

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΥ
«ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ»

ΚΥΡΙΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ : ΑΛΙΚΗ ΜΟΥΣΤΑΚΑ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	I
Βιβλιογραφία – Συντομογραφίες	i
Πρόλογος	1
Εισαγωγή	2
1.Ανεσκαμμένα ιερά	4
1.1. ΚΟΡΙΝΘΙΑ	4
1.1.1. Σικυώνα	4
1.2. ΑΡΓΟΛΙΔΑ	5
1.2.1. Λυκώνη	5
1.2.2. Επίδαυρος	6
1.2.3. Παλιά Επίδαυρος	9
1.2.4. Μεγαλοβούνι	10
1.3. ΛΑΚΩΝΙΑ	11
1.3.1. Σπάρτη	11
1.4. ΜΕΣΣΗΝΙΑ	13
1.4.1. Μεσσήνη	13
1.4.2. Ιθώμη	18
1.5. ΗΛΕΙΑ	19
1.5.1. Λάπιθο	19
1.5.2. Ολυμπία	22
1.6. ΑΧΑΪΑ	23
1.6.1. Αιγείρα	23
1.6.2. Ρακίτα	24
1.7. ΑΡΚΑΔΙΑ	29
1.7.1. Ορχομενός	29
1.7.2. Λουσοί	31
1.7.3. Κωτίλιο	37
1.7.4. Μαυρίκι	41
1.7.5. Ερμές	45
1.7.6. Λυκόχια	46
1.7.7. Κτενιάς	49
2. Λατρευτικά αγάλματα	51
3. Ιερά γνωστά από αρχαίες πηγές και επιγραφές	56
3.1. Κορινθία	56
3.2. Αργολίδα	57
3.3. Λακωνία	62

3.4. Μεσσηνία	68
3.5. Ηλεία	73
3.6. Αχαΐα	75
3.7. Αρκαδία	80
4. Προσωνύμια	93
5. Συμπεράσματα	114
6. Κατάλογος και προέλευση εικόνων	117
ΠΙΝΑΚΕΣ	

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίδα
Αραπογιάννη 2002	Αραπογιάννη Ξ., Ο ναός του Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών, Αθήνα 2002.
Αρβανιτόπουλος 1916/19	Αρβανιτόπουλος Α.Σ., «Έρευναι εν Αργολίδι κατά το έτος 1916», ΠΑΕ 1916/19, 72-99.
Αρχοντίδου-Αργύρη 1977	Αρχοντίδου-Αργύρη Α., «Αρχαιότητες και μνημεία Αργολιδοκορινθίας», ΑΔ 32 (1977), Χρονικά Β ¹ , 46-49.
Βελλιανίτη 2009	Βελλιανίτη Ε., «Η Άρτεμη στις σωζόμενες τραγωδίες του Ευριπίδη», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, τμήμα Θεατρικών σπουδών. Πάτρα 2009.
Βερδελής 1964	Βερδελής Ν.Μ., «Αργολιδοκορινθία. Άλλαι πρόχειροι ανασκαφαί», ΑΔ 19 (1964), Χρονικά Β ¹ , 127.
Γιαλούρης 1954	Γιαλούρης Ν., «Άνασκαφή εις Μπάμπες Μακρυσίων», ΠΑΕ 1954, 290-298.
Γιαλούρης 1967	Γιαλούρης Ν., «Τα ακρωτήρια του ναού της Αρτέμιδος», ΑΔ 22

	(1967), Α' Μελέτες, 25-37.
Γκαδόλου 1996/97	Γκαδόλου Α., «Χάλκινα και σιδερένια όπλα από το ιερό στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας» Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, τ. Β', Αθήνα 1996/97, 51-72.
Δεληβοριάς 1968	Δεληβοριάς Α., «Αρχαιότητες και μνημεία Αρκαδίας - Λακωνίας», ΑΔ 23 (1968), Β ₁ , Χρονικά, 149-155.
Έργον	Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
Θέμελης ₁ 1968	Θέμελης Π., «Σκιλλούς» ΑΔ 23 (1968), Α' Μελέτες, 284-292.
Θέμελης ₂ 1968	Θέμελης Π., «Επιτάλιο» ΑΔ 23 (1968), Β ₁ Χρονικά, 165-171.
Θέμελης 1988	Θέμελης Π., «Ανασκαφή Μεσσήνης», ΠΑΕ 1988, 43-79.
Θέμελης 1991	Θέμελης Π., Μεσσήνη, Έργον 1991, 28-35.
Θέμελης 1993	Θέμελης Π., «Ο Δαμοφών και η δραστηριότητά του στην Αρκαδία», Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an International Conference, American School of Classical Studies at Athens, 10-14 April 1992, eds. W.D. Coulson – O. Palagia, Oxford 1993, 99-109.
Θέμελης 2002	Θέμελης Π., Αρχαία Μεσσήνη, Αθήνα 2002.

Θέμελης 2006	Θέμελης Π., «Μεσσήνη», Έργον 2006, 32-43.
Θέμελης 2008	Θέμελης Π., «Μεσσήνη», Έργον 2008, 46-63.
Καββαδίας 1883	Καββαδίας Π., «Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν Ἐπιδαυρία ἀνασκαφῶν», ΑΕ 1883, 197-238.
Καββαδίας 1884	Καββαδίας Π., «Γενικὴ ἐκθεσις περὶ τῶν Ἐπιδαυρία ἀνασκαφῶν», ΠΑΕ 1884, 54-63.
Καββαδίας 1885	Καββαδίας Π., «Ἀγάλματα ἐκ τῶν Ἐπιδαυρία ἀνασκαφῶν», ΑΕ 1885, 42-54.
Καββαδίας ₁ 1888	Καββαδίας Π., «Ἀρχαῖα εἰσαχθέντα εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον» ΑΔ 1888, 121, αρ.1.
Καββαδίας ₂ 1888	Καββαδίας Π., «Ἀνασκαφαὶ καὶ εὐρήματα» ΑΔ 1888, 205, αρ.6.
Καββαδίας 1906	Καββαδίας Π., «Περὶ τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ ἀνασκαφῶν καὶ ἐργασιῶν», ΠΑΕ 1906, 91-119.
Καλτσάς 2002	Καλτσάς Ν., Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Τα γλυπτὰ, Κατάλογος, Αθήνα 2002.
Καλτσάς 2007	Καλτσάς Ν., Πραξιτέλης, Οδηγὸς τῆς ἐκθεσης, επιμ. Ν. Καλτσάς - Γ. Δεσπίνης, Αθήνα 2007.
Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1999	Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., «Ἀρτέμιδος φίλος», ΑΔ 54 (1999), 115-153.
Καστριώτης 1888	Καστριώτης Π., «Εὐρήματα ἐν δήμῳ Κορυθίου Ἀρκαδίας» ΑΔ

- 1888, 116, αρ.6.
- Καστριώτης 1889 Καστριώτης Π., «Σκαφιναι ἔρευναι ἐν Ἀρκαδίᾳ» ΑΔ 1889, 154-155.
- Κόντης 1967 Κόντης Ι.Δ., «Ἄρτεμις Βραυρωνία», ΑΔ 22 (1967), Α΄ Μελέτες, 156-206.
- Κουγέας 1933 Κουγέας Σ., «Συμβολαί εις την ιστορίαν και την τοπογραφίαν της ΒΔ Μάνης», Ελληνικά 6 (1933), 261-324.
- Κουρίνου 2008 Κουρίνου Ε., «Παλιές ιστορίες για ένα ιερό στα Αγιωργίτικα», Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία, Proceedings of the International Symposium in honour of James Roy, Στεμνίτσα 2008, 163-187.
- Κουρουνιώτης 1902 Κουρουνιώτης Ι., «Ανασκαφή Κωτίλου» ΠΑΕ 1920, 75-77.
- Κουρουνιώτης 1903 Κουρουνιώτης Ι., «Ανασκαφή εν Κωτίλω», ΑΕ 1903, 151-188.
- Κουρσούμης 2004/09 Κουρσούμης Σ., «Κάτοπτρο από το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στον Ταῦγετο», Horos 17-21 (2004-2009), 317-320.
- Κρυστάλλη-Βότση 1987 Κρυστάλλη-Βότση Κ., «Σικυώνα», Έργον 1987, 91-92.
- Κρυστάλλη-Βότση 1988 Κρυστάλλη-Βότση Κ., «Σικυώνα», Έργον 1988, 22-23.
- Κρυστάλλη-Βότση 1994 Κρυστάλλη-Βότση Κ., «Αρχιτεκτονικές τερρακότες από την αρχαία Σικυώνα», Hesperia Supplementum 27 (1994), 113-124.

- Λαζαρίδης 1941/52 Λαζαρίδης Ι.Δ., «*Ἄρτεμις Ὀπιταῖς ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς Νεαπόλεως*», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), 263-265.
- Λουκάς 1987/88 Λουκάς Ι., «*Καλαθίσκος και αστραβικά δρώμενα προς τιμὴν τῆς Ἀρτέμιδος Καρυάτιδος*», Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, τ.2, Αθήνα 1987/88, 499-514.
- Μανδηλαράς 1994 Μανδηλαράς Β. (επιμ.), Στράβων, Γεωγραφικά 8. Πελοπόννησος, μτφ. Θεοδωρίδης Π., σχόλια Φιλολογική ομάδα Κάκτου, Αθήνα 1994.
- Μελετόπουλος 1884 Μελετόπουλος Α., «*Επιγραφαί εκ Πειραιώς. (1)*», ΑΕ 1884, 66-70.
- Μητσοπούλου-Λεόν - G.Ladstätter 2000 Μητσοπούλου-Λεόν - G.Ladstätter, «*Ο ναός τῆς Ἀρτέμιδος Ἡμέρας στους Λουσοῦς: Οἱ ανασκαφές τοῦ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, 1995*», Ἀ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος, ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. & 6^η Ε.Β.Α., Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996, Αθήνα 2000, 53-60.
- Μητσοπούλου Leon 2006 Μητσοπούλου Leon Β., «*Οἱ Λουσοί στην πρώτη ἐποχή*», Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος-Γαστουνή-Αμαλιάς 11-17 Σεπτεμβρίου 2005, τ. Α', Αθήνα 2006, 433-453.
- Μιχαηλίδης 2003 Μιχαηλίδης Σ., *Εγκυκλοπαίδεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς*,

- Αθήνα 2003.
- Μπίμπη – Παπασπυροπούλου 1990
 Μπίμπη – Παπασπυροπούλου Α., *«Ιατρικά από τα Αρκαδικά του Πανσανία»*, Β΄ Συνέδριο Αρκαδικών Σπουδών, Τεγέα, 11-14 Νοεμβρίου 1988, Αθήνα 1990, 147-153.
- Μουστάκα 1989
 Μουστάκα Α., *«Λατρευτικός αποθέτης στις όχθες του Αλφειού»*, Πρακτικά του Β΄ τοπικού συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών, Αμαλιάς 13-15 Νοεμβρίου 1987, Αθήνα 1989, 180-187.
- Μυλωνάς 1984
 Μυλωνάς, Έργον 1984, 61-62.
- Νατσικόπουλος 2009
 Νατσικόπουλος Κ., *«Η Άρτεμις και ο κόσμος της στη Μακεδονία»*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2009.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1996
 Ντάτσουλη-Σταυρίδη Α., *Τα γλυπτά του μουσείου Τεγέας*, Αθήνα 1996.
- Οικονομίδου 2003
 Οικονομίδου Μ., *«Νομίσματα και θρησκευτική παράδοση της Τροιζήνας»*, Πρακτικά 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998, τ. Β, επιμ. Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Αθήνα 2003, 107-118.
- Οικονομίδου 2007
 Οικονομίδου Ε., *«Το τέμενος του Ιππόλυτου στην Τροιζήνα»*, Αρχαιολογία και Τέχνες, τ.103, Ιούνιος 2007, 84-90.
- Ορλάνδος 1924
 Ορλάνδος Α., *«Άνασκαφαί ἐν Στυμφάλῳ»*, ΠΑΕ 1924, 117-123.

Ορλάνδος 1925/26	Ορλάνδος Α., « <i>Ανασκαφαί ἐν Στυμφάλῳ</i> » ΠΑΕ 1925/26, 51-55.
Ορλάνδος 1931	Ορλάνδος Α., « <i>Ανασκαφαί ἐν Πελλήνῃ</i> », ΠΑΕ 1931, 73-83.
Ορλάνδος 1937	Ορλάνδος Α., « <i>Ανασκαφή Σικυώνος του 1937</i> », ΠΑΕ 1937, 94-96.
Ορλάνδος 1955/60	Ορλάνδος Α., <i>Υλικά δομῆς των αρχαίων Ελλήνων</i> , Αθήνα 1955/60.
Ορλάνδος 1962	Ορλάνδος Α., « <i>Ανασκαφή Μεσσήνης</i> », ΠΑΕ 1962, 99-114.
Ορλάνδος 1965	Ορλάνδος Α., « <i>Δύο ἐπιγραφαί ἐκ Μεσσήνης</i> », ΑΕ 1965, 110-121.
Ορλάνδος-Τραυλός 1986	Ορλάνδος Α.-Τραυλός Ι., <i>Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών ὀρων</i> , Αθήνα 1986.
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Παπαγεωργιάδου 1991	Παπαγεωργιάδου Χ., « <i>Εικονογραφία της Colona Patrensis</i> », Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, 1 ^ο Διεθνές Συμπόσιο, 19-21 Μαΐου 1989, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης, Αθήνα 1991, 205-209.
Παπαθανασόπουλος 1961/62	Παπαθανασόπουλος Γ.Π., « <i>Αρχαιότητες και μνημεία Μεσσηνίας</i> » ΑΔ 17 (1961-62), Χρονικά, Β ₁ , 92-99.
Παπανδρέου 1920	Παπανδρέου Γ., « <i>Αρχαιολογικά και τοπογραφικά έρευναι εν τῇ επαρχία Καλαβρύτων</i> », ΠΑΕ 1920, 95-146.

- Παπακωνσταντίνου 1982 Παπακωνσταντίνου Ε., «*Νομός Μεσσηνίας. Αρτεμισία*», ΑΔ 37 (1982), Χρονικά, Β₁, 136.
- Παπακώστα 1991 Παπακώστα Λ., «*Παρατηρήσεις σχετικά με την τοπογραφία του αρχαίου Αιγίου*», Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, 1^ο Διεθνές Συμπόσιο, 19-21 Μαΐου 1989, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης, Αθήνα 1991, 235-240.
- Παπαχατζής₁ 1978 Παπαχατζής Ν., Μυκήνες-Επίδαυρος-Τίρυνθα-Ναύπλιο, Αθήνα 1978.
- Παπαχατζής₂ 1978 Παπαχατζής Ν., «*“Μογοστόκοι ειλείθυιαι” και κουροτρόφοι θεότητες*», ΑΔ 33 (1978), Α΄ Μελέτες, 1-23.
- Παπαχατζής 1988 Παπαχατζής Ν., «*Η θεά Δήμητρα “σύνναος” του Ποσειδώνος*», ΑΕ 1988, 1-14.
- Παπαχατζής 2002 Παπαχατζής Ν., Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις, τ. 1-5, Αθήνα 2002.
- Παπαχατζής 2003 Παπαχατζής Ν., Αρχαία Κόρινθος, Αθήνα 2003.
- Παπαχατζής 2006 Παπαχατζής Ν., Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 2006.
- Παρλαμά 1973/74 Παρλαμά Λ., «*Αρχαιότητες και μνημεία Μεσσηνίας*», ΑΔ 29 (1973/74), Β₁, 315-321.
- Πέππα-Δελμούζου 1973 Πέππα-Δελμούζου Ν., «*Βωμίσκος της Ισσωρίας Αρτέμιδος (IG V₁, 1219)*», ΑΑΑ 6, τ.3 (1973), 482-490.

- Πετρονώτης 1973
Πετρονώτης Α., *Ἡ Μεγάλη Πόλις τῆς Ἀρκαδίας, Αρχαίες ελληνικές πόλεις 23, Αθηναϊκός τεχνολογικός όμιλος, Αθηναϊκό κέντρο οικιστικής, Αθήνα 1973.*
- Πετρόπουλος 1987/88
Πετρόπουλος Μ., *«Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας», Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, τ. Β΄, Αθήνα 1987/88, 81-96.*
- Πετρόπουλος 1991
Πετρόπουλος Μ., *«Τοπογραφικά της χώρας των Πατρών», Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, 1^ο Διεθνές Συμπόσιο, 19-21 Μαΐου 1989, επιμ. Α.Δ. Ριζάκης, Αθήνα 1991, 249-258.*
- Πετρόπουλος 1992/93
Πετρόπουλος Μ., *«Περίπτερος αψιδωτός γεωμετρικός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών», Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9-12 Σεπτεμβρίου 1990, τ. Β΄, Αθήνα 1992/93, 141-158.*
- Πετρόπουλος 1996/97
Πετρόπουλος Μ., *«Νεώτερα στοιχεία από την ανασκαφή γεωμετρικού ναού στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών», Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, τ. Β΄, Αθήνα 1996/97, 165-192.*
- Πετρόπουλος 2000
Πετρόπουλος Μ., *«Ρακίτα-Νικολέικα-Ελίκη-Σαλμενίκο», Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και*

- Δυτικής Ελλάδος, ΣΤ'Ε.Π.Κ.Α.- 6^η
Ε.Β.Α., Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996,
Αθήνα 2000, 31-37.
- Πετρόπουλος 2001
Πετρόπουλος Μ., «Γεωμετρικός
ναός Ρακίτας-Λατρευόμενη
θεότητα», Forschungen in der
Peloponnes. Akten des Symposions
anlässlich der Feier «100 Jahre
Österreichisches Archäologisches
Institut Athen», Athen 5-7/3/1998,
Athen 2001, 39-45.
- Πίκουλας 1986
Πίκουλας Γ.Α., «Ο αρχαίος
οικισμός της Δημητσάνας», Horos
4 (1986), 99-122.
- Πίκουλας₁ 1988
Πίκουλας Γ.Α., «Αναθηματική
επιγραφή από την Οινόη
(Μερκούρι) Άργους», Horos 6
(1988), 55-56.
- Πίκουλας₂ 1988
Πίκουλας Γ.Α., «Η ανατολική ακτή
του Μαλέα», Λακωνικά Σπουδαί 9
(1988), 277-285.
- Πίκουλας₃ 1988
Πίκουλας Γ.Α., Η νότια
μεγαλοπολίτιδα χώρα από τον 8^ο
π.Χ. ως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα, Αθήνα
1988.
- Πίκουλας 1991
Πίκουλας Γ.Α., «Η Δενθελιάτις και
το οδικό της δίκτυο (Σχόλια στην IG
V₁, 1431)», Πρακτικά Γ' Συνεδρίου
Μεσσηνιακών Σπουδών, Φιλιατρά-
Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου
1989, Αθήνα 1991, 279-288.
- Ρωμαίος 1902
Ρωμαίος Κ.Α., «Μικρά συμβολή εις
την αρχαίαν τοπογραφίαν», Αθηνά
14 (1902), 3-36.
- Ρωμαίος 1907
Ρωμαίος Κ.Α., «Ανασκαφαί εν

	<i>Τεγέα</i> », ΠΑΕ 1907, 120-122.
Ρωμαίος 1908	Ρωμαίος Κ.Α., «Οι μεθόριοι λακωνικοί Ερμαί», Αθηνά (20) 1908, 383-402.
Ρωμαίος 1911	Ρωμαίος Κ.Α., «Ἀρκαδικοὶ ἔρμαϊ», ΑΕ 1911, 149-159.
Ρωμαίος 1912	Ρωμαίος Κ.Α., «Τεγεατικά ἐπιγραφαί», BCH 36 (1912), 353-386.
Ρωμαίος 1918	Ρωμαίος Κ.Α., «Εἰς τὴν Ἀρκαδικὴν τοπογραφίαν», ΑΔ 4 (1918), 102 - 104.
Ρωμαίος 1950	Ρωμαίος Κ.Α., «Ἐρευνητικὴ περιοδεία εἰς Κυνουρίαν» ΠΑΕ 1950, 234-241.
Ρωμαίος 1952	Ρωμαίος Κ.Α., «Τεγεατικὸν ἱερόν Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος», ΑΕ 1952, 1-31.
Ρωμαίος 1957	Ρωμαίος Κ.Α., «Ἱερόν Ἀθηνᾶς Σωτήρας καὶ Ποσειδῶνος κατὰ τὴν Ἀρκαδικὴν Ἀσέαν», ΑΕ 1957, 114-163.
Ρωμαίος 1958/59	Ρωμαίος Κ.Α., «Καρυάτιδες», Πελοποννησιακά 3-4 (1958/59), 376-395.
Σακελλαρίου 1971	Σακελλαρίου Μ., «Ἡ αποκρυστάλλωσις τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου. Ἐθνικὴ καὶ πολιτικὴ ανασύνταξις», Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, τ. Β΄, Αρχαϊκός ἐλληνισμός, 12-61.
Σκιάς 1919	Σκιάς Α., «Ἀνακοινώσεις ὑπὸ Α.

- Σκιᾶ», ΑΕ 1919, 31-48.
- Σπυρόπουλος 1982
Σπυρόπουλος Θ., «*Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*» ΑΔ 37 (1982), Β₁, 111-121.
- Σπυρόπουλος 2000
Σπυρόπουλος Θ., Αρχαία Αρκαδία, Τρίπολη 2000.
- Σταϊνχάουερ 1973
Σταϊνχάουερ Γ., «*Λυκόχια επαρχίας Μαντινείας*», ΑΔ 28 (1973) Β₁, Χρονικά, 178-180.
- Σταϊνχάουερ 1975
Σταϊνχάουερ Γ., «*Λυκόχια Μαντινείας*», ΑΔ 30 (1975), Β₁, Χρονικά, 77-79.
- Σταϊνχάουερ 1988
Σταϊνχάουερ Γ., «*Το πρόβλημα του Αger Denthaliatis*», Αριάδνη 4 (1988), 219-231.
- Σταματάκος 1994
Σταματάκος Ι., Λεξικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης, Αθήνα 1994.
- Τραυλός 1976
Τραυλός Ι., «*Τρεις ναοί της Αρτέμιδος. Αυλιδίας, Ταυροπόλου και Βραυρωνίας*», Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern, Tübingen 1976, 197-205.
- Τσουντας 1892
Τσουντας Χ., «*Εκ του Αμυκλαίου*», ΑΕ 1892, 2-26.
- Φιλαδελφεύς 1926
Φιλαδελφεύς Α., «*Ανασκαφαί Σικυώνος. Αποκάλυψις θεμελίων ναού (1920-1926)*», ΑΔ 10 (1926), 46-50.
- Χατζής 1929
Χατζής Α.Χ., «*Διορθωτικὰ εἰς Ἑλληνας συγγραφεῖς*», Πολεμῶν Α'

	1929, 55-56.
Χλέπα 2001	Χλέπα Ε. Α., Μεσσήνη. Το Αρτεμίσιο και οι οίκοι της Δυτικής πτέρυγας του Ασκληπιείου. ΒΑΕ αρ.211. Αθήνα 2001.
Χρήστου 1953/54	Χρήστου Χ., « <i>Ἄρτεμις Ἐκάτη</i> », ΑΕ 1953/54, Γ' Μέρος, 188-200.
Χρυσοστόμου 1998	Χρυσοστόμου Π., Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά, Αθήνα 1998.
AJA	American Journal of Archaeology
Alroth 1989	Alroth B., « <i>Greek Gods and Figurines. Aspects of the Anthropomorphic Dedications</i> », Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 18, Uppsala 1989.
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
Anti 1919	Anti C., « <i>L' Artemis Laphria di Patra</i> », ASAtene 2 (1919), 181-199.
AntK	Antike Kunst
ASAtene	Annuario della Scuola Archaeologica di Atene
BABesch	Bulletin Antieke Baschaving. Annual Papers on Classical Archaeology
BCH	Bulletin de Correspondance hellénique
Bingen 1953	Bingen J., « <i>Inscriptions du</i>

- Péloponnèse*», BCH 77 (1953), 616-646.
- BSA Annual of the British School at Athens
- Bennett 1916/17 Bennett F.M., «*Primitive wooden statues which Pausanias saw in Greece*», CW 10 (1916/17), 82-86.
- Bérard 1890 Bérard V., «*Statue archaïque de Tégée*», BCH 14 (1890), 382-384.
- Blum – Plassart ₁ 1914 Blum G.- Plassart A., «*Orchomène d' Arcadie. Fouilles de 1913. Topographie, architecture, sculpture, menus objets*», BCH 38 (1914), 71-88.
- Blum – Plassart ₂ 1914 Blum G. – Plassart A., «*Orchomène d' Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions*», BCH 38 (1914), 447 - 478.
- Broneer 1939 Broneer O., «*An official rescript from Corinth*», Hesperia 8 (1939), 181-190.
- Brulotte 1994 Brulotte E., The placement of votive offerings and dedications in the Peloponnesian sanctuaries of Artemis, Minnesota 1994.
- Burkert 1993 Burkert W., Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή, Αθήνα 1993.
- Carter 1987 Carter J.B., «*The Masks of the Ortheia*», AJA 91 (1987), 355-383.
- Clement 1934 Clement P., «*New evidence for the origin of the Iphigeneia legend*», L' Antiquite Classique 3 (1934), 393-

- Cook 1970 Cook R.M., «*The archetypal Doric Temple*», BSA 65 (1970), 17-19.
- Cooper 1975 Cooper F.A., «*Two inscriptions from Bassai*», Hesperia 44 (1975), 224-233.
- CW Classical World
- Dawkins 1929 Dawkins R.M. (eds.), *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, London 1929.
- Deubner 1904 Deubner L., «*Zu den Funden vom Kotilon*», RhM 59 (1904), 473-476.
- Dugas 1921 Dugas C., «*Le sanctuaire d' Aléa Athéna à Tégée avant IVe siècle*», BCH 45 (1921), 335 - 435.
- Durie 1984 Durie E., «*Les fonctions sacerdotales au sanctuaire de Despoina a Lykosoura – Arcadie*», Horos 2 (1984), 137-148.
- Easterling – Knox 2000 Easterling P.E. – Knox B.M.W., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000.
- Farnell 1896 Farnell L.R. , *The cult of the Greek States*, vol. II, Oxford 1896.
- Forster 1903/04 Forster E. S., «*South-Western Laconia. Sites*», BSA 10 (1903/04), 158-166.
- Forster 1906/07 Forster E. , «*Laconia. Topography*». BSA 13 (1906/07), 219 -237.
- Fougères 1898 Fougères G., *Mantinée et l'*

- Arcadie orientale, Paris 1898.
- Frontisi - Vernant 2004 Frontisi F. – Vernant J.P., Στο μάτι του καθρέφτη, μτφ. Β. Μέντζου, επιμ. Π. Μπουκάλας, Αθήνα 2001.
- Frothingham 1888 Frothingham Jr. A.L., «*Archaeological News*», AJA 4 (1888), 333-384.
- Frothingham 1889 Frothingham Jr. A.L., «*Archaeological News*», AJA 5 (1889), 79-133.
- Gardner 1927 Gardner P., A catalogue of the Greek coins in the British Museum, Peloponnesus, London 1927.
- Gogos 1986/87 Gogos S., «*Kult und Heiligtümer der Artemis von Aigeira*», ÖJh 57 (1986-87), Bleibblatt 109-140.
- Grimal 1991 Grimal P., Λεξικό της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας, μτφ. Β. Ατσαλός, Θεσσαλονίκη 1991.
- Gropengiesser 1988 Gropengiesser H., «*Two Altars of Artemis at Olympia (Poster)*», Early Greek Cult Practice, Proceedings of the 5th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986, eds. R. Hägg, N. Marinatos, G.C. Nordquist, Stockholm 1988, 125-126.
- Hadzisteliou-Price 1978 Hadzisteliou-Price T., Kourotrophos. Cults and Representations of the Greek Nursing Deities, Leiden 1978.
- Herbillon 1929 Herbillon J., Les cultes de Patras avec une prosopographie patréenne,

	Baltimore 1929.
Hollinshead 1985	Hollinshead M.B., « <i>Against Iphigeneia's Adyton in three mainland temples</i> », AJA 89 (1985), 419-440.
Howell 1970	Howell R., « <i>A survey of Eastern Arcadia in Prehistory with some notes on classical topography</i> », BSA 65 (1970), 79-125.
IG	Inscriptiones Graecae
Imhoof Blumer – Gardner 1885	Imhoof Blumer F.W. –Gardner P., « <i>Numismatic commentary on Pausanias</i> », JHS 6 (1885), 50-101.
Imhoof Blumer – Gardner 1886	Imhoof Blumer F.W. –Gardner P., « <i>Numismatic commentary on Pausanias</i> », JHS 7 (1886), 57-113.
JHS	The Journal of Hellenic Studies
JIAN	Journal International D'Archeologie Numismatique
Jost 1974	Jost M., « <i>Sur le traces de Pausanias en Arcadie</i> », RA 1974, 179-186.
Jost 1985	Jost M., Sanctuaires et cultes d'Arcadie, Paris 1985.
Kahil 1977	Kahil L.G., « <i>L' Artémis de Brauron: rites et mystère</i> », AntK 20 (1977), 86-98.
Kilian 1977	Kilian K., « <i>Αρκαδικές και λακωνικές ιδιομορφίες στα χαλκά κοσμήματα της ύστερης γεωμετρικής εποχής</i> », Λακωνικά Σπουδαί 4 (1977), 33-38.

- Kolbe 1904
Kolbe W., «*Die Grenzen Messeniens in der Ersten Kaiserzeit*» AM 29 (1904), 364-378.
- Kunze 1963
Kunze E., «*Ausgrabungen in Olympia 1962/3*», AA 18 (1963), B₁, Χρονικά, 107-110.
- Lacroix 1949
Lacroix L., *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques*, Liège 1949.
- Ladstätter 2001
Ladstätter G., «DER ARTEMISTEMPEL VON LOUSOI», *Forschungen in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5-7/3/1998, Athen 2001, 143-153.
- Lamb 1925/27
Lamb W., «*Arcadian Bronze Statuettes*», BSA 27 (1925/27), 132-148.
- Le Bas 1844
Philippe Le Bas, «*Voyages et recherché archéologiques en Grèce et en Asie Mineure*», RA 1 (1844), 420-438.
- Legrand 1893
Legrand P.E., «*Inscriptions de Trézène*», BCH 17 (1893), 84-121.
- Le Roy 1961
Le Roy C., «*Λακωνικά*», BCH 85 (1961), 206-235.
- Le Roy 1965
Le Roy C., «*Lakonika II*», BCH 89 (1965), 358-382.
- LIMC II 1984,
λ.Artemis
Lexicum Iconographicum Mythologiae Classicae II, Artemis,

- Kahil L., 618-753.
- Lloyd-Jones 1983
Lloyd-Jones H., «*Artemis and Iphigeneia*», JHS 103 (1983), 87-102.
- Loring 1895
Loring W., «*Some Ancient Routes in the Peloponnese*», JHS 15 (1895), 25-89.
- Loucas 1987/88
Loucas E., «*Le nom de Despoina a Lycosoura*», Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Αθήνα 1987/88, 401-419.
- Mallwitz 1972
Mallwitz A., Olympia und seine Bauten, München 1972.
- Mangou 2006/07
Mangou H, Petropoulos M, Gasparatos A, Tsakmakis E. and Ioannou P.V., «*The Temple of Artemis (F)aontia, at Rakita, Achaia, Greece: Chemical Composition of Metal and Glass Votives*», Opuscula Atheniensia 31-32 (2006-2007), 211-220.
- Martha 1883
Martha J., «*Stèle avec inscriptions trouvée au lac Stymphale*», BCH 7 (1883), 486-493.
- Massenzio 1968
Massenzio M., «*La festa di Artemis Triklaria e Dionysos Aisymnetes a Patrai*», SMSR 32 (1968), 101-132.
- Mitsopoulos Leon – Glaser 1986/87
Mitsopoulos Leon V. – Glaser F., «*Lousoi 1986*», ÖJh 57 (1986-87), Grabungen 1986, 21-34.
- Mitsopoulos Leon₁ 1990
Mitsopoulos Leon V., «*Ein neuer*

- Antefixtyp aus dem Heiligtum von Lousoi*», *Hesperia* 59 (1990), 163-166.
- Mitsopoulos- Leon₂ 1990 Mitsopoulos Leon V., «*Lousoi 1989*», *ÖJh* 60 (1990), Grabungen 1989, 32-36.
- Mitsopoulos-Leon 1993 Mitsopoulos-Leon V., «*The Statue of Artemis at Lousoi: Some Thoughts*», *Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an International Conference, American School of Classical Studies at Athens, 10-14 April 1992*, eds. W.D. Coulson – O. Palagia, Oxford 1993, 33-39.
- Mitsopoulos Leon – Ladstätter 1996 Mitsopoulos Leon V. – Ladstätter G., «*LOUSOI, Artemisheiligtum – Tempel*», *ÖJh* 65 (1996), Grabungen 40-46.
- Mitsopoulos-Leon 2001 Mitsopoulos-Leon V., «*Athena oder Artemis? Zu einem Antefixtypus vom Tempel der Artemis in Lousoi*», *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα 2001, 411-424.
- Mitsos 1946/47 Mitsos M., «*Inscription de Stymphalos*», *REG* 59/60 (1946/47), 150-174.
- Mitsos 1949 Mitsos M., «*Inscriptions of the Eastern Peloponnesus*», *Hesperia* 18 (1949), 73-77.
- Müller 1908 Müller K., «*Artemistempel bei Kombothekra*», *AM* 33 (1908), 323- 326.

Nilsson 1906	Nilsson M.P., Griechische Feste von Religiöser Bedeutung, Leipzig 1906.
Nilsson 1923	Nilsson M.P., « <i>Fire-Festivals in Ancient Greece</i> », JHS 43 (1923), 144-148.
ÖJh	Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
Oberländer 1967	Oberländer P., Griechische Handspiegel, Hamburg 1967.
Ormerod 1909/10	Ormerod H.A., « <i>Laconia. Topography</i> », BSA 16 (1909/10), 62-70.
Østby 1990/91	Østby E., « <i>Templi di Pallantion e dell' Arcadia: confronti e sviluppi</i> », ASAtene 68-69 (1990/91), 285-391.
Peppa – Delmouzou 1974	Peppa-Delmouzou K., « <i>Autel portative trouvé à Teuthrôné</i> », Mélanges Helléniques offerts a Georges Daux, Paris 1974, 303-307.
Plassart 1915	Plassart A., « <i>Orchomène d' Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, II (2e article)</i> », BCH 39 (1915), 53-127.
Polignac 2000	Polignac F.D., Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης, μτφ. Ν. Κυριαζόπουλος, Αθήνα 2000.
RA	Revue Archéologique
REG	Revue des Etudes Grecques
RhM	Rheinisches Museum für Philologie

- Ridder 1900
Ridder A., «*Bronzes du Musée National*», BCH 24 (1900), 5-23.
- Roebuck 1941
Roebuck C.A., *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.*, Chicago, Illinois, 1941.
- Ross 1841
Ross L., *Reisen und Reisenrouten durch Griechenland, 1. Reisen im Peloponnes*, Stuttgart 1841.
- Roux 1958
Roux G., *Pausanias en Corinthie*, Paris 1958.
- Roux 1961
Roux G., *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.C.*, Paris 1961.
- Sale 1965
Sale W., «*Callisto and the Virginité of Artemis*», RhM 108 (1965), 11-35.
- Schauer 1996/97
Schauer C., «*Κεραμική από το αρχαϊκό ιερό της Αρτέμιδος στους Λουσούς*», Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995, τ.2, Αθήνα 1996/97, 257-271.
- Schauer 2006
Schauer C., «*Πήλινες κεραμώσεις στους Λουσούς*», Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, 11-16 Σεπτεμβρίου 2005, τ.1, Αθήνα 2006, 65-80.
- Scranton – Ramage 1994
Scranton R.L. – Ramage E.S., «*Investigations at Kenchreai, 1963*», Hesperia 33 (1964), 134-145.

- Seaford 1988 Seaford R., «*The eleventh ode of Bacchylides: Hera, Artemis and the absence of Dionysus*», JHS 108 (1988), 118-136.
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum
- Siebert 1966 Siebert G., «*Artémis Sôteira à Délos*», BCH 90 (1966), 447-459.
- Simon 1996 Simon E., Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων, μτφ. Σ. Πινγιάτογλου, Θεσσαλονίκη 1996.
- Simpson 1966 Simpson R.H., «*The seven cities offered by Agamemnon to Achilles*», BSA 61 (1966), 113-131.
- Sinn 1978 Sinn U., «*Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra. Elische Lekythen*», AM 93 (1978), 45-82.
- Sinn 1981 Sinn U., «*Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra*», AM 96 (1981), 25-71.
- Sinn 1992 Sinn U., *The Sacred Herd of Artemis at Lousoi, Kernos*, Supplément 1, 177-187.
- Sinn 1993 Sinn U., «*Greek sanctuaries as places of refuge*», Greek Sanctuaries, New Approaches, eds. N. Marinatos and R. Hägg, London-New York 1993, 88-109.
- Sinn 2002 Sinn U., «*Artemis in the Sanctuary on Mount Kotilion (Phigalia)*», Peloponnesian Sanctuaries and

	Cults, Proceedings of the 9th International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994, eds. R. Hägg, Stockholm 2002, 193-198.
SMSR	Studi e Materiali di Storia delle Religioni
Sperling 1942	Sperling J., «<i>Explorations in Elis, 1939</i>», AJA 46 (1942), 77-89.
Stibbe 1989	Stibbe C.M., «<i>Beobachtungen zur Topographie des antiken Sparta</i>», BABesch 64 (1989), 61-99.
Svoronos 1914	Svoronos J.N., «<i>Explication de la suppliante Barberini</i>», JIAN 16 (1914), 255-278.
Themelis 1994	Themelis P., «<i>Artemis Ortheia at Messene. The Epigraphical and Archaeological Evidence</i>», Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence. Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult. Swedish Institute at Athens, eds. R. Hägg. Stockholm 1994, 101-122.
Themelis ₁ 1994	Themelis P., «<i>Hellenistic Architectural Terracottas from Messene</i>», Hesperia Supplementum 27 (1994), 141-169.
Touchais 1984	Touchais G., «<i>Chroniques des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1983</i>» BCH 108 (1984), 735-843.
Tritsch 1932	Tritsch F., «<i>Die Agora von Elis und</i>

- die altgriechische Agora», *ÖJh* 27 (1932), 64-105.
- Trümmer 1986 Trümmer R., «Aigeira- Hyperasia (III) Phelloë», *Klio* 68 (1986) 319-326.
- Valmin 1930 Valmin M.N., *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930.
- Vollgraff 1907 Vollgraff W., «Fouilles d' Argos», *BCH* 31 (1907), 139-184.
- Voyatzis 1990 Voyatzis M. E., *The early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia*. Göteborg 1990.
- Wace - Hasluck 1907/08 Wace A.J.B. and Hasluck F.W., «*Laconia. Topography*», *BSA* 14 (1907/08), 161-182.
- Wace - Hasluck 1908/09 Wace A.J.B. and Hasluck F.W., «*Laconia. Topography*», *BSA* 15 (1908/09), 158-176.
- Walter 1916/17 Walter O., «*Eine archäologische Voruntersuchung in Aigeira*», *ÖJh* 19-20 (1916/17), Beiblatt 5-42.
- Weniger 1907 Weniger O.L., «*Der Artemisdienst in Olympia und Umgebung*», *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und Deutsche Literatur* 19 (1907), 97-114.
- Welter 1941 Welter G., *Troizen und Kalaureia*, Berlin 1941.
- Wide 1893 Wide S., *Lakonische Kulte*, Leipzig 1893.

- Wilhelm - Reichel 1901
 Wilhelm A. - Reichel W. «*Das Heiligthum der Artemis zu Lousoi*»
 Öjh 4 1901, 1-89.
- Will 1955
 Will E., Korinthetaika. Recherches sur l' histoire et la civilization de Corinthe des origins aux guerres médiques, Paris 1955.
- Williams 1988
 Williams H., «*Stymphalos a planned city of classical Arcadia*», Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, τ.4, Αθήνα 1988, 231-234.
- Winter 2005
 Winter F.E., «*Arkadian Temple – designs*», Ancient Arkadia, Papers from the 3th International Seminar on Ancient Arkadia, Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002, eds. E. Østby, Athens 2005, 483-492.

Πρόλογος

Στόχος της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας, όπως ορίζεται από το θέμα, είναι να συγκεντρωθούν και να παρουσιασθούν όλα τα ιερά της θεάς Αρτέμιδος από την περιοχή της Πελοποννήσου. Η εργασία δομείται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο παρουσιάζονται τα ιερά της θεάς, που έχουν ταυτιστεί μέσω ανασκαφών. Στο δεύτερο παρουσιάζονται όλα τα στοιχεία σχετικά με τα λατρευτικά αγάλματα της θεάς, έτσι όπως, προκύπτουν από τα ανεσκαμμένα ιερά της. Στο τρίτο, που είναι και το μεγαλύτερο, παρουσιάζονται τα ιερά, που είναι γνωστά μόνο μέσω των αρχαίων πηγών ή των επιγραφών και γίνεται προσπάθεια να παρατεθούν όλες οι απόψεις σχετικά με την θέση τους. Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται μία διαπραγμάτευση των προσωνυμίων της Αρτέμιδος, που έχουν προαναφερθεί στο κείμενο. Λόγω της περιορισμένης έκτασης, που οφείλει να έχει η εργασία δεν θα παρουσιαστούν τα προσωνύμια της θεάς, που ενώ απαντώνται στην περιοχή της Πελοποννήσου, δεν συνδέονται με κάποιο από τα ιερά της. Στο ίδιο κεφάλαιο παράλληλα με τα επίθετα παρουσιάζονται και ορισμένα στοιχεία της λατρείας της σχετιζόμενα με τα αντίστοιχα κάθε φορά προσωνύμια.

Η σειρά παρουσίασης είναι γεωγραφική. Έχει ακολουθηθεί η σημερινή διαίρεση της Πελοποννήσου σε επτά νομούς, Κορινθίας, Αργολίδας, Λακωνίας, Μεσσηνίας, Ηλείας, Αχαΐας και Αρκαδίας. Τα ίδια ονόματα ίσχυαν και στην αρχαιότητα, και αντιστοιχούσαν σχεδόν στα ίδια όρια (**Πιν.1,εικ.1**). Στην εργασία οι νομοί νοούνται με τα αρχαία όριά τους. Στις λίγες περιπτώσεις, που υπάρχει αναντιστοιχία μεταξύ αρχαίου και σύγχρονου νομού αυτό δηλώνεται στο κείμενο.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τη μυθολογία η Άρτεμις είναι κόρη του Δία και της Λητούς και δίδυμη αδελφή του Απόλλωνα. Παρουσιάζεται μάλιστα αμέσως μετά τη γέννησή της να βοηθάει τη μητέρα της στον τοκετό του μικρότερου Απόλλωνα. Πρόκειται για την πιο αγαπημένη θεότητα του ελληνικού κόσμου μετά τον πατέρα της, Δία. Είναι αυτή με τα περισσότερα προσωνύμια, που αντανακλούν τον πολυεπίπεδο και πολύμορφο χαρακτήρα της¹. Σίγουρα είναι και μία από τις παλιότερες, αφού τα όνομά της διαβάστηκε στις πινακίδες της Γραμμικής Β' από την Πύλο².

Η προέλευση του ονόματός της είναι αρκετά σκοτεινή. Με αυτό το θέμα ασχολούνται και οι αρχαίοι συγγραφείς, από τους οποίους παραδίνονται τρεις διαφορετικές ερμηνείες. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα³ προκύπτει από την ακεραιότητα του χαρακτήρα της (*ἀτρεμεῖς*), αφού επέλεξε την παρθενία και απέφυγε την ανδρική γονιμότητα. Ο Στράβων⁴ δίνει μία άλλη εξήγηση. Είναι η θεά, που κάνει τους ανθρώπους αρτιμελείς. Η τρίτη άποψη⁵ συνδέει το όνομα της με το ρήμα *ἀρτάμεῖν*, που σημαίνει σφάζω. Αυτό δέχονται και ως πιο πιθανή εκδοχή οι περισσότεροι θρησκευολόγοι σήμερα, καθώς συλλαμβάνεται έτσι το αρχαιότερο στοιχείο της φύσης της⁶.

Η αγαπημένη ασχολία της θεάς είναι το κυνήγι, γι' αυτό και συχνά στην εικονογραφία της εικονίζεται με φαρέτρα και τόξο. Από την αρχαία γραμματεία αποκαλείται «τοξοφόρος»⁷, «τοξότις»⁸, «τοξόδαμνος»⁹. Ταυτόχρονα με την ιδιότητά της ως κυνηγού είναι και *πότνια θηρών*,¹⁰ προστάτιδα των ζώων. Ιερό της ζώο είναι το ελάφι, ενώ ο σκύλος τη συνοδεύει στο κυνήγι. Στενή σχέση έχει και με την αίγα, που αποτελούσε το πιο συχνά θυσιασμένο ζώο στα ιερά της.

Η στενή της σχέση με τα ζώα και τη φύση την έκανε προστάτιδα κάθε έμβιου πλάσματος, που χρειαζόταν φροντίδα. Έτσι, μία από τις βασικές της ιδιότητες ήταν κουροτρόφος. Θεά του τοκετού γίνεται μάλλον από το ρόλο, που διαδραμάτισε στη γέννηση του αδελφού της Απόλλωνα.

Είναι, επίσης, μία από τις πιο αυστηρές θεότητες, που ήταν πολύ δύσκολο να εξευμενιστεί¹¹. Επιπλέον, λόγω του άτεγκτου χαρακτήρα της, την επικαλούνταν οι άνθρωποι στους όρκους τους πολύ συχνά¹². Η αυστηρότητά της ειδικά απέναντι στους ασεβείς, γίνεται φανερή και μέσα από τους μύθους στους οποίους

¹ Simon 1996, 152.

² Για το θέμα αυτό βλ. M. Ventris - J. Chadwich «*Documents in Mycenaean Greek*», Cambridge 1973, 127 και 278.

³ Πλάτων, *Κρατύλος*, 406b, 1-7.

⁴ Στράβων, *Γεωγραφικά*, 14,1,6.

⁵ Σχόλια, *Λυκόφρων*, 797, 1-4.

⁶ Simon 1996, 152-154.

⁷ Όμηρος, *Οδύσσεια*, Φ 483.

⁸ Παλατινή Ανθολογία, 6,240.

⁹ Ευριπίδης, *Ιππόλυτος*, 1451.

¹⁰ Όμηρος, *Ιλιάς*, Φ 470.

¹¹ Παπαχατζής 1978, 23.

¹² Simon 1996, 162.

εμπλέκεται. Είναι αυτή, που μαζί με τον Απόλλωνα σκοτώνει τα παιδιά της Νιόβης, αξιώνει τη θυσία της Ιφιγένειας και τιμωρεί τον κυνηγό Ακταίωνα, που την πλησίασε με ανόσιους σκοπούς.

Περισσότερα, όμως, για τον χαρακτήρα της θεάς αποκαλύπτει μυθολογικό επεισόδιο στο οποίο δεν παίρνει μέρος. Είναι η κρίση του Πάριδος. Η Άρτεμις δεν θα υποτασσόταν ποτέ στην ετυμηγορία ενός θνητού¹³.

Η Πελοπόννησος αποτελεί τη μεγαλύτερη χερσόνησο του ελλαδικού χώρου και τη νοτιότατη απόληξη της χερσονήσου του Αίμου. Ο πλάτους 5 χιλ. ισθμός στην Κόρινθο (που μετά τη διάνοιξή του το 1892 μετατράπηκε σε τεχνητή διώρυγα) αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Αν και τμήμα του νομού Κορινθίας σήμερα αλλά και κατά την αρχαιότητα βρίσκεται βορειότερα του ισθμού και φτάνει μέχρι τα Γεράνεια Όρη. Αυτή, όμως, η περιοχή δεν απασχολεί την παρούσα έρευνα, αφού εκεί δεν εντοπίζεται ιερό της Αρτέμιδος.

¹³ Simon 1996, 151.

1.Ανεσκαμμένα ιερά

1.1. Κορινθία

1.1.1.Ναός της Λιμναίας Αρτέμιδος στη Σικυώνα

Ανακαλύφθηκε το 1920 από τον Α. Φιλαδελφέα. Βρίσκεται κοντά στο σημερινό χωριό Βασιλικά, που κατέχει τη θέση της ελληνιστικής Σικυώνας¹⁴ (Πιν.2,εικ.3). Ο ναός είναι δωρικός, περίπτερος και έχει πρόναο, σηκό και οπισθόδομο (Πιν.2,εικ.2). Οι διαστάσεις του είναι 38,07 x 11,55 μ., και ο προσανατολισμός του Α→Δ (Πιν.3,εικ.5-6 και Πιν.5,εικ.12). Είναι πώρινος κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου από μαλακό σικυώνιο λίθο¹⁵. Το επίμηκες ορθογώνιο σχήμα του αποτελεί στοιχείο αρχαϊκό. Επιπλέον, στο σηκό σώθηκαν τέσσερις μεγάλες πλάκες της στρώσης, οι οποίες φέρουν αρίθμηση με γράμματα της αρχαϊκής εποχής¹⁶. Ο ναός λοιπόν, χρονολογείται στα αρχαϊκά χρόνια, παρόλο που η θέση του είναι στην ελληνιστική αγορά της πόλης. Πιστεύεται ότι ο ναός είχε καταστραφεί και ανοικοδομήθηκε το 303 π.Χ.¹⁷, όταν ο Δημήτριος ο Πολιορκητής έπεισε τους Σικυώνιους να μετοικήσουν ψηλότερα και οχύρωσε το υψίπεδο κοντά στο χωριό Βασιλικά¹⁸. Ο ελληνιστικός ναός έγινε με νέο σχέδιο, που το αποκάλυψαν οι πιο πρόσφατες ανασκαφές. Οι δόμοι του αρχαϊκού ναού είναι αρκετά πλατείς, σε σχέση με τους ελληνιστικούς, που είναι αισθητά μικρότεροι¹⁹. Μέσα στον σηκό, δίπλα από τον δυτικό τοίχο, βρέθηκε κατά χώραν το μισό τμήμα από κυκλικό βάθρο αγάλματος²⁰. Πιθανότατα προοριζόταν για το λατρευτικό άγαλμα του ναού.

Ο ναός πιστεύεται ότι καταστράφηκε από σεισμό, που έγινε κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια του 2^{ου} και 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, και στη συνέχεια μετατράπηκε σε παλαιοχριστιανική εκκλησία²¹. Στη ΝΔ γωνία του σώζεται ακόμη ένας λαξευτός σταυρός²², ενώ οι ανασκαφές έφεραν στο φως τμήματα βυζαντινών επιγραφών²³, καθώς και κάλυμμα μικρής μαρμάρινης χριστιανικής σαρκοφάγου²⁴ (Πιν.2,εικ.4),όπως και πολλές ψηφίδες²⁵.

Στη βόρεια πλευρά του ναού βρέθηκε σχετικά πρόσφατα η θεμελίωση ενός κτίσματος, που σύμφωνα με την ανασκαφέα είναι πιθανότατα ο ελληνιστικός βωμός (Πιν.3,εικ.7). Οι διαστάσεις του είναι 9,2 x 10 μ. και τα ελάχιστα όστρακα,

¹⁴ Σήμερα έχει μετονομαστεί σε αρχαία Σικυώνα. Παπαχατζής 2003, 67.

¹⁵ Ορλάνδος 1937,94. Πρόκειται για συμπαγή λευκοκίτρινο ασβεστόλιθο. Λατομεία του υπήρχαν λίγο έξω από την πόλη, και με αυτό το υλικό εκτός από τον συγκεκριμένο ναό είχε χτιστεί το ελληνιστικό γυμνάσιο της πόλης και το Βουλευτήριο. Ορλάνδος 1955-60, τ.2, 70, υποσ.9.

¹⁶ Ορλάνδος 1937,94.

¹⁷ Ορλάνδος 1937,95.

¹⁸ Παπαχατζής 2002, τ.2, 93, υποσ.4.

¹⁹ Μυλωνάς 1984, 62.

²⁰ Ορλάνδος 1937,94.

²¹ Ορλάνδος 1937,96.

²² Ορλάνδος 1937,96.

²³ Φιλαδελφεύς 1926, 48.

²⁴ Μυλωνάς 1984, 62.

²⁵ Φιλαδελφεύς 1926, 47.

που βρέθηκαν κατά την διάρκεια της ανασκαφής είναι τύπου «δυτικής κλιτύος» και υστερορωμαϊκά²⁶.

Τα ευρήματα των ανασκαφών αν και λιγοστά είναι σημαντικά. Πρόκειται για τρία τμήματα ραβδωτών κιόνων, τέσσερα τμήματα από πήλινα γείσα διακοσμημένα με μαϊάνδρο και ωά²⁷ (Πιν.4,εικ.8), τμήμα πήλινης κεραμίδας με έκτυπη πάνω της την επιγραφή *δαμ(οσία)*, καθώς και τεμάχια επιστυλίων και έγχρωμα ακροκέραμα από τον αρχαϊκό ναό²⁸. Από τις πρόσφατες ανασκαφές ήρθαν ακόμη στο φως τμήματα από αρχαϊκή και κλασική σίμη (Πιν.4,εικ.10 και Πιν.5,εικ.11), δωρικά κιονόκρανα (Πιν.4,εικ.9) και τρίγλυφοι του 4^{ου} αιώνα π.Χ., όπως και κομμάτια από γραπτούς ελληνιστικούς στρωτήρες²⁹.

Ο ναός αναφέρεται από τον Πausανία, ο οποίος τον βρήκε με την οροφή του να έχει καταρρεύσει, ενώ σχετικά με το λατρευτικό άγαλμα του ναού κανένας δεν μπορούσε να τον πληροφορήσει ούτε αν μεταφέρθηκε κάπου ούτε αν καταστράφηκε μέσα στο ναό³⁰.

Αν και στην έρευνα έχει επικρατήσει να αναφέρεται ως ο ναός της *Λιμναίας* Αρτέμιδος, η ταύτισή του δεν είναι απόλυτα σίγουρη. Υπάρχουν μελετητές³¹, που τον αποδίδουν στον Απόλλωνα, ναός του οποίου αναφέρεται από τον Πausανία πιο κάτω στο σχετικό χωρίο³² ή στον Διόνυσο³³, ναός του οποίου υπήρχε κοντά στο θέατρο σύμφωνα με τον περιηγητή³⁴. Μέχρι σήμερα δεν έχει προκύψει επιγραφικό εύρημα, που θα έλυνε οριστικά το θέμα. Η πιο πιθανή, πάντως, ταύτιση παραμένει αυτή της Αρτέμιδος *Λιμναίας*.

1.2.Αργολίδα

1.2.1.Ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Λυκώνη

Λίγο έξω από την πόλη του Άργους, στο ύψωμα της Λυκώνης, αναφέρει ο Πausανίας ιερό της θεάς, που λατρευόταν με το προσωνύμιο *Ορθία*. Σε αυτό μάλιστα υπήρχαν και λατρευτικά αγάλματα της δηλιακής τριάδας κατασκευασμένα από λευκό μάρμαρο, που ήταν έργα του Πολύκλειτου³⁵.

Το ιερό της *Ορθίας* στην κορυφή της Λυκώνης εντοπίστηκε το 1888 από μία μικρής έκτασης ανασκαφή, που πραγματοποίησε η Αρχαιολογική Υπηρεσία του τότε Υπουργείου Εκκλησιαστικών υπό την διεύθυνση του Ι. Κοφινιώτη, διευθυντή του

²⁶ Κρυστάλλη-Βότση 1988, 22.

²⁷ Φιλαδελφεύς 1926, 48.

²⁸ Ορλάνδος 1937,94-95.

²⁹ Κρυστάλλη-Βότση 1987, 91 και 1994, 115-117. Τα ευρήματα αυτά φυλάσσονται στο ελληνιστικό γυμνάσιο της πόλης, που λόγω της καλής κατάστασης διατήρησής του έχει μετατραπεί σε μουσείο. Δυστυχώς, από 01/11/11 παραμένει κλειστό λόγω έλλειψης προσωπικού.

³⁰ Πausανίας II,7,6.

³¹ Roux 1958, 143-144.

³² Τον τοποθετεί στην αρχαία αγορά. Πausανίας II,7,8.

³³ Φιλαδελφεύς 1926, 49.

³⁴ Πausανίας II,7,6.

³⁵ Πausανίας II,24,5.

γυμνασίου Ναυπλίου³⁶. Η ανασκαφή αποκάλυψε περίβολο αρκετά καλής κατασκευής με διαστάσεις 12,5 x 10 μ. περίπου³⁷ (Πιν.5,εικ.13). Ο περίβολος ήταν χτισμένος με μεγάλες ορθογώνιες πέτρες, μερικές από τις οποίες είχαν δεχθεί ημιτελή επεξεργασία. Οι επεξεργασμένες είχαν σχεδόν όλες τις ίδιες διαστάσεις³⁸. Μέσα στον περίβολο αυτό βρισκόταν και ναός της θεάς. Από αυτόν προέρχονται λεοντοκεφαλές και πήλινοι ανθεμωτοί ακροκέραμοι, που βρέθηκαν στον χώρο³⁹. Σήμερα δεν σώζεται τίποτα από το ιερό.

Η ανασκαφή αποκάλυψε, επίσης βραχίονα και μέρος ποδιού από μεγάλου μεγέθους άγαλμα (ενδεχομένως να πρόκειται για ένα από τα τρία έργα του Πολύκλειτου), τμήματα από πτυχώσεις μεγάλου αγάλματος⁴⁰, κορμό μικρού γυναικείου αγάλματος, καθώς και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου⁴¹. Βρέθηκαν, επίσης, και ρωμαϊκά νομίσματα, που δείχνουν ότι το ιερό επέζησε μέχρι και τα μέσα του 4^{ου} μ.Χ.⁴².

Επιγραφική μαρτυρία δεν υπάρχει, αλλά η ταύτιση θεωρείται βέβαιη, καθώς η θέση του ιερού ταιριάζει τοπογραφικά απόλυτα με το κείμενο του Πausανία⁴³.

1.2.2.Ιερό Αρτέμιδος στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου

Βρίσκεται μέσα στο τέμενος του Ασκληπιείου⁴⁴, σε μικρή απόσταση 30 μ. περίπου ΝΑ από το ναό του Ασκληπιού⁴⁵ (Πιν.6,εικ.14). Ανακαλύφθηκε στα τέλη του 1883 από τις ανασκαφές του Καββαδία (Πιν.6,εικ.15 και Πιν.7, εικ.17). Είναι ένας μικρός

³⁶ Frothingham 1888, 360.

³⁷ Κάτοψη του χώρου δεν δημοσιεύτηκε, παρά μόνο ένα μικρό σχέδιο από τον ίδιο τον Κοφινιώτη στο βιβλίο του για την ιστορία του Άργους λίγα χρόνια μετά.

³⁸ Frothingham 1889, 102.

³⁹ Βρέθηκαν λεοντοκεφαλές κατασκευασμένες και από μάρμαρο και από πηλό. Καββαδίας₂ 1888, 205.

⁴⁰ Καββαδίας₂ 1888, 205.

⁴¹ Frothingham 1889, 102.

⁴² Frothingham 1889, 102.

⁴³ Καββαδίας₂ 1888, 205. Vollgraff 1907, 179. Παπαχατζής 2002, τ.2, 180, υποσ.5.

⁴⁴ Τα ερείπια του Ασκληπιείου βρίσκονται σε απόσταση 5 χιλ. περίπου από το σημερινό χωριό Λυγουριό του νομού Αργολίδας στους πρόποδες του Κυνορτίου. Πριν από τον 4^ο αιώνα π.Χ. δεν υπήρχε στον χώρο κανένα μνημειακό οικοδόμημα. Από τον 5^ο αιώνα π.Χ. και έπειτα άρχισε το ιερό να έχει πανελλήνια φήμη και τότε άρχισε η οικοδόμησή του με μνημειακά κτήρια, όπως ο ναός του Ασκληπιού, η θόλος, το θέατρο. Μέσα στα πλαίσια αυτής της οικοδόμησης χτίστηκε και ο ναός της Άρτεμης. Η ακμή του ιερού συνεχίστηκε μέχρι το 86 π.Χ. περίπου, οπότε και λεηλατήθηκε από τον Σύλλα. Νέα περίοδο ακμής γνώρισε τον 2^ο μ.Χ. αιώνα χάρη στο Ρωμαίο Συγκλητικό Αντωνίνο. Τότε ανακαινίστηκαν και πολλά από τα κτήρια του ιερού. Η λειτουργία του ιερού συνεχίστηκε μέχρι τον 4^ο μεταχριστιανικό αιώνα, οπότε και έκλεισε μαζί με τα άλλα ιερά του ελλαδικού χώρου λόγω του διατάγματος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου. Παπαχατζής₁ 1978, 128. Οι ανασκαφές στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου ξεκίνησαν το 1879 από την Αρχαιολογική Εταιρεία με διευθυντή τον Π. Καββαδία. Συνεχίστηκαν μέχρι τον θάνατο του τελευταίου το 1928. Το 1942 έγιναν μικρές ανασκαφικές έρευνες στο χώρο από τη Γαλλική Σχολή Αθηνών, για να ξεκινήσει και πάλι συστηματική έρευνα το 1974 με τον τότε έφορο Ι. Παπαδημητρίου.

⁴⁵ Ο ναός του Ασκληπιού είναι έργο του αρχιτέκτονα Θεόδοτου και άρχισε να χτίζεται το 380 π.Χ. περίπου. Το λατρευτικό άγαλμα του θεού ήταν υπερφυσικού μεγέθους και χρυσελεφάντινο. Το είχε κατασκευάσει ο πλάστης Θρασυμήδης από την Πάρο. Παπαχατζής₁ 1978, 135.

δωρικός πρόστυλος, εξάστυλος ναός με σηκό και πρόναο, και προσανατολισμό Δ→Α (Πιν.6,εικ.16). Οι διαστάσεις του είναι οι εξής: 13,2 x 9,3 μ. Στην πρόσοψη έχει μία σειρά από έξι δωρικούς κίονες. Στο εσωτερικό του σηκού παρουσιάζει την εξής ιδιαιτερότητα: μπροστά από το βόρειο, νότιο και δυτικό τοίχο, υπάρχει από μία κιονοστοιχία ιωνική ή κορινθιακή ανά τοίχο⁴⁶. Οι κιονοστοιχίες αυτές δεν σχημάτιζαν κλίτη, απλώς στόλιζαν την επιφάνεια των τοίχων⁴⁷. Οι συνολικά δέκα αυτοί κίονες (που είναι μικρότεροι σε σχέση με αυτούς της πρόσοψης) περιέβαλλαν πιθανότατα το λατρευτικό άγαλμα. Ο Καββαδίας υποστήριξε ότι ο ναός είχε μία ακόμη ιδιαιτερότητα. Ότι ανάμεσα στην κιονοστοιχία της πρόσοψης και στις παραστάδες του πρόναου, υπήρχε εκατέρωθεν ένας ακόμη δωρικός κίονας⁴⁸. Ο Roux, αντίθετα, πιστεύει ότι δεν υπήρχαν αυτοί οι επιπλέον κίονες αλλά μόνο οι δύο παραστάδες⁴⁹.

Από το ναό σώζεται μόνο το κρηπίδωμα και ορισμένες πλάκες από το έδαφος. Το κρηπίδωμα έχει μήκος 12,23 μ. και πλάτος 9,32 μ., είναι δηλ. το πλάτος του δυσανάλογο σε σχέση με το μήκος. Έφερε τρεις αναβαθμούς, οι οποίοι, όμως, δεν χρησίμευαν για την πρόσβαση στο ναό. Για το σκοπό αυτό είχε κατασκευαστεί μπροστά από την ανατολική πλευρά ένα επίπεδο με ανωφέρεια, τύπου ράμπας⁵⁰. Στη συνέχεια αυτού και σε απόλυτα αξονική σχέση με το ναό υπήρχε πλακόστρωτο δάπεδο (Πιν.7,εικ.18), που κατά πάσα πιθανότητα οδηγούσε στο βωμό του ναού⁵¹. Ανάμεσα στην ράμπα και τον βωμό στα βόρεια του ναού σώζεται στρογγυλή κοιλότητα, στην οποία κατά πάσα πιθανότητα υπήρχε περιρραντήριο⁵².

Ορισμένες από τις πλάκες του δαπέδου, που είναι κατασκευασμένες από σκληρό λευκό τιτανόλιθο, βρέθηκαν κατά χώραν⁵³. Στο μεγαλύτερο τμήμα του ο ναός ήταν κατασκευασμένος από πωρόλιθο, όπως και ο ναός του Ασκληπιού. Βρέθηκαν αρκετά μέλη του ναού, και έτσι είναι δυνατή η αναπαράσταση του οικοδομήματος (Πιν.9,εικ.22). Η σίμη του ναού και οι ανθεμωτές κεραμίδες ήταν μαρμάρινες. Η στέγη του ναού ήταν κατασκευασμένη εξ ολοκλήρου από ξύλο⁵⁴. Στη σίμη του ναού αντί για τις συνηθισμένες λεοντοκεφαλές ως υδρορροές, εικονίζονται κεφαλές

⁴⁶ Τέσσερις κίονες στον δυτικό τοίχο και από πέντε στο βόρειο και νότιο. Καββαδίας 1884, 62.

⁴⁷ Παπαχατζής 1978, 135.

⁴⁸ Υποστήριξε ότι οι τοίχοι των μακρών πλευρών του σηκού δεν προεκτείνονταν μέχρι την κιονοστοιχία της πρόσοψης και έτσι τοποθετηθήκαν εκεί οι κίονες, για να καλυφθεί το κενό. Είχε δηλ. στην πρόσοψη ο ναός 8 συνολικά κίονες. Αυτό, σύμφωνα με τον ίδιο, φαίνεται και από τις σωζόμενες πλάκες του δαπέδου στον πρόναο. Καββαδίας 1884, 62 και 1906, 98.

⁴⁹ Roux 1961, 210-211.

⁵⁰ Καββαδίας 1906, 96.

⁵¹ Καββαδίας 1884, 62 και 1906, 104.

⁵² Καββαδίας 1906, 98. Περιρραντήρια έχουν βρεθεί και σε άλλα ιερά της θεάς, όπως είναι στα Λυκόχια και στο Κώτιλο. Στην Επίδαυρο υπήρχε περιρραντήριο και στο ναό του Ασκληπιού, που βρισκόταν στην ίδια θέση με το περιρραντήριο του ναού της Αρτέμιδος.

⁵³ Καββαδίας 1884, 62.

⁵⁴ Καββαδίας 1906, 96.

σκύλων (Πιν.8,εικ.20) και κάπρων (Πιν.8,εικ.19)⁵⁵. Αυτό αποτέλεσε και ένα πολύ καθοριστικό στοιχείο για την απόδοση του κτίσματος στη θεά Άρτεμη.

Το κάθε αέτωμα του ναού έφερε στις δύο άκρες του από μία Νίκη ως διακόσμηση⁵⁶ (Πιν.9,εικ.23-24). Και οι τέσσερις είναι κατασκευασμένες από πάριο μάρμαρο. Σύμφωνα με την αναπαράσταση, που προτείνει ο Γιαλούρης οι Νίκες αυτές χωρίζονται σε δύο ζεύγη. Το ζεύγος με την περίτεχνη εργασία το τοποθετεί στην πρόσοψη του ναού, στο ανατολικό δηλ. αέτωμα⁵⁷. Η κεντρική μορφή των ακρωτηρίων παραμένει ερώτημα χωρίς απάντηση⁵⁸.

Ο ναός, χρονολογείται το 300 π.Χ. περίπου, β' μισό 4^{ου} αιώνα π.Χ. μαζί με το ναό του Ασκληπιού, σύμφωνα με τον ανασκαφέα Καββαδία⁵⁹. Την ίδια περίπου χρονολόγηση τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, δίνει και ο Γιαλούρης και για το ναό αλλά και για τα ακρωτήρια⁶⁰.

Η ταύτισή του με τον αναφερόμενο από τον Πausanias⁶¹ ναό, έγινε από την πρώτη χρονιά της ανακάλυψής του. Σε βάθρο που βρέθηκε κατά χώραν ανατολικά του ναού υπήρχε η επιγραφή: **IG IV² 1.493 (Αρτάμιτι)**, που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Τα σκυλιά υποδηλώνουν ότι η Άρτεμις στο Ασκληπιείο λατρευόταν ως Άρτεμις Εκάτη. Βρέθηκε και ένα αγαλμάτιο τρίμορφης Εκάτης με επιγραφή⁶² **IG IV² 1.499**⁶³.

⁵⁵ Οι υδρορροές αυτές είναι κατασκευασμένες από πεντελικό μάρμαρο. Καββαδίας 1906, 96 και 98. Οι σίμες των μακρών πλευρών διακοσμούνται με ελίσσόμενα ακανθοειδή φυτά, και ανάμεσα τους υπάρχουν οι κεφαλές των κυνών (Πιν.8,εικ.21). Στις άκρες υπάρχουν οι κεφαλές των κάπρων. Οι τελευταίες δεν επαναλαμβάνονται στις σίμες των στενών πλευρών, επειδή εκεί δεν υπάρχουν υδρορροές. Επίσης, οι σίμες των στενών πλευρών δεν έφεραν την ίδια διακόσμηση με αυτές των μακρών πλευρών. Διακοσμούσαν με γραπτά κοσμήματα, που σήμερα δεν σώζονται. Καββαδίας 1906, 100.

⁵⁶ Αρχικά είχαν βρεθεί τρεις Νίκες και έτσι ο Καββαδίας είχε υποθέσει ότι και οι τρεις ανήκαν στο ανατολικό αέτωμα του ναού, και ότι το δυτικό ήταν διακοσμημένο μόνο με ανθέμια. Καββαδίας 1906, 100-102. Όμως, στα μέσα της δεκαετίας του '60 ερευνήθηκαν οι αποθήκες του Εθνικού Μουσείου της Αθήνας, με στόχο την εύρεση κομματιών, που έλειπαν από τις μορφές του γλυπτού διακόσμου του ναού του Ασκληπιού. Από την έρευνα αυτή προέκυψαν και θραύσματα, που ανήκουν στις Νίκες του ναού της Άρτεμις. Το πιο σημαντικό, όμως, απόκτημα ήταν ο κορμός της τέταρτης Νίκης. Γιαλούρης 1967, 25.

⁵⁷ Πρόκειται για τη Νίκη υπ.αριθ.160 (Πιν.10,εικ.25) και τη Νίκη υπ.αριθ.2188 (Πιν.10,εικ.26), που βρέθηκε στις αποθήκες του Εθνικού Μουσείου. Γιαλούρης 1967, 31-33.

⁵⁸ Ο Γιαλούρης θεωρεί πολύ πιθανό στο κέντρο να εικονίζονταν φυτικά κοσμήματα. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί το ότι από την Επίδαυρο προέρχεται μεγάλος αριθμός μαρμάρινων θραυσμάτων από ανθέμια. Αποδίδονται όλα στο ακρωτήριο της Θόλου. Σύμφωνα με τον Γιαλούρη είναι πάρα πολλά για να προέρχονται μόνο από ένα ακρωτήριο. Γιαλούρης 1967, 33.

⁵⁹ Η χρονολόγηση αυτή βασίζεται αποκλειστικά στις αρχιτεκτονικές μορφές και στον τρόπο εργασίας των ακρωτηρίων. Καββαδίας 1906, 96. Ο Roux χρονολογεί το ναό στις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Roux 1961, 209.

⁶⁰ Γιαλούρης 1967, 36.

⁶¹ Πausanias II,27,5.

⁶² Βρέθηκε ανάμεσα στο ναό της Αρτέμιδος και του Ασκληπιού. Πατάει πάνω σε ελλειψοειδή πλίνθο, η οποία φέρει την επιγραφή. Οι δύο από τις τρεις μορφές είναι πανομοιότυπες και κρατάνε μήλο στο δεξί χέρι, ενώ η τρίτη διαφέρει και κρατάει φιάλη. Το επίθετο *ἐπήκοος* (βλ. επόμενη υποσημείωση) σημαίνει αυτός που ακούει με προσοχή και από απόσταση. Σταματάκος 1994, 363, λ. *ἐπήκοος*. Ο Καββαδίας θεωρεί ότι και αυτό το προσωνύμιο ενισχύουν την άποψη του ότι η θεά στο Ασκληπιείο

Στο Ασκληπιείο, πάντως, έχουν βρεθεί πολλές επιγραφές, που αναφέρονται στην Άρτεμη με διάφορα προσωνύμια, που δείχνουν ότι η λατρεία της και η υπόσταση της ήταν αρκετά διευρυμένη. Από τις επιγραφές, που έχουν βρεθεί στο Ασκληπιείο αναφέρονται τα εξής προσωνύμια για την Άρτεμη: Ενοδία (IG IV₂, 1.273), Εφεσία (IG IV₂, 1.501), Λυσαία (IG IV₂, 1.162), Ορθία (IG IV₂, 1.495), Παμφυλαία (IG IV₂, 1.503), Προθυραία (IG IV₂, 1.276), Σαρωνία (IG IV₂, 1.278), Σκοπελία (IG, IV₂, 1.505), Σώτειρα (IG, IV₂, 1.516).

Η λατρεία της θεάς στο χώρο υπήρχε και πριν από την ίδρυση του ναού. Επιγραφή του β' μισού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αναφέρεται στις θυσίες προς τιμήν του Ασκληπιού, του Απόλλωνα, της Λητούς και της Άρτεμης⁶⁴.

Ο ναός της θεάς είναι ίδιος σχεδόν με τους ναούς της Θέμιδας και της Αφροδίτης. Διαφέρει ελάχιστα⁶⁵. Αυτό το φαινόμενο, μέσα σε ένα ιερό να υπάρχουν τρεις ίδιοι ναοί, είναι πολύ σπάνιο και παράδοξο. Αποδεικνύει ότι οι ναοί αυτοί χτίστηκαν την ίδια περίοδο και από τον ίδιο αρχιτέκτονα⁶⁶.

1.2.3.Ιερό Κλαυδίας Αρτέμιδος στην Παλιά Επίδαυρο

Πρόκειται για ένα μικρό ιερό, που ήρθε στο φως μετά από σωστική ανασκαφή στη θέση Καταράχι⁶⁷. Αποτελείται από σηκό και μικρό πρόναο⁶⁸. Έχει προσανατολισμό Α→Δ με μικρή απόκλιση προς Βορρά (Πιν.10,εικ.27 και Πιν.11,εικ.28-29). Κατά μήκος του σηκού υπήρχαν κατά πάσα πιθανότητα δύο σειρές πεσσών⁶⁹. Από τους τοίχους σώζεται η υποθεμελίωσή τους. Είναι χτισμένοι με κανονικές πέτρες, που το συνδετικό τους υλικό είναι η λάσπη⁷⁰. Το λιθόστρωτο του ναού έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος του. Σώζεται σε ελάχιστα σημεία κοντά στους τοίχους μόνο.

Η ανασκαφή έφερε στο φως, πρωτοκυκλαδικό μαρμάρينو ειδώλιο, πρωτοκορινθιακά όστρακα, κεφάλια πήλινων ειδωλίων της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και κομμάτια από μαρμάρينو άγαλμα⁷¹.

λατρεύεται ως θεά της μαγγανείας, και ότι έχει θεραπευτική δύναμη. Την εργασία την θεωρεί αρχαΐζουσα. Καββαδίας 1885, 52-54.

⁶³ *Αρτέμιδι Έκά[τ]ηι / Έπηκόωι φάβουλλος.*

⁶⁴ Καββαδίας 1906, 104.

⁶⁵ Οι ναοί της Αφροδίτης και της Θέμιδας είναι πανομοιότυποι μεταξύ τους. Είναι χτισμένοι με τον λεγόμενο *αργολικό πόδα*, που αντιστοιχεί σε 0,301 μ. Η ονομασία αργολικός ανήκει στον Καββαδία, που πρώτος έκανε την μέτρηση. Και το στάδιο της Επιδαύρου είναι χτισμένο με αυτό το μετρικό σύστημα. Καββαδίας 1906, 115.

⁶⁶ Καββαδίας 1906, 114.

⁶⁷ Το χωριό Παλιά Επίδαυρος βρίσκεται στη θέση της αρχαίας πόλης της Επιδαύρου. Παπαχατζής₁ 1978, 27.

⁶⁸ Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, 46.

⁶⁹ Κατά μήκος του νότιου τοίχου σώθηκαν κατά χώραν δύο πώρινες βάσεις πεσσών. Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, 46.

⁷⁰ Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, 46.

⁷¹ Τα ευρήματα αυτά προέρχονται από την επίχωση του ναού και ως το φυσικό βράχο (Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, 46).

Η ταύτιση του ιερού, που δεν αναφέρεται από καμία αρχαία πηγή, είναι σίγουρη. Μία επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων **SEG 34.301** (*ARTEMID[ΔΙ] ΚΛΑΥΔΙΑ*), που αποτελεί επιφανειακό εύρημα, έδωσε το όνομα της λατρευόμενης θεότητας⁷². Ανατολικά του ναού υπάρχει ένα πρόκτισμα σε δεύτερη φάση. Από αυτό προέρχεται ένας θησαυρός 92 χρυσών στατήρων. Η δημοσίευση του θησαυρού θα δώσει και ένα πρώτο χρονολογικό πλαίσιο για το ναό⁷³. Πάντως, ως πρώτο στοιχείο χρονολόγησής του μπορεί να θεωρηθεί και το προσωνόμιο της θεάς, που παραπέμπει ξεκάθαρα στη ρωμαϊκή περίοδο⁷⁴.

1.2.4.Ιερό Ωραίας Αρτέμιδος στο Καμάρι (Μεγαλοβούνι)

Πρόκειται για ένα υπαίθριο ιερό, που βρίσκεται στη θέση Καμάρι, πολύ κοντά στην κορυφή του όρους Μεγαλοβούνι. Το συγκεκριμένο βουνό έχει υψόμετρο 1287 μ., και είναι ανάμεσα στο Άργος και τη Νεμέα. Το ιερό αποκαλύφθηκε τον Οκτώβριο του 1934 σε μια δοκιμαστική ανασκαφή, που διενεργήθηκε από τον Μάρκελλο Μητσό⁷⁵.

Βρίσκεται μέσα σε μια μεγάλη κοιλάτητα ενός ψηλού και απόκρημνου βράχου. Αποτελείται από δύο κόγχες σκαλισμένες στο μαλακό βράχο. Η αριστερή έχει σχήμα ορθογώνιο, ενώ η δεξιά είναι ημικυκλική. Πρόσβαση στο ιερό έδινε μία κλίμακα σκαλισμένη και αυτή στο βράχο. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα η κλίμακα αυτή εξακολουθούσε και ήταν σε χρήση τον καιρό της ανασκαφής, καθώς στην κοιλάτητα του ιερού βρισκόταν η μοναδική πηγή της περιοχής⁷⁶.

Επίσης, πάνω από τη δεξιά κόγχη υπήρχαν σκαλισμένες στο βράχο τέσσερις γυναικείες κεφαλές. Χρονολογούνται σε διαφορετικές εποχές, από τον 6^ο έως τον 3^ο αιώνα π.Χ.⁷⁷ Η τεχνοτροπία και των τεσσάρων δεν είναι ιδιαίτερη. Πρόκειται για έργα κάπως χοντροκομμένα⁷⁸. Σε μια μικρή κοιλάτητα του βράχου και όχι μακριά από τις κόγχες του ιερού βρέθηκαν αρκετά πήλινα ειδώλια. Τα περισσότερα είναι γυναικεία, αλλά υπάρχουν και μερικά ζώων. Ανάμεσα τους ξεχωρίζει το γυναικείο ειδώλιο εγκύου⁷⁹ και ένα ακόμη, που απεικονίζει πίθηκο⁸⁰.

Η ταύτιση του χώρου έγινε από μία επιγραφή, που είναι και αυτή σκαλισμένη στο βράχο, και βρίσκεται στη δεξιά κόγχη του ιερού (**Πιν.11,εικ.30**). Η επιγραφή **SEG**

⁷² Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, 49.

⁷³ Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, 46.

⁷⁴ Πετρόπουλος 1992/93, 146, υποσ.15.

⁷⁵ Mitsos 1949, 75.

⁷⁶ Mitsos 1949, 75.

⁷⁷ Mitsos 1949, 75.

⁷⁸ Τα κεφάλια αυτά αποκόπηκαν από τον βράχο και μεταφέρθηκαν στο μουσείο της Παλιάς Κορίνθου, λίγο μετά την ανακάλυψή τους. Δυστυχώς δεν εκτίθενται σήμερα και δεν υπάρχει φωτογραφία τους ούτε στη δημοσίευση της ανασκαφής.

⁷⁹ Ειδώλιο εγκύου έχει βρεθεί και στο ιερό των Νυμφών στο χωριό Πιτσά της Κορινθίας (**Πιν.11,εικ.31**). Το ιερό αυτό βρισκόταν σε σπηλιά και είναι και σήμερα όπως και στην αρχαιότητα μακριά από κατοικημένη θέση. Παπαχατζής 1978, 6.

⁸⁰ Mitsos 1949, 75, υποσ.14.

11.273_a (Add.) έχει ως εξής : *Συμπόται Αρτέ[μιδι] Ωραία[ι] Τιμ...* Χρονολογείται τον 3^ο αιώνα π.Χ. Το ιερό, λοιπόν, ήταν αφιερωμένο στην Αρτέμιδα Ωραία⁸¹.

1.3.Λακωνία

1.3.1.Ιερό Ορθίας στη Σπάρτη

Το ιερό εντοπίστηκε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, κοντά στις όχθες του ποταμού Ευρώτα⁸² (**Πιν.12,εικ.32-33**). Βρισκόταν στη συνοικία Λίμναι της αρχαίας Σπάρτης (**Πιν.50,εικ.152**)

Η πρώτη φάση του ιερού τοποθετείται στην γεωμετρική περίοδο και πιο συγκεκριμένα στον 9^ο αιώνα π.Χ. Τότε ιδρύεται και ο πρώτος βωμός, από τον οποίο σώζονταν ελάχιστα κατάλοιπα, από τον καιρό της ανασκαφής⁸³. Πριν από αυτή τη φάση ο χώρος δεν είχε χρησιμοποιηθεί ούτε ως τόπος κατοίκησης. Στην επόμενη φάση το τέμενος αποκτά περίβολο, από τον οποίο σώζονταν τμήματα των θεμελίων του τον καιρό της ανασκαφής. Ο περίβολος είχε διάμετρο περίπου 30 μ.⁸⁴

Στα μέσα του 8^{ου} αιώνα ανάγεται η κατασκευή του πρώτου ναού. Ήταν λίθινος στο επίπεδο των θεμελίων του, από τα οποία σώζονται ελάχιστα. Οι διαστάσεις του ήταν 4,5 x 9 μ. περίπου. Στην κατάσκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί και ξύλινα τμήματα. Ένα τμήμα έγχρωμης κεράμου, που χρονολογείται τον 7^ο αιώνα π.Χ. έχει αποδοθεί στον συγκεκριμένο ναό⁸⁵. Δίπλα από αυτόν βρισκόταν και ο λεγόμενος αρχαϊκός βωμός, που αντικατέστησε τον προηγούμενο. Ο βωμός αυτός ήταν μία ορθογώνια κατασκευή, που το μήκος της έφτανε τα 9 μ., ενώ το πλάτος της έχει υπολογιστεί στο 1,5 μ. περίπου. Τον καιρό την ανασκαφής σωζόταν σε ύψος 1,2 μ.

Μία μεγάλη καταστροφή από πλημμύρα του ποταμού Ευρώτα, που υπέστη το ιερό αποτελεί και την διαχωριστική γραμμή της ιστορίας του. Η πλημμύρα αυτή χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. περίπου⁸⁶. Μετά ακολούθησε μία περίοδος μεγάλης ανοικοδόμησης. Στα πλαίσια αυτής της ανοικοδόμησης χτίστηκε καινούργιος ναός. Κατασκευάστηκε, επίσης, και ένα τείχος από ακατέργαστες πέτρες, που σκόπευε στο να εμποδίσει καινούργια πλημμύρα⁸⁷.

⁸¹ Mitsos 1949, 75.

⁸² Τις ανασκαφές διεξήγαγε η Αγγλική Σχολή των Αθηνών κατά την πενταετία 1906-1910. Η τελική δημοσίευση του χώρου, μετά το πέρας των ανασκαφικών εργασιών έγινε στον τόμο «*The Sanctuary of Artemis Orthia*», JHS Supplementary Paper no.5, London 1929. Στον συγκεκριμένο τόμο, του οποίου την επιμέλεια είχε ο R.M. Dawkins, διευθυντής της ανασκαφής, παρουσιάζονται τα άρθρα όλων των μελών της Αγγλικής αποστολής, που συμμετείχαν στις έρευνες. Αποτελεί ακόμη και σήμερα θεμελιώδες έργο σχετικά με τη μελέτη του σημαντικού αυτού ιερού. Η πρωτοποριακή για την εποχή της δημοσίευση συγκεντρώνει και όλα τα ευρήματα του χώρου, αλλά και θρησκευολογικά στοιχεία, καθιστώντας έτσι το σπαρτιατικό τέμενος της Ορθίας μία από τις πιο ολοκληρωμένες ανασκαφές της Πελοποννήσου και σίγουρα την πιο ολοκληρωμένη ιερού της θεάς Αρτέμιδος.

⁸³ Dawkins 1929, 19-21.

⁸⁴ Dawkins 1929, 15.

⁸⁵ Dawkins 1929, 8-9.

⁸⁶ Για την χρονολόγηση αυτής της καταστροφής, για την οποία δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών βλ. J. Boardman «*Artemis Orthia and Chronology*» BSA 58 (1963), 1-7, όπου αναλύεται διεξοδικά το ζήτημα.

⁸⁷ Dawkins 1929, 14-15.

Ο καινούργιος ναός είχε διαστάσεις 17 x 6,6 μ. Η θεμελίωση του διατηρήθηκε και κατά τις επόμενες φάσεις του ιερού, που φτάνουν μέχρι τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Παρόλ' αυτά η κατάσκευή του δεν είναι ιδιαίτερα επιμελής. Έχει χτιστεί με μεγάλες ακατέργαστες πέτρες, χτισμένες χωρίς συνδετικό υλικό και όχι ισοδομικά. Οι ανασκαφείς τον αναπαράστησαν πρόστυλο με δύο κίονες εν παραστάση⁸⁸. Ένα θραύσμα δωρικού κιονόκρανου, που βρέθηκε στα θεμέλια του μεταγενέστερου ρωμαϊκού θεάτρου έχει αποδοθεί σε αυτόν το ναό. Με αυτή τη φάση του ιερού έχουν συνδεθεί, επίσης, θραύσματα λεοντοκεφαλής και τμήματα περιρραντηρίου.

Δεν υπάρχουν ίχνη βωμού από αυτήν την περίοδο. Οι δύο, που έχουν εντοπιστεί θεωρούνται μεταγενέστεροι. Πρόκειται για τους λεγόμενους «ελληνικό» και «ρωμαϊκό», που βρέθηκαν στο ακριβώς από πάνω στρώμα της καταστροφής. Βρίσκεται σχεδόν παράλληλα με τον προηγούμενο βωμό. Από τον «ελληνικό» βωμό σώζεται μόνο μία σειρά πωρολιθικών πλακών από τα θεμέλια του. Αντίθετα, ο «ρωμαϊκός» σώζεται καλύτερα. Το πλάτος είναι 2,6 μ. ενώ το μήκος του σίγουρα ξεπερνούσε τα 8 μ. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, οι δύο βωμοί είχαν ίδιες διαστάσεις⁸⁹.

Τον 5^ο αιώνα χρονολογούνται και οικίες, που προορίζονταν για τους ιερείς και που τοποθετούνται ανατολικά των δύο βωμών. Η ανασκαφή των σπιτιών έφερε στο φως μεγάλη ποσότητα μελανόμορφης λακωνικής κεραμικής.

Η επόμενη φάση του ναού τοποθετείται χρονικά στον 2^ο αιώνα π.Χ. Πιθανότατα σχετίζεται με την μεγάλη πολιτική και κοινωνική μεταρρύθμιση, που έλαβε χώρα το 176 π.Χ. στην πόλη της Σπάρτης⁹⁰. Ενσφράγιστα τμήματα κεραμίδων και θραύσματα από ακροκέραμα, που χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια έχουν αποδοθεί σε αυτόν το ναό. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο ναός δέχθηκε μία μικρή επισκευή τουλάχιστον στη στέγη του⁹¹.

Η εικόνα του ιερού παρέμεινε σταθερή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Το 225 μ.Χ. μπροστά από το ναό χτίστηκε ρωμαϊκό αμφιθέατρο⁹². Ενδεχομένως, να ανοικοδομήθηκε και ο ναός σε αυτήν τη φάση. Με το χτίσιμο του αμφιθεάτρου το τέμενος πήρε τη μορφή κυκλικού αμφιθεάτρου, στο οποίο ο ναός κατείχε την θέση της σκηνής (**Πιν.12,εικ.34-Πιν.13,εικ.35**). Μία ακόμη εργασία, που πραγματοποιήθηκε εκείνη την περίοδο στο ιερό ήταν η πλακόστρωσή του με

⁸⁸ Dawkins 1929, 19-22.

⁸⁹ Dawkins 1929, 22-23, 26.

⁹⁰ Για τη μεταρρύθμιση αυτή αλλά και γενικά για την ιστορία της πόλης βλ. Καρδαρά, «Οι Λακεδαιμόνιοι. Πολιτική, κοινωνική, πολιτειακή και θρησκευτική ιστορία της αρχαίας Σπάρτης», Αθήνα 1979.

⁹¹ Dawkins 1929, 24-25.

⁹² Στα θεμέλια του βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση τμήματα αναθηματικών επιγραφών, στηλών και βάσεων, που προέρχονταν από ανδριάντες βωμονικών (βλ. Προσωνύμια). Το υλικό αυτό χρονολογείται από τον 3^ο π.Χ. αιώνα και μέχρι τα χρόνια ίδρυσης του αμφιθεάτρου. Δεν υπάρχουν ενδείξεις σχετικά με την αρχική θέση αυτών των αναθημάτων μέσα στο τέμενος. Το πιο σημαντικό, όμως, στοιχείο, που προέκυψε από την ανασκαφή των θεμελίων του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου είναι τρία τμήματα λίθινων καθισμάτων. Αυτό αποδεικνύει ότι και πριν την κατασκευή του αμφιθεάτρου υπήρχε χώρος για να παρακολουθούν τα δρώμενα θεατές. Dawkins 1929, 34-35.

πλάκες, που χρησίμευαν ως δάπεδο. Μπροστά στο ναό, μάλιστα, είχε τοποθετηθεί για αυτό το σκοπό μία ενεπίγραφη στήλη του 1^{ου} αιώνα π.Χ.⁹³

Σε αυτή την περίοδο τοποθετείται και η χρήση του «ρωμαϊκού» βωμού, που βρισκόταν κοντά στο ναό, στο χώρο της ορχήστρας. Ο βωμός αυτός σωζόταν σε ύψος 0,7 μ. τον καιρό της ανασκαφής. Σήμερα δεν είναι ορατό σχεδόν τίποτα από αυτόν. Ο αρχαϊκός βωμός παρέμεινε ανέπαφος μέσα στην ορχήστρα πλέον του χώρου. Η θέση του δεν ήταν στο κέντρο, αλλά κοντά στην ανατολική πλευρά⁹⁴.

Στη βόρεια πλευρά της ορχήστρας είχε τοποθετηθεί σε σειρά βάθρα με αναθηματικά αγάλματα. Τα περισσότερα από αυτά είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί και παλιότερα πάλι για τον ίδιο σκοπό, χαράζοντας απλά σε αυτά καινούργια επιγραφή. Τα περισσότερα βρέθηκαν κατά χώραν⁹⁵.

Πολυάριθμα ήταν τα ευρήματα, που προέκυψαν από το ιερό. Μία μεγάλη ομάδα είναι τα ειδώλια, που εκτείνεται χρονικά από τον 8^ο έως και τον 4^ο αιώνα π.Χ. Εικονίζουν χορευτές, χορεύτριες, όπως και άτομα, που παίζουν διάφορα μουσικά όργανα, όπως φλογέρα και αυλό. Έχουν συνδεθεί με τα τελετουργικά δρώμενα προς τιμήν της Ορθίας⁹⁶. Αρκετά είναι και τα χάλκινα αντικείμενα. Έχουν βρεθεί περόνες, ιππείς, κοσμήματα. Τα περισσότερα χρονολογούνται τον 7^ο αιώνα π.Χ. Πολλά είναι και τα ειδώλια ζώων⁹⁷, όπως άλογα, λιοντάρια, ενώ έχουν βρεθεί και αρκετοί σκαραβαίοι και όστρεα με οπή ανάρτησης. Για το πιο σημαντικό εύρημα της ανασκαφής, τις λεγόμενες μάσκες της Ορθίας (βλ. προσωνύμια).

1.4. Μεσσηνία

1.4.1.Ιερό Ορθίας/Ουπησίας Αρτέμιδος στο Ασκληπιείο της Μεσσήνης

Η λατρεία της Ορθίας ήταν από τις πρώτες, που εισήχθησαν στην Μεσσήνη⁹⁸ αμέσως σχεδόν μετά την ίδρυσή της⁹⁹. Ο πρώτος ναός αφιερωμένος σε αυτήν βρίσκεται ΒΔ του Ασκληπιείου (Πιν.14,εικ.38). Ήταν σε χρήση μέχρι το 150 π.Χ. περίπου. Μετά η λατρεία της μεταφέρθηκε στο συγκρότημα του Ασκληπιείου¹⁰⁰,

⁹³ Dawkins 1929, 47.

⁹⁴ Dawkins 1929, 45-47.

⁹⁵ Dawkins 1929, 47.

⁹⁶ Τα ειδώλια αυτά εικονίζουν ένθρονες ανδρικές και γυναικείες μορφές, ζώα. Από τον 4^ο αιώνα και έπειτα δεν βρίσκονται ειδώλια. Επανεμφανίζονται τον 3^ο αιώνα μ.Χ. μαζί με την κατασκευή του αμφιθεάτρου. Dawkins 1929, 145-146.

⁹⁷ Για τα ειδώλια ζώων στα ιερά της Αρτέμιδος βλ. E. Bevan, «*Representations of animals in sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities*», England 1986.

⁹⁸ Themelis 1994, 101.

⁹⁹ Η Μεσσήνη ιδρύθηκε το 369 π.Χ. από τον Θηβαίο Επαμεινώνδα και τον Αργείο Επιτέλη. Αποτελούσε μέρος του σχεδίου, που απέβλεπε στον αποκλεισμό της (ηττημένης μετά τη μάχη των Λεύκτρων) Σπάρτης ανάμεσα σε εχθρικά προς αυτήν κράτη (για τον ίδιο σκοπό είχε ιδρυθεί λίγο νωρίτερα η αρκαδική Μεγαλόπολη). Η Μεσσήνη αποτέλεσε την πρωτεύουσα της αυτόνομης πλέον Μεσσηνίας. Θέμελης 2002, 20.

¹⁰⁰ Πρόκειται για μία μεγάλη, περίστυλη αυλή, που είναι σχεδόν τετράγωνη (71,91 x 66,87 μ.).Και στις τέσσερις πλευρές της κλείνεται από συνεχή δίστυλη στοά και οικοδομήματα, που βρίσκονται πίσω από αυτήν. Ένα μνημειακό πρόπυλο στο μέσον περίπου της ανατολικής πτέρυγας αποτελούσε

και συγκεκριμένα στο λεγόμενο οίκο K¹⁰¹ της δυτικής πτέρυγας του συγκροτήματος¹⁰² (Πιν.14,εικ.38) και το παλιό τέμενος έπαψε να λειτουργεί.

Το πρώτο ιερό της Ορθίας ανακαλύφθηκε το 1991. Πρόκειται για έναν πρόστυλο τετράστυλο ναό με τετράγωνο σχεδόν σηκό και αβαθή πρόδομο, που έχει πλάτος μεγαλύτερο από τον σηκό. Στη μέση της πρόσοψης υπήρχε ράμπα¹⁰³. Οι διαστάσεις του είναι 8,42 μ. x 5,62 μ. και ο προσανατολισμός του Α→Δ με μικρή απόκλιση προς Βορρά (Πιν.13,εικ.36-37). Δυτικό όριο του ιερού αποτελεί η ιωνική στοά μπροστά από το ανάλημμα του τεμένους της Κυπαρισσίας Αθηνάς¹⁰⁴.

Η ταύτιση του χώρου έγινε από επιγραφή. Πρόκειται για την επιγραφή του Διοσκουρίδη¹⁰⁵. Στα αριστερά της ράμπας υπήρχε πεσσός, ως βάθρο αναθήματος. Σε αυτόν ήταν χαραγμένη η επιγραφή, που χρονολογείται τον 3^ο μ.Χ. αιώνα¹⁰⁶.

Μπροστά από την πρόσοψη του ναού βρέθηκαν βάθρα αναθημάτων και ενεπίγραφες στήλες, ενώ κατά μήκος της βόρειας πλευράς πολλά πήλινα ειδώλια, που εικονίζουν κατά κύριο λόγο την Άρτεμη στον τύπο της Κυνηγέτιδας και της Φωσφόρου¹⁰⁷ (Πιν.15,εικ.42). Το πιο χαρακτηριστικό όμως εύρημα από αυτό το ναό είναι μέτωπα καλυπτήρων, που εικονίζουν προτομή γυναικείας μορφής και στα οποία ο ανασκαφέας του χώρου έχει αναγνωρίσει την Αρτέμιδα¹⁰⁸ (Πιν.64,εικ.197).

Το Αρτεμίσιο του Ασκληπιείου βρίσκεται σε μικρή απόσταση νότια από το παλιό τέμενος της θεάς. Είναι το βορειότερο και πιο σημαντικό κτήριο της δυτικής πτέρυγας του συγκροτήματος του Ασκληπιείου¹⁰⁹ (Πιν.14,εικ.38-41). Βρίσκεται

την είσοδο του χώρου. Το συγκρότημα αποκαλύφθηκε στο σύνολό του με τις ανασκαφές, που διεξήγαγε ο Ορλάνδος κατά την χρονική περίοδο 1962-1964.

¹⁰¹ Η ονομασία *οίκοι* για τους χώρους της δυτικής πτέρυγας και για το διαμέρισμα της ΒΑ γωνίας του Ασκληπιείου δόθηκε από τον ανασκαφέα Ορλάνδο. Ο ίδιος τον όρο οίκος τον ορίζει ως οικία, θάλαμο ή ναό. Ορλάνδος-Τραυλός 1986, 190. λ. οίκος.

¹⁰² Η ανέγερση του συγκροτήματος του Ασκληπιείου άρχισε λίγο μετά το 215/214 π.Χ. και αποτελούσε ένα μεγαλόπνοο σχέδιο. Το οικοδομικό αυτό πρόγραμμα στόχευε στην επίδειξη δύναμης και στην προβολή των Μεσσηνίων ως ιδιαίτερου και κυρίαρχου έθνους στην Πελοπόννησο. Ειδικά η ανατολική πτέρυγα με το Βουλευτήριο, το Εκκλησιαστήριο και το Αρχείο σχετίζονται άμεσα με το πολιτικό χαρακτήρα και όλου του συγκροτήματος, αλλά και με τον εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος. Με το συγκρότημα του Ασκληπιείου άρχισε η Μεσσήνη να λειτουργεί ως διοικητική και πολιτική πρωτεύουσα της Μεσσηνίας. Θέμελης 2002, 82-83. Η εγκατάλειψη του Ασκληπιείου χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} – αρχές 5^{ου} μ.Χ. αιώνα. Θέμελης 1988, 68.

¹⁰³ Θέμελης 1991, 28.

¹⁰⁴ Θέμελης 1991, 30.

¹⁰⁵ Διοσκουρίδας *Αντικράτεος άγωνοθετήρας Άρτέμιτι Όρθείαι*.

¹⁰⁶ Πάνω στον πεσσό υπάρχει εγκοπή για μολυβδοχόηση. Ένα δεξί χάλκινο χέρι (που βρέθηκε μπροστά από το ναό) και ένα δεξί χάλκινο πόδι με εμβάδα (που βρέθηκε κοντά στο σηκό) πιθανότατα ανήκουν στο αγαλμάτιο, που είχε αναθέσει ο Διοσκουρίδας, και που ήταν ανιδρυμένο πάνω στο βάθρο. Θέμελης 1991, 29-30.

¹⁰⁷ Η θεά φοράει κοντό χιτώνα και δορά νεβρίδας. Στα πόδια έχει ψηλές εμβάδες. Σε μερικά εικονίζεται να κρατά δάδα στο αριστερό της χέρι, ενώ σε κάποια άλλα συντροφεύεται από σκύλο. Θέμελης 1991, 28.

¹⁰⁸ Themelis₁ 1994, 142.

¹⁰⁹ Η δυτική πτέρυγα είχε χαρακτήρα μουσειακό/ιστορικό. Σε αυτήν ήταν στημένα μαρμάρινα κολοσσιαία κατά κανόνα αγάλματα, που απεικόνιζαν θεούς και ήρωες από το μυθικό παρελθόν της Μεσσήνης με προφανές ιδεολογικό περιεχόμενο. Ήταν στημένα σε προκαθορισμένες από τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό θέσεις και ήταν όλα έργα του Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφώντα. Θέμελης

ανάμεσα στον οίκο Μ και στο κλιμακοστάσιο, που οδηγούσε σε ψηλότερο επίπεδο¹¹⁰. Ανακαλύφθηκε το 1962 με τις ανασκαφές του Ορλάνδου¹¹¹. Έχει διαστάσεις 13,1 μ. x 5,8 μ.¹¹² και προσανατολισμό Δ→Α. Η κύρια όψη του ναού έβλεπε προς τη δίστυλη στοά¹¹³. Αποτελείται από τρία μέρη, το κεντρικό κλίτος, που είναι ο σηκός, και δύο πλάγια κλίτη, βόρειο και νότιο, που διαχωρίζονται από τον σηκό με δύο ιωνικούς κίονες δεξιά και αριστερά ανάμεσα σε παραστάδες¹¹⁴. Η είσοδος του ναού, στα ανατολικά, πλαισιώνεται από δύο πώρινους αμφικίονες¹¹⁵ ανάμεσα σε παραστάδες και έχει πλάτος 1,75 μ. περίπου. Δεξιά και αριστερά των αμφικίωνων υπήρχαν παράθυρα πάνω σε χαμηλά συμπαγή θωράκια¹¹⁶. Το εσωτερικό του ναού φωτιζόταν μόνο από τα παράθυρα αυτά, αφού το μεγάλο βάθος της δίστυλης στοάς δεν επέτρεπε επαρκή φωτισμό¹¹⁷.

Ο σηκός έχει τις εξής εσωτερικές διαστάσεις: 6,19 μ. πλάτος (μεταξύ των πλίνθων των κιόνων) και 6,12 μ. μήκος (από τον δυτικό τοίχο έως την εσωτερική παρειά του κατωφλιού της εισόδου). Το πλάτος του είναι διπλάσιο σε σχέση με το πλάτος των πλάγιων κλιτών, τα οποία είναι ίσα μεταξύ τους. Στο κέντρο του δυτικού τοίχου είναι τοποθετημένο το μεγάλο βάθρο του λατρευτικού αγάλματος¹¹⁸. Είχε σχήμα στενόμακρο και ορθογώνιο και βρισκόταν ακριβώς απέναντι από την είσοδο. Λόγω του επιμήκους σχήματος, ο Ορλάνδος υπέθεσε ότι επρόκειτο για λατρευτικό σύμπλεγμα και όχι άγαλμα¹¹⁹. Στο εσωτερικό του ναού αναπτύσσονταν, επίσης, 14

2002, 82. Η σύνθεσή της παρουσιάζει τέτοια ομοιογένεια στην κάτοψη και στις όψεις, που δεν δημιουργείται καμία αμφιβολία για το ενιαίο της κατασκευής. Πρόκειται για ένα συγκρότημα 6 διαμερισμάτων ίδιου βάθους, που διαφοροποιούνται μόνο ως προς τα μήκη Χλέπα 2001, 15.

¹¹⁰ Η δυτική πτέρυγα περιελάμβανε εκτός από το Αρτεμίσιο, τον οίκο της Τύχης (Μ), μέσα στον οποίο ήταν στημένο και κολοσσιαίο άγαλμα της Τύχης, τον οίκο της Θήβας (Ν) με το άγαλμα της προσωποποιημένης πόλης, τους οίκους του Επαμεινώνδα και του Ηρακλή (Ν1-Ν2), τον οίκο του Απόλλωνα και των Μουσών (Ξ) με ημικυκλική εξέδρα-βάθρο, πάνω στην οποία ήταν στημένα τα αγάλματα του Απόλλωνα και των Μουσών, τη δυτική είσοδο του συγκροτήματος (Ρ), και ο οίκος Υ, που ήταν αφιερωμένος στον Ασκληπιό και τους γιούς του. Θέμελης 2002, 76-78. Χλέπα 2001, 77-87.

¹¹¹ Ορλάνδος 1962, 101-103.

¹¹² Οι διαστάσεις αυτές είναι εσωτερικές, μετρημένες από την επιφάνεια των ορθοστατών. Το πάχος των τοίχων διαφέρει ανάμεσα στις διάφορες πλευρές. Εσωτερικά οι τοίχοι του ναού πατούσαν πάνω σε λίθινο βάθρο ύψους 1,05 μ., που αποτελείτο από βάση, ορθοστάτη και στέψη. Ορλάνδος 1962, 103.

¹¹³ Η στοά αυτή στην δυτική πτέρυγα έχει βάθος 10 μ. περίπου (είναι δηλ. 3μ. μεγαλύτερη σε σχέση με τις υπόλοιπες πτέρυγες) και δύο κορινθιακές κιονοστοιχίες. Η εσωτερική σειρά έχει 13 κίονες, ενώ η εξωτερική 21. Χλέπα 2001, 74.

¹¹⁴ Χλέπα 2001, 15. Οι κίονες και οι παραστάδες πατούσαν πάνω σε ιωνικές βάσεις, που και αυτές με τη σειρά τους πατούσαν πάνω σε τετράγωνους πλίνθους. Ορλάνδος 1962, 104.

¹¹⁵ Οι ιωνικές βάσεις των αμφικίωνων βρέθηκαν κατά χώραν. Από τα κιονόκρανά τους, όμως, δεν βρέθηκε τίποτα. Ορλάνδος 1962, 104.

¹¹⁶ Το τριμερές άνοιγμα με αμφικίονες και παραστάδες στην πρόσοψη αποτελεί χαρακτηριστικό της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής από τον 3^ο αιώνα π.Χ. και έπειτα. Δεν χρησιμοποιείται μόνο σε ναούς, αλλά και σε οικίες, γυμνάσια, τάφους, ηρώα κ.α. Χλέπα 2001, 55, υποσ.11.

¹¹⁷ Οι εσωτερικοί κίονες της στοάς μπροστά από το ναό (αλλά και από τους άλλους οίκους) ήταν τοποθετημένοι έτσι ώστε να μην εμποδίζουν τη θέα προς το εσωτερικό. Χλέπα 2001, 55 και 74.

¹¹⁸ Η βάση του αποτελείται από πλίνθο ύψους 0,22 μ. και κυμάτιο ύψους 0,28 μ. Χλέπα 2001, 20.

¹¹⁹ Κάτι ανάλογο με το λατρευτικό σύνταγμα στο ναό της Λυκόσουρας, που ήταν και αυτό έργο του Δαμοφώντα. Ορλάνδος 1962, 107-108.

βάθρα σε ημικυκλική διάταξη γύρω από το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος¹²⁰. Τα περισσότερα από αυτά βρίσκονταν στο σηκό. Μόνο δύο από αυτά ήταν τοποθετημένα στο βόρειο κλίτος, ενώ στο νότιο δεν υπήρχε κανένα¹²¹ (Πιν.14,εικ.39). Πρόκειται για ανδριάντες νεαρών γυναικών, ως επί το πλείστον ιερειών της Αρτέμιδος¹²². Δεν είχαν στηθεί όλα μαζί αλλά σταδιακά¹²³. Το Β5 είναι το καλύτερα επεξεργασμένο. Στην πρόσθια όψη του φέρει μεγάλη επιγραφή (SEG 23.220) για την ιέρεια Μεγώ¹²⁴. Δεν σώζονται ίχνη από το δάπεδο του ναού¹²⁵. Οι κίονες του ναού στέφονταν με ιωνικά κιονόκρανα, που ήταν επεξεργασμένα με μεγάλη επιμέλεια (Πιν.16,εικ.46-47).

Στους πλάγιους τοίχους υπήρχαν λίθινα λεοντόποδα θρανία. Βρίσκονταν σε ύψος 0,36 μ. και πλάτος 0,16 μ. Πολύ πιθανό να αποτελούν στοιχείο για την τέλεση μυστηριακής λατρείας μέσα στο ναό¹²⁶.

Τα βασικά χαρακτηριστικά του ναού είναι η τριμερής διάταξη και η ένταξη του σε σειρά διαμερισμάτων στη μία πλευρά περιστυλης αυλής. Και τα δύο είναι στοιχεία συναντώνται σπάνια. Η τριμερής διαίρεση του ναού και η κατά μήκος τοποθέτηση του με πρόσοψη προς Α. είναι ένα χαρακτηριστικό ξένο προς την αρχιτεκτονική της Πελοποννήσου αλλά και ευρύτερα του ελλαδικού χώρου. Ο Ορλάνδος υποστήριξε ότι το Αρτεμίσιο έλκει την καταγωγή του από τους τριμερείς ετρουσκικούς ναούς¹²⁷. Την πρόταση αυτή απέρριψε η Χλέπα υποστηρίζοντας επιρροή από την Βόρεια Αφρική¹²⁸. Η ένταξη σε σειρά διαμερισμάτων έχει μόνο δύο παράλληλα στον ελλαδικό χώρο. Το Μητρώο της Αθήνας και η πρώτη φάση του ιερού των

¹²⁰ Πρόκειται για βάθρα αναθηματικά, κάποια από τα οποία ήταν ενεπίγραφα. Δύο από αυτά είναι κυκλικά (και τα δύο ενεπίγραφα), ενώ τα υπόλοιπα ήταν ορθογώνια. Χλέπα 2001, 41.

¹²¹ Ο Ορλάνδος θεωρεί ότι λόγω έλλειψης χώρου από τον μεγάλο αριθμό τους τοποθετήθηκαν και μερικά στο βόρειο κλίτος. Ορλάνδος 2 1962, 126.

¹²² Οι επιγραφές των βάθρων δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για αυτό. Ορλάνδος 1962, 102.

¹²³ Αυτό προκύπτει κυρίως από τις επιγραφές, που φέρουν, οι οποίες χρονολογούνται σε διαφορετικές περιόδους. Επίσης, δεν είχαν τοποθετηθεί με επιμέλεια ως προς τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του ναού, ενώ παρατηρούνται και διαφορές στα κυμάτια των βάθρων τους. Χλέπα 2001, 62.

¹²⁴ Ορλάνδος 1962, 110.

¹²⁵ Χλέπα 2001, 39.

¹²⁶ Ορλάνδος 1962, 103.

¹²⁷ Ορλάνδος 1962, 104.

¹²⁸ Οι ετρουσκικοί ναοί έχουν τρία μακρόστενα διαμερίσματα, που αναπτύσσονται σε βάθος και όχι σε πλάτος, όπως συμβαίνει στο Αρτεμίσιο. Επίσης, τα διαμερίσματα αυτά δεν επικοινωνούν μεταξύ τους και έχουν ξεχωριστές εισόδους. Το πιο βασικό, όμως, είναι ότι αυτή η διάταξη σχετίζεται και με διαφορετικές θεότητες. Αλλά και στους ναούς «ανατολικού τύπου» υπάρχουν παρόμοια στοιχεία, που αποτρέπουν την άμεση σύγκριση. Και σε αυτούς υπάρχουν τρεις εισοδοί και τριαδικές λατρείες. Παρολ' αυτά η Χλέπα αναγνωρίζει επιρροή με βάση τις εξής ομοιότητες: το μεσαίο κλίτος είναι πιο πλατύ, χωρίς να είναι βαθύτερο και ότι σχετίζονται με κάποια περιστυλή αυλή. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι η επιρροή αυτή μπορεί να τεκμηριωθεί και με ιστορικά στοιχεία. Συγκεκριμένα, ότι μετά τον 4^ο Μεσσηνιακό Πόλεμο Μεσσήνιοι μετανάστευσαν στην Κυρηναική. Μετά την ίδρυση της Μεσσήνης πολλοί από αυτούς άρχισαν να επιστρέφουν. Μπορεί, λοιπόν, ο άγνωστος αρχιτέκτονας του Αρτεμείου να ήταν ένας από αυτούς. Χλέπα 2001, 55-57. (Για τριμερή κτήρια γενικά βλ. A.Altherr-Charon, *Origine des temples à trios cellae du basin méditerranéen est: état de la question. L' Antiquité classique*, XLVI, 1977, 389-452.)

Ποσειδωνιαστών της Βηρυττού στη Δήλο. Και τα δύο χρονολογούνται στον 2^ο αιώνα π.Χ.¹²⁹.

Η ίδρυση του Αρτεμισίου τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Η περίοδος λειτουργίας του διαρκεί σίγουρα μέχρι και τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Υπάρχουν πολλές επιγραφές από βάρθρα, που χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο, όπως και αγαλμάτια ιερειών, που αποτελούν αντίγραφα της εποχής των Αντωνίνων.

Ο ναός δεν σώζεται σε καλή κατάσταση και μόνο για την κάτοψη του υπάρχει βεβαιότητα. Από τις διάφορες μελέτες, που έχουν γίνει προκύπτουν ορισμένα συμπεράσματα αλλά και προτάσεις αποκατάστασης. Αρχικά, θεωρείται πολύ πιθανό ο αρχιτέκτονας του ναού να χρησιμοποίησε το αττικό πόδι ως κατασκευαστικό μέτρο. Το ύψος των ιωνικών κίονων του ναού ήταν 14 πόδια, δηλ. 4,14 μ.¹³⁰. Το υλικό δομής του είναι ως επί το πλείστον σκληρός υπόλευκος ασβεστόλιθος¹³¹ και λεπτόκοκκος κίτρινος ψαμμίτης.

Η ταύτιση του οικοδομήματος με Αρτεμίσιο έγινε από τον ανασκαφέα Ορλάνδο το 1962. Μπροστά από την πρόσοψη του ναού βρέθηκε ενεπίγραφο βάρθρο από λευκό ασβεστόλιθο. Στο κείμενο της επιγραφής (**SEG 23.208**)¹³² αναγράφεται δόγμα των επιμελητών της *Ουπησίας*, το οποίο όπως αναφέρεται στην επιγραφή ήταν στημένο στο ναό της Άρτεμης. Η επιγραφή χρονολογείται το 42 μ.Χ. περίπου¹³³.

Από τα πιο σημαντικά και χαρακτηριστικά ευρήματα του ναού της Άρτεμης είναι οι ανδριάντες νεαρών κοριτσιών και ιερειών της θεάς (**Πιν.15,εικ.44-45**). Τους ανδριάντες τους αφιέρωναν οι ιέρειες μετά το πέρας της θητείας τους και οι γονείς των κοριτσιών, που μόλις είχαν λάβει μέρος στις τελετές μύησης¹³⁴. Από τις επιγραφές των ανδριάντων, που βρέθηκαν στην ανασκαφή αποκαλύπτονται πολλά στοιχεία σχετικά με τον χαρακτήρα της λατρείας. Πολλά είναι επίσης, και τα ειδώλια που βρέθηκαν κυρίως στα δυτικά του νεότερου Αρτεμισίου. Τα ειδώλια αυτά εικονίζουν την Άρτεμη να φορά κοντό χιτώνα και νεβρίδα, ενώ στα πόδια έχει ενδρομίδες. Στη μέση της υπάρχει ζώνη. Σε μερικά στο κεφάλι φοράει πόλο ως διάδημα. Στο αριστερό της χέρι κρατάει δάδα, ενώ στα δεξιά της τη συνοδεύει σκύλος¹³⁵.

¹²⁹ Χλέπα 2001, 55.

¹³⁰ Χλέπα 2001, 65-67.

¹³¹ Προέρχεται από το λατομείο ΒΔ της Ιθώμης και με αυτό έχουν κατασκευαστεί τα κατώτερα τμήματα

¹³² Στίχοι 4-5: [ἔτ]ους οἱ, ἐπιμελητᾶς τᾶς [Οὐ]πησίας Νικηράτου καὶ Στράτωνος.

¹³³ Αφορά την απονομή στεφάνου στον τιμώμενο Μνασίστρατο, γιο του Φιλοξενίδα. Ορλάνδος 1965, 118.

¹³⁴ Κάτι αντίστοιχο γινόταν και στο ναό της Ιφιγένειας Αρτέμιδος στην Αυλίδα και στο ιερό της Βραυρώνας.

¹³⁵ Themelis 1994, 105.

1.4.2.Ιερό Λιμνάτιδος/Λαφρίας στο όρος Ιθώμη

Βρίσκεται σε ένα πλάτωμα του όρους Ιθώμη¹³⁶ (Πιν.17,εικ.50), στη μέση περίπου της απόστασης προς την κορυφή, στη θέση «Σπέλουζα», ΒΑ του σημερινού χωριού Μαυρομμάτι. Ανακαλύφθηκε το 1844 από τον Philippe Le Bas. Από την ανακάλυψή του και έπειτα αφέθηκε χωρίς φροντίδα, με αποτέλεσμα λόγω της πυκνής βλάστησης της περιοχής να εξαφανιστεί πλήρως. Κατά καιρούς είχαν γίνει κάποιες προσπάθειες εντοπισμού του αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Όλα αυτά μέχρι το 1988 όταν μετά από επιμελή καθαρισμό του χώρου και χωρίς ανασκαφή ο ναός ξαναβρέθηκε σχεδόν στην ίδια κατάσταση, που τον είχε ανακαλύψει και ο Le Bas¹³⁷ (Πιν.18,εικ.52).

Πρόκειται για ένα ιωνικό ναΐσκο με δύο κίονες εν παραστάσι. Έχει διαστάσεις 16,7 x 10,6 μ.¹³⁸ και προσανατολισμό Δ→Α, με απόκλιση προς Νότο (Πιν.17,εικ.51). Είχε αβαθή πρόδομο και σηκό. Από τον καιρό του Le Bas σώζονταν μόνο τα θεμέλια, τα οποία, σύμφωνα με τον τότε ανασκαφέα, ήταν σε άριστη κατάσταση¹³⁹. Βρέθηκαν, επίσης, δύο ιωνικές βάσεις κιόνων, σφόνδυλοι και τμήμα του θριγκού, ενώ από τις πρόσφατες ανασκαφές βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη από ψαμμίτη λίθο, κορινθιακά πήλινα κεραμίδια και σίμες με λεοντοκεφαλές¹⁴⁰. Τα θεμέλια του ήταν κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο, ενώ το υπόλοιπο οικοδόμημα από πωρόλιθο. Το δάπεδο του σηκού (Πιν.18,εικ.53) καλυπτόταν από ψηφιδωτό, που το αποτελούσαν μαύρα και άσπρα βότσαλα. Δυστυχώς, δεν σωζόταν σε καλή κατάσταση, και έτσι η σύνθεση που εικονίζε δεν είναι γνωστή. Στο μέσον του σηκού σώζεται κατά χώραν το ασβεστολιθικό βάθρο του λατρευτικού αγάλματος.

Στις ανασκαφές του Le Bas βρέθηκε, επίσης, και μία τετράγωνη βάση, που πιθανότατα στήριζε μία χάλκινη λεκάνη. Ο ανασκαφέας υποστήριξε ότι η λεκάνη δεχόταν καθαρτήριο νερό ή αίμα από τελετουργίες, που λάμβαναν χώρα στο ναό¹⁴¹. Από την ίδια ανασκαφή προέκυψαν και πήλινα ειδώλια, που εικονίζουν τον Απόλλωνα και την Άρτεμη.

Σε μικρή απόσταση ανατολικά από το ναό και σε απόλυτη ευθεία με το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος βρίσκεται ο βωμός¹⁴² (Πιν.18,εικ.54). Είναι

¹³⁶ Το βουνό Ιθώμη βρίσκεται σε μικρή απόσταση βόρεια της αρχαίας Μεσσήνης, ενώ το ιερό της Λιμνάτιδος στα ΒΑ από αυτήν. Στην κορυφή του βουνού βρισκόταν το ιερό του Δία Ιθωμάτα, που σύμφωνα με την παράδοση είχε ιδρυθεί από τους πρώτους βασιλείς της χώρας, Πολυκάονα και Μεσσήνη. Θέμελης 2002, 117-118.

¹³⁷ Εκτός από το ναό ξαναβρέθηκε και ο βωμός, όπως και τμήμα από τον περίβολο του τεμένους. Θέμελης 2002, 114-115.

¹³⁸ Τις διαστάσεις αυτές τις δίνει ο Θέμελης. Ο Le Bas σημειώνει άλλες, που διαφέρουν ελάχιστα: 16,3 μ. x 10,3 μ. Le Bas 1844, 423.

¹³⁹ Le Bas 1844, 422.

¹⁴⁰ Θέμελης 2008, 61.

¹⁴¹ Le Bas 1844, 428.

¹⁴² Ο Le Bas αρχικά τον είχε ερμηνεύσει ως κενοτάφιο για τον Μεσσήνιο Σαιθίδα, στον οποίο οι συμπατριώτες του απέδιδαν τιμές ήρωα, σύμφωνα με τον Πausανία (IV,32,2). Le Bas 1844, 422. Επρόκειτο για μία προσωπικότητα με κύρος και επιρροή, που είχε διατελέσει ισόβιος αρχιερέας και ελλαδάρχης. Σκοτώθηκε το 214 π.Χ. στη μάχη ενάντια στον Δημήτριο Φάριο, οποίος προσπάθησε να

κατασκευασμένος από μεγάλους λίθους. Ξαναβρέθηκε και τμήμα του περιβόλου του τεμένους, όπως, επίσης, και δύο προσκτίσματα στα Ν και ΝΔ του χώρου¹⁴³.

Η ταύτιση του χώρου έγινε από επιγραφή, που βρέθηκε στο ναό. Πρόκειται για την **IG, V¹, 1442**. Είναι αναγραφή ιερέων της Λιμνάτιδος¹⁴⁴. Χρονολογείται τον 3^ο – 2^ο π.Χ. αιώνα. Αυτή ήταν η πρώτη, που βρέθηκε και οδήγησε στην αναγνώριση του χώρου ως ναού της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος¹⁴⁵. Εκτός από αυτήν έχουν βρεθεί και άλλες. Η **IG V¹, 1458** βρέθηκε αρκετά μακριά από τη θέση Σπέλουζα, κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου στο χωριό Μαυρομμάτι¹⁴⁶. Επίσης, μέρος επιγραφής σε επιμήκη λιθόπλινθο σώζει τα γράμματα ...]ΤΟΣ¹⁴⁷.

1.5. Ηλεία

1.5.1. Ιερό Λιμνάτιδος Αρτέμιδος στο όρος Λάπιθο

Βρίσκεται σε υψόμετρο 755 μ. περίπου στο όρος Λάπιθο, στη θέση Ψιλολιθάρια. Είναι στα βόρεια του σημερινού χωριού Κουμουθέκρα (σχετικά πρόσφατα μετονομάστηκε σε Αρτέμιδα) του δήμου Ζαχάρως.

Ο ναός ανακαλύφθηκε το 1907 από τον Γερμανό αρχαιολόγο K. Müller σε μία πολύ μικρής έκτασης και διάρκειας ανασκαφή¹⁴⁸. Βρίσκεται στο βόρειο άκρο ενός φυσικού πλατώματος και καταλαμβάνει όλο σχεδόν το πλάτος του (**Πιν.19,εικ.57**). Πρόκειται για έναν δωρικό ναό χωρίς πτερό, που αποτελείται από πρόναο, σηκό και άδυτο. Στον πρόναο υπήρχαν δύο κίονες εν παραστάση¹⁴⁹. Από τον καιρό της ανασκαφής σωζόταν μόνο σε επίπεδο θεμελίωσης. Ο προσανατολισμός του είναι Β→Ν. Ενδεχομένως, ο λόγος του ασυνήθιστου προσανατολισμού να είναι καθαρά πρακτικός και να οφείλεται στη διαμόρφωση του πλατώματος, στο οποίο δεν θα

καταλάβει τη Μεσσήνη. Με την οικογένεια του έχει συνδεθεί το λεγόμενο Μουσουλείο του Σταδίου. Πρόκειται για ένα ναόσχημο κτίσμα, που λειτουργούσε ως ηρώο-μουσουλείο. Παπαχατζής 2002, τ.3, 129, υποσ.2 και Θέμελης 2002, 110-112. Ο βωμός τη δεύτερη φορά είχε βρεθεί διασκορπισμένος σε κομμάτια μπροστά από το ναό. Ανασυστάθηκε με βάση τα σχέδια του Le Bas. Θέμελης 2006, 43.

¹⁴³ Ο Le Bas είχε εντοπίσει τμήμα τοίχου μήκους 3,32 μ. από κατασκευή στα ΝΔ του ναού. Η κατασκευή αυτή ήταν πιθανότατα ορθογώνια σε σχήμα και ήταν κατασκευασμένη από λαξευτούς λίθους. Στο εσωτερικό οι τοίχοι ήταν καλυμμένοι με σκληρό ασβεστοκονίαμα. Le Bas 1844, 430.

¹⁴⁴ *Σωτέλης Ἀρχοὶ Λιμναὶ ἱεριτεύσαντε...*

¹⁴⁵ Le Bas 1844, 432.

¹⁴⁶ Θέμελης 1988, 72. *Ἱεραεῖαν Λιμν[άτιδος] Ἀρτέμιδος*

¹⁴⁷ Θέμελης 1988, 72.

¹⁴⁸ Η ανασκαφή διεξήχθη από 24 έως 30 Μαΐου 1907 και δημοσιεύτηκε την αμέσως επόμενη χρονιά. Müller 1908, 323-326. Ήταν, όμως, αρκετά συνοπτική και περιορισμένη. Με το ναό ασχολήθηκε αρκετά χρόνια αργότερα ο Sinn, ο οποίος βασιζόμενος στο άρθρο του Müller αλλά κυρίως στις σημειώσεις του τελευταίου και στην μελέτη των ευρημάτων της ανασκαφής πραγματοποίησε μία αρκετά εκτενή δημοσίευση του ναού σε δύο άρθρα. Sinn 1978 και 1981.

¹⁴⁹ Σχετικά με το άδυτο ο Sinn θεωρεί ότι μπορεί να λειτουργούσε και ως θάλαμος για προσφορές. Σε αυτό συνηγορεί και το ότι έχει μικρές διαστάσεις (1,8 x 4 μ.), ενώ σε αυτόν τον χώρο κατά την διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν πολυάριθμα ευρήματα. Επίσης, διατυπώνει την άποψη ότι είναι απολύτως εύλογη η εγκατάσταση τέτοιων χώρων στο εσωτερικό του ναού, ειδικά σε περιπτώσεις, όπου δεν υπάρχουν διαθέσιμοι θησαυροί. Και αυτή η πρακτική δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως παραμέληση ή υποβάθμιση του ναού. Sinn 1981, 52-53.

χώραγε να χτιστεί ναός με κανονικό προσανατολισμό¹⁵⁰. Οι διαστάσεις του ναού είναι 5,8 x 12,4 μ., ενώ τα θεμέλια, που ανακαλύφθηκαν δεν ξεπερνούσαν σε ύψος το 0,4 μ. (Πιν.20,εικ.58-59). Η είσοδος του ναού βρισκόταν στο νότιο τμήμα. Ο ναός δεν είχε συνεχή στυλοβάτη, αλλά ο κάθε κίονας είχε δικό του θεμέλιο. Από αυτά σώζονταν δύο τον καιρό της ανασκαφής, ενώ οι κίονες ήταν αρράβδωτοι.

Υπάρχουν δύο οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη χρονολογείται στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο και η δεύτερη στην ύστερη αρχαϊκή (στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ. περίπου). Στην πρώτη φάση το υλικό κατασκευής ήταν τα ωμά πλιθιά, που είχαν χρησιμοποιηθεί στους ανεγειρόμενους τοίχους¹⁵¹, ενώ η ανωδομή, σύμφωνα με τον Sinn, ήταν κατασκευασμένη από πωρόλιθο¹⁵². Στη δεύτερη φάση το υλικό δομής είναι ασβεστόλιθος. Δύο τμήματα δωρικού κιονόκρανου (Πιν.21,εικ.62) και θραύσματα επιστύλιου και γείσου (Πιν.21,εικ.63) κατασκευασμένα από αυτό το υλικό, έχουν αποδοθεί στην δεύτερη φάση του ναού. Επιπλέον, η ανασκαφή είχε φέρει στο φως τμήμα πήλινης λεοντοκεφαλής και θραύσματα κεράμων, που αποδόθηκαν και αυτά στην δεύτερη οικοδομική φάση¹⁵³.

Για την δεύτερη φάση του ναού υπάρχουν πολύ λιγότερες ενδείξεις, ενώ έχει χαθεί και μία αρκετά μεγάλη συλλογή κεράμων και στοιχείων του διακόσμου, που αναφέρονται στις σημειώσεις του Müller, που θα βοηθούσε¹⁵⁴. Σύμφωνα με τον Sinn στη δεύτερη φάση οι τοίχοι του ναού ήταν κατά 0,1 μ. στενότεροι σε σχέση με τους τοίχους της πρώτης φάσης, οι οποίοι εκτείνονται σε όλο το πλάτος της θεμελίωσης¹⁵⁵. Αλλά από την πρώτη ακόμη φάση είναι αξιοσημείωτο ότι οι εσωτερικοί τοίχοι του ναού είχαν ακριβώς το μισό πλάτος σε σχέση με τους εξωτερικούς¹⁵⁶. Σχετικά με την στέγαση του χώρου ο ανασκαφέας είχε εκφράσει στις σημειώσεις του την άποψη ότι υπήρχε τετράκλινη στέγη. Ο Sinn εμφανίζεται

¹⁵⁰ Αυτό πίστευε ο ανασκαφέας του χώρου. Müller 1908, 323. Ο Sinn, όμως, δείχνει να διαφωνεί. Σε αντίστοιχες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στο ναό του Επικούριου Απόλλωνα, ο χώρος διαμορφώθηκε για να επιτευχθεί ο ασυνήθιστος προσανατολισμός. Πάντως, το ερώτημα αυτό θα παραμείνει αναπάντητο καθώς, δεν υπάρχουν αναφορές από τις γραπτές πηγές. Sinn 1981, 52. Πάντως, στην ευρύτερη περιοχή υπάρχουν και άλλοι ναοί, με αυτόν τον προσανατολισμό, όπως ο ναός του Απόλλωνα στις Βάσες και της Αρτέμιδος στο Κωτιλο.

¹⁵¹ Οι κατώτερες απολήξεις των τοίχων του ναού δεν εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή και δεν σημειώνεται το επίπεδό τους με σαφήνεια σε κανένα σημείο. Μόνο στον ανατολικό τοίχο του άδυτου και στη εσωτερική πλευρά των τοίχων του σηκού παρατηρείται μία εσοχή, που πιθανότατα δηλώνει την μετάβαση από το θεμέλιο στον τοίχο. Sinn 1981, 48.

¹⁵² Στην ανωδομή απέδωσε με μεγάλο δισταγμό δύο τμήματα από πωρόλιθο, που ο Müller είχε εντοπίσει κοντά στον χώρο της ανασκαφής και τα οποία σώζονταν σε πολύ κακή κατάσταση. Sinn 1981, 50.

¹⁵³ Sinn 1981, 53-54.

¹⁵⁴ Sinn 1981, 51.

¹⁵⁵ Sinn 1981, 53-56.

¹⁵⁶ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στις σημειώσεις του ανασκαφέα «οι εσωτερικοί τοίχοι είχαν πάχος ένα πλιθί, ενώ οι εξωτερικοί δύο πλιθιά». Sinn 1981, 48. Ο τοίχος μεταξύ του σηκού και του άδυτου είναι 0,45 μ. Ένα μήκος πλιθιού 0,45 μ. ταυτίζεται και με τις υποθέσεις του Müller και μπορεί να γίνει αποδεκτό για αυτόν το ναό, καθώς ταιριάζει το πλάτος του 0,9 μ. για τους εξωτερικούς τοίχους του σηκού. Sinn 1981, 50.

πολύ διστακτικός, αφού απουσιάζουν ακριβείς πληροφορίες από τη μεριά του πρώτου, και επίσης δεν αρκετά στοιχεία σχετικά με το θέμα αυτό¹⁵⁷.

Βωμός δεν έχει μέχρι τώρα εντοπιστεί, παρόλο, που έγιναν και από τον Sinn προσπάθειες εντοπισμού του. Με βάση αυτό και λαμβάνοντας υπόψη ότι μέσα στο σηκό βρέθηκαν πολυάριθμα αναθήματα θεωρεί ότι πρέπει να εξεταστεί σοβαρά η περίπτωση να υπήρχε εντός του σηκού βωμός καύσης και μία επιφάνεια για την τοποθέτηση των προσφορών¹⁵⁸. Υπέρ αυτής της άποψης είναι και το ότι στο εσωτερικό δεν βρέθηκε κανένα ίχνος βάσης για λατρευτικό άγαλμα. Επίσης, η αξονική σχέση της πόρτας του σηκού με το άδυτο αντενδείκνυται για την τοποθέτηση λατρευτικού αγάλματος¹⁵⁹.

Ο ναός και στις δύο φάσεις του περικλειόταν από έναν ορθογώνιο περίβολο, που είχε διαστάσεις 10,3 x 16,8 μ. Ήταν κατασκευασμένος από πωρόλιθο, αλλά η κατασκευή του είναι αρκετά πιο αμελής από τα σωζόμενα θεμέλια του ναού. Ο Müller είχε ερμηνεύσει τον περίβολο αυτό ως περιστύλιο και αυτός ήταν και ο λόγος, που για πολλά χρόνια ο ναός θεωρείτο περίπτερος¹⁶⁰. Ο Sinn, όμως, απέρριψε αυτή την πρόταση. Η κατασκευή αυτή δεν μπορούσε να υποστηρίξει κιονοστοιχία¹⁶¹. Σχετικά με την λειτουργία του θεώρησε ότι αποτελούσε ένα είδος προστασίας για ασφαλή περίπατο γύρω από το ναό¹⁶².

Τα ευρήματα της ανασκαφής¹⁶³ ήταν αρκετά παρά τη μικρή χρονική διάρκεια της, και εκτείνονται χρονικά από την γεωμετρική περίοδο έως τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Τα γεωμετρικά είναι κυρίως πήλινα ειδώλια ζώων, όπως άλογα, βοοειδή, σκύλοι, κριάρια και αρκετά τμήματα φιδιών¹⁶⁴. Στην αρχαϊκή εποχή ανήκουν μεταξύ των άλλων πήλινων ειδωλίων και ένα, που παριστάνει ιππέα, ενώ ένα άλλο μία γυναικεία μορφή σε αγροτική εργασία (μάλλον ζύμωμα ψωμιού). Επίσης, βρέθηκαν και αρκετές περόνες¹⁶⁵. Από τον χώρο του άδυτου προέρχονται αρκετά θραύσματα από ηλειακές ληκύθους¹⁶⁶, μία χάλκινη φιάλη και ένα χάλκινο κάτοπτρο¹⁶⁷.

¹⁵⁷ Sinn 1981, 51.

¹⁵⁸ Αυτή η πρόταση έρχεται σε πλήρη συμφωνία με το άδυτο του ναού, γιατί σύμφωνα με τον Ορλάνδο στους ναούς, που υπήρχε άδυτο συνήθως τοποθετούσαν και βωμό. Τραυλός 1976, 197.

¹⁵⁹ Sinn 1981, 53.

¹⁶⁰ Müller 1908, 325.

¹⁶¹ Το πλάτος των τοίχων ήταν αρκετά μικρό για κάτι τέτοιο, μόλις 0,75 μ. και η κατάσκευή τους όχι αρκετά επιμελής. Sinn 1981, 58.

¹⁶² Υπέρ αυτής της άποψης είναι και το γεγονός ότι η ανατολική και η δυτική πλευρά δεν σώζονται σχεδόν καθόλου. Ο λόφος σε εκείνο το σημείο έχει υποχωρήσει. Θα μπορούσε ο περίβολος να λειτουργεί και ως ένα είδος αναλήμματος, ώστε να αποφευχθεί η κατάρρευση και των τοίχων του ναού. Sinn 1981, 50-51.

¹⁶³ Ένα μεγάλο πρόβλημα με το οποίο ήρθε αντιμέτωπος ο Sinn ήταν ότι τα ευρήματα της ανασκαφής αποθηκευτήκαν στις αποθήκες του μουσείου στην Ολυμπία στις αρχές του αιώνα χωρίς να γίνει καταγραφή τους. Έτσι, πολλά δεν μπορούσε να τα αποδώσει με σιγουριά στο ναό της Κουμουθέκρας, ενώ για πολλά από αυτά στηρίχτηκε σχεδόν αποκλειστικά στις σημειώσεις του Müller. Sinn 1981, 54-56.

¹⁶⁴ Sinn 1981, 67-69.

¹⁶⁵ Sinn 1981, 70-71.

¹⁶⁶ Sinn 1978, 51-52.

Τα δύο τελευταία ευρήματα από το άδυτο του ναού είναι και αυτά, που έδωσαν τη ταύτιση του χώρου. Το πρώτο είναι το χάλκινο κάτοπτρο¹⁶⁸ (Πιν.20,εικ.60). Φέρει την επιγραφή **SEG 31.356** (*ἱερὸν Ἀρτάμιος λιμνάτιος*). Το κάτοπτρο χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁶⁹, αλλά η επιγραφή, που φέρει είναι μεταγενέστερη και χρονολογείται στο α' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷⁰.

Το δεύτερο εύρημα είναι μία χάλκινη φιάλη (Πιν.20,εικ.61), που βρέθηκε μαζί με το κάτοπτρο στο άδυτο του ναού. Χρονολογείται στο α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁷¹ και φέρει την επιγραφή **SEG 31.356** (*Ἀρτεμι Πολεμαρχὺς ἀνέθηκε*).

Η ταύτιση, λοιπόν, του χώρου έχει γίνει χωρίς καμία αμφιβολία. Σχετικά με την αναπαράσταση του δεν υπάρχουν πολλές προτάσεις. Σε αυτό έχει παίξει μεγάλο ρόλο κυρίως η κακή κατάσταση διατήρησης¹⁷² και το ότι έχουν σωθεί πολύ λίγα αρχιτεκτονικά θραύσματα¹⁷³. Επίσης, σε κάποια σημεία ο χώρος έχει διαταραχθεί από λαθρονασκαφές. Έτσι απουσιάζουν συγκεκριμένες ενδείξεις για την αρχική μορφή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το πλάτος της πόρτας του σηκού, που δίνεται κατά αναλογία με το καλύτερα διατηρημένο πέρασμα στο άδυτο.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο ναός δεν αναφέρεται από κάποια αρχαία πηγή.

1.5.2. Ολυμπία

Μέσα στο χώρο της Άλτεως έχει ανασκαφεί βωμός για την Αρτέμιδα. Αν και δεν πρόκειται για ιερό, είναι ένας ιερός χώρος της θεάς και δεν μπορεί να παραλειφθεί. Βρίσκεται στο ΝΑ τμήμα της Άλτεως, νότια της λεγόμενης Οικίας του Νέρωνα (Πιν.63,εικ.195). Βρέθηκε τον Απρίλιο του 1963 κατά την διάρκεια καθαρισμών. Χρονολογείται τον 5^ο αιώνα π.Χ. Ήταν κατασκευασμένος από ασβεστόλιθο και είχε διαστάσεις 1 x 0,6 μ.¹⁷⁴ Η ανασκαφή του έφερε στο φως πολλά ειδώλια, που τα περισσότερα εικονίζουν γυναικείες καθιστές μορφές. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα είδος αποθέτη, στον οποίο βρέθηκαν τα ειδώλια αυτά, που τα περισσότερα χρονολογούνται στα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια¹⁷⁵. Ελάχιστα νότια από το βωμό αυτό χτίστηκε στο β' μισό του 1^{ου} αιώνα π.Χ. ένας ακόμη βωμός. Ήταν και

¹⁶⁷ Αυτά τα ευρήματα οδήγησαν τον Sinn στο συμπέρασμα, ότι ο χώρος λειτουργούσε και ως θάλαμος προσφορών.

¹⁶⁸ Müller 1908, 324-325. Sinn 1981, 65-66, Nr.1, Abb.1.

¹⁶⁹ Ανήκει στην ομάδα 5 του καταλόγου της Oberländer, με τον αριθμό 50. Oberländer 1967, 43.

¹⁷⁰ Ο Sinn πιστεύει ότι αρχικά ο καθρέφτης χρησιμοποιούνταν στο σπίτι και αργότερα ανατέθηκε στην λιμνάτιδα Αρτέμιδα. Sinn 1981, 30.

¹⁷¹ Müller 1908, 325. Sinn 1981, 66, Nr.2, Abb.2.

¹⁷² Οι μετατοπίσεις του εδάφους δεν έχουν επηρεάσει μόνο τον περίβολο αλλά και τον ίδιο το ναό. Ορισμένες μετρήσεις, που είναι απαραίτητες σχετικά με τους λίθους μπορούν να γίνουν μόνο κατά προσέγγιση. Sinn 1981, 48.

¹⁷³ Μόνο το μήκος του πλινθίου μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα μέσο για την σύλληψη της κάτοψης, καθώς η διαμόρφωση της σχετίζεται ουσιαστικά με το μέγεθος του. Παρολ' αυτά μόνο σχηματική αναπαράσταση μπορεί να γίνει. 1981, 49.

¹⁷⁴ Kunze 1963,107. Mallwitz 1972, 200.

¹⁷⁵ Kunze 1963,108.

αυτός ορθογώνιος και κατασκευασμένος από γκρίζο ασβεστόλιθο (Πιν.64,εικ.196). Οι διαστάσεις του ήταν 0,62 x 0,56 μ. Ήταν επιχρισμένος με κονίαμα. Στη δυτική πλευρά πάνω στο κονίαμα ήταν γραμμένη με κόκκινη μπογιά η επιγραφή: *Ἀρτέμιδ[ος]*¹⁷⁶. Το βωμό αυτό τον αναφέρει και ο Πausanίας¹⁷⁷. Ευρήματα από αυτό το βωμό δεν βρέθηκαν, ενώ σχετικά με τη διάρκεια της ζωής του, η αναφορά του Πausanία μπορεί να λειτουργήσει ως ένα *terminus ante quem*¹⁷⁸.

1.6.Αχαΐα

1.6.1.Ιερό Ιφιγένειας Αρτέμιδος στην Αιγείρα

Η αρχαία Αιγείρα βρίσκεται κοντά στον Κορινθιακό κόλπο, ανάμεσα στα σημερινά χωριά Αιγείρα και Δερβένι¹⁷⁹. Ο ναός της Αρτέμιδος βρίσκεται στο λεγόμενο Ανατολικό πλάτωμα, στο ΒΑ τμήμα της πόλης¹⁸⁰. Είναι ο συμβατικά ονομαζόμενος ναός Ε, που βρίσκεται στα ΝΔ του ελληνιστικού θεάτρου (Πιν.64,εικ.198 και Πιν.65,εικ.199-200). Οι ανασκαφείς εμφανίζονται σίγουροι για την ταύτιση παρόλο, που δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο, που να μην επιτρέπει την αμφισβήτηση αυτής. Οι διαστάσεις του ναού είναι 12,4 x 7,8 μ. Αποτελείται από σηκό και πρόναο και ο προσανατολισμός του είναι Α→Δ. Στον πρόναο οι ανασκαφείς «τοποθέτησαν» τέσσερις ιωνικούς κίονες, κατά αναλογία με τον ναό D. Οι τοίχοι του έχουν πάχος 0,8 μ. και είναι κατασκευασμένοι από πωρόλιθο (Πιν.66,εικ.201). Τα θεμέλιά του βρίσκονταν χωρίς να έχει γίνει προεργασία πάνω στον μαλακό βράχο της περιοχής. Στη συνέχεια υπήρχε μία σειρά ορθοστατών, που έφτανε σε ύψος μέχρι και τα 0,69 μ. Ακολουθούσε μία ακόμη με υλικό κατασκευής τον πωρόλιθο, που έφτανε σε ύψος τα 0,16 μ. Η υπόλοιπη κατασκευή ήταν από τεμάχια πωρόλιθου, τα οποία δεν είχαν όλα τις ίδιες διαστάσεις¹⁸¹ (Πιν.66,εικ.202).

Κατά μήκος του δυτικού τοίχου του σηκού και σε αξονική σχέση με την είσοδο βρισκόταν μία ορθογώνια λίθινη βάση. Στην άνω επιφάνειά της υπάρχουν δύο τώρμοι για την υποδοχή αγάλματος¹⁸². Μία ακόμη βάση βρισκόταν στη ΒΔ γωνία του σηκού, Χρονολογείται στη ρωμαϊκή φάση του ναού. Μπροστά από τον πρόναο

¹⁷⁶ Kunze 1963,107, tafel 142b.

¹⁷⁷ Πausanίας V, 15, 6. Από τον περιηγητή είναι γνωστοί και άλλοι βωμοί της Αρτέμιδος μέσα στο χώρο της Άλτεως, αλλά η θέση τους δεν έχει εντοπιστεί. Πρόκειται για ένα βωμό, δίπλα σε άλλους βωμούς του δωδεκάθεου (V, 14,4), έναν βωμό τετράγωνου σχήματος στον οποίο γινόταν κοινή θυσία στην Αρτέμιδα και στον Αλφειό (V, 14,6), έναν έξω από την Άλτη, που ήταν αφιερωμένος στην Αγοραία Αρτέμιδα (V, 15, 4), δύο βωμούς, ο ένας της Κοκκώκας, πίσω από το Ηραίο (V, 15,7), και έναν μπροστά από την πόρτα του Πρυτανείου, που ήταν αφιερωμένος στην Άγροτέρα Αρτέμιδα (V, 15,8).

¹⁷⁸ Gropengiesser 1988, 124.

¹⁷⁹ Walter 1916/17, 7-8.

¹⁸⁰ Το Δυτικό πλάτωμα θεωρείται η ακρόπολη της Αιγείρας. Στο Ανατολικό, που είναι και το μεγαλύτερο από τα δύο, βρίσκεται και το ελληνιστικό θέατρο της πόλης, καθώς και δύο ακόμη ναοί. Trümmer 1986, 39.

¹⁸¹ Gogos 1986/87, 129-130.

¹⁸² Σύμφωνα με τον Πausanία, στο ναό ήταν στημένο αρχαίο λατρευτικό άγαλμα, που παρίστανε την Ιφιγένεια. Πausanίας VII,26,5. Ενδεχομένως, στη βάση αυτή να ήταν στημένο το συγκεκριμένο άγαλμα.

και αμέσως βόρεια από το ναό υπήρχαν δύο ακόμη λίθινες βάσεις. Το ανάθημα, που ήταν στημένο σε αυτές δεν μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά¹⁸³.

Η κατασκευή του ναού χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. Στα ρωμαϊκά χρόνια δέχθηκε επισκευή (περίπου στα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.). Σε αυτή τη φάση του ο ναός, είχε δεχθεί υλικό σε δεύτερη χρήση από το προσκήνιο του θεάτρου. Κατά την διάρκεια αυτής της φάσης μεγάλωσε και το άνοιγμα της θύρας, που οδηγούσε στο σηκό, και τοποθετήθηκε σε ψηλότερο επίπεδο σε σχέση με αυτό της προηγούμενης φάσης¹⁸⁴.

Τα ευρήματα του ναού χρονολογούνται στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν 14 λυχνάρια, τμήμα αγάλματος νεαρής ανδρικής μορφής με χλαμύδα, και τμήμα κίονα. Τα περισσότερα από αυτά βρέθηκαν στο ΒΔ τμήμα του σηκού, κοντά στη δεύτερη βάση.

Ο Gogos, στηριζόμενος στην αναφορά του Πausανία για το αρχαίο άγαλμα της Ιφιγένειας θεωρεί ότι μάλλον υπήρχε και πρωιμότερος του 3^{ου} αιώνα π.Χ. ναός. Και μάλλον αυτός ήταν αποκλειστικά αφιερωμένος στην Ιφιγένεια, πριν αυτή απορροφηθεί από την Αρτέμιδα¹⁸⁵. Εμφανίζεται, επίσης, διστακτικός στο να δεχτεί άλλο ναό σε κάποιο διαφορετικό σημείο από τον συγκεκριμένο. Όμως, τα ανασκαφικά δεδομένα από το ναό Ε δείχνουν ότι στο σημείο δεν υπήρχε προγενέστερο κτίσμα. Για τη θέση αυτού του ναού μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν. Μυκηναϊκή φάση έχει εντοπιστεί στην Ακρόπολη, στο λεγόμενο Δυτικό Πλάτωμα. Μεταξύ των άλλων έχει εντοπιστεί και ένα ορθογώνιο κτίσμα διαστάσεων 20 x 6 μ. με προσανατολισμό Δ→Α. Είναι ο συμβατικά ονομαζόμενος ναός Β. Από το κτίσμα αυτό σώζονται μόνο τα θεμέλια. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρχε εσωτερικός διαχωρισμός¹⁸⁶. Οι ανασκαφείς το χρονολογούν στον 7^ο αιώνα π.Χ. Δεν βρέθηκαν ίχνη βωμού. Τα ευρήματα του χώρου οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η λατρεύμενη θεότητα ήταν η Αρτέμιδα¹⁸⁷. Ήταν ο ναός, που αντικαταστάθηκε από το ναό Ε του Ανατολικού πλατώματος στις β' μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

1.6.2.Ιερό Αοντίας Αρτέμιδος στη Ρακίτα Αχαΐας

Βρίσκεται σε υψόμετρο 1150 μ. περίπου στο όρος Παναχαϊκό, στη λεγόμενη θέση Αχναρί¹⁸⁸ (Πιν.24,εικ.76). Σήμερα υπάγεται στο νομό Αχαΐας. Το πού, όμως, υπαγόταν κατά την αρχαιότητα δεν μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά. Το πιο πιθανό

¹⁸³ Gogos 1986/87, 125.

¹⁸⁴ Gogos 1986/87, 125129-130.

¹⁸⁵ Gogos 1986/87, 120-128. Για τη θέση του παλιότερου ναού προτείνει ένα κτήριο από το Δυτικό πλάτωμα, που έχει χρονολογηθεί στα αρχαϊκά χρόνια. Η περίοδος ζωής του συγκεκριμένου κτηρίου φτάνει μέχρι το β' μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Αυτό το στοιχείο ταιριάζει με τον χρόνο κατασκευής του ναού Ε. Κατά πάσα πιθανότητα, μετά την εκ νέου ίδρυση της λατρείας και την «απορρόφηση» της Ιφιγένειας από την Αρτέμιδα, κατασκευάστηκε και νέος ναός στο μεγαλύτερο πλάτωμα.

¹⁸⁶ Gogos 1986/87, 119-123.

¹⁸⁷ Τα ευρήματα, που οδήγησαν στην Αρτέμιδα είναι όστρακα αγγείων και τμήματα από γυναικεία ειδώλια. Επίσης, έχουν βρεθεί και τμήματα σίμης, όπως και μέτωπα καλυπτέρων, που αποδίδονται στο ναό αυτό. Gogos 1986/87, 126-130.

¹⁸⁸ Πετρόπουλος 2001, 39.

είναι ότι βρισκόταν εντός της χώρας του Αιγίου και ότι δεν ανήκε στην Αρκαδία¹⁸⁹. Σε ποια πόλη ανήκε κατά την αρχαιότητα ο ναός δεν είναι γνωστό. Ούτε αναφέρεται κάποια πόλη σε κοντινή απόσταση από τις αρχαίες πηγές. Πιθανότατα επρόκειτο για ιερό εκτός των ορίων κάποιας πόλης¹⁹⁰.

Η αρχικά σωστική και μετέπειτα συστηματική ανασκαφή του χώρου αποκάλυψε τον γεωμετρικό ναό και τον αποθέτη του¹⁹¹ (Πιν.21,εικ.64). Ο ναός είναι αψιδωτός και περίπτερος με σημαντικά τονισμένο τον κατά μήκος άξονά του (Πιν.21,εικ.65 και Πιν.22,εικ.67). Αποτελείται από προστώο, σηκό και άδυτο. Στην περίστασή του βρίσκονταν 41 ξύλινοι κίονες¹⁹², που πατούσαν σε λίθινες βάσεις (Πιν.22,εικ.66). Το προστώο του ναού ήταν και αυτό ημικυκλικό, όπως η αψιδωτή πίσω πλευρά του. Στο προστώο βρίσκονταν 5 πώρινες βάσεις¹⁹³ (Πιν.23,εικ.70), οι οποίες έχουν μεγαλύτερες διαστάσεις σε σχέση με τις βάσεις της περίστασης. Ο προσανατολισμός του είναι ΒΑ→ΝΔ έχοντας απόκλιση 30⁰ προς ΒΑ. Η είσοδός του βρίσκεται στα ΒΑ¹⁹⁴. Ο ναός ήταν στεγασμένος. Η στέγη του ήταν κατασκευασμένη από ξύλο και πηλόχωμα¹⁹⁵. Καλυπτόταν με κορινθιακές κεραμίδες¹⁹⁶. Ο ακριβής τρόπος δεν είναι γνωστός. Μεγάλο ζητούμενο αποτελεί ο τρόπος στέγασης του ημικυκλικού προστώου. Έχουν γίνει αρκετές προτάσεις αναπαράστασης (Πιν.22,εικ.68). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ο πιο πιθανός τρόπος στέγασης του κτηρίου ήταν ο εξής: η περίσταση έφερε ανεξάρτητη στέγη, που βρισκόταν και σε χαμηλότερο επίπεδο. Το κεντρικό μέρος του κτηρίου έφερε δικλινή ενιαία στέγη, η οποία έφθανε μέχρι τις δύο αψίδες, λύνοντας έτσι και το πρόβλημα της στέγασης του προστώου¹⁹⁷ (Πιν.22,εικ.68 α-β).

¹⁸⁹ Το ότι ο ναός βρίσκεται στο Παναχαϊκό όρος, που είναι βουνό της Αχαΐας, και ότι η ντόπια κεραμική που βρέθηκε σε αυτόν, έχει βρεθεί και σε άλλες περιοχές της Αχαΐας, αποτελούν τα δύο βασικά στοιχεία, που οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα. Πετρόπουλος 1987/88, 87 και Πετρόπουλος 2001, 40-41.

¹⁹⁰ Πετρόπουλος 1987/88, 94-95.

¹⁹¹ Το 1972 κατά την διάρκεια εργασιών, για διάνοιξη κοινοτικού δρόμου από το Αίγιο προς τη Ρακίτα, καταστράφηκε τμήμα του αποθέτη. Αυτό αποτέλεσε την αρχή της έρευνας. Την ίδια χρονιά η ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α. στην οποία υπάγεται η περιοχή, περιορίστηκε σε επιφανειακή περισυλλογή των κινητών ευρημάτων. Το 1979 συνεχίστηκε ως σωστική ανασκαφή, και έγιναν οι πρώτες στοχευμένες/διερευνητικές τομές, δημιουργώντας παράλληλα και τον πρώτο κήρυκα. Το 1982 ξεκίνησε η συστηματική ανασκαφή του χώρου από το σημείο του αποθέτη. Πετρόπουλος 1987/88, 81-83.

¹⁹² Έχει υπολογιστεί ότι αν επρόκειτο για ορθογώνιο ναό οι αναλογίες των κίωνων θα ήταν περίπου 17x7. Πετρόπουλος 1992/93, 145, υποσ. 12.

¹⁹³ Οι δύο βόρειες βρέθηκαν κατά χώραν. Η κεντρική είχε μετακινηθεί από αρχαιοκάπηλους και οι δύο ανατολικές είχαν καταστραφεί κατά την διάνοιξη του δρόμου. Πετρόπουλος 1996/97, 166.

¹⁹⁴ Πετρόπουλος 1992/93, 146-147.

¹⁹⁵ Βρέθηκαν πολλά κομμάτια καμένου πηλού, που περιείχαν και απανθρακωμένα τμήματα δοκαριών. Πετρόπουλος 1992/93, 150.

¹⁹⁶ Πετρόπουλος 1992/93, 150-151 και Πετρόπουλος 1996/97, 167. Σε μερικές περιπτώσεις οι κορινθιακές κεραμίδες έχουν αντικατασταθεί με λακωνικές. Πετρόπουλος 2000, 35.

¹⁹⁷ Πετρόπουλος 1996/97, 167 και Πετρόπουλος 2000, 33-34, υποσ.9.

Στο εσωτερικό του ναού υπάρχει μόνο ένα χώρισμα, που απομονώνει την πίσω πλευρά, το άδυτο¹⁹⁸ (Πιν.23,εικ.69). Εσωτερική κιονοστοιχία ή κίονες κατά μήκος των πλευρών δεν διαπιστώθηκαν¹⁹⁹. Ο ναός είναι εκατόμπεδος με διαστάσεις 34,4 x 11μ. μετρώντας και την περίσταση και το προστώ. Χωρίς αυτά τα στοιχεία οι διαστάσεις είναι 27,9 x 7,5 μ. Το προστώ και το άδυτο έχουν σχεδόν ίδιες διαστάσεις. Αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι το προστώ λειτουργούσε ως πρόδομος του ναού²⁰⁰.

Οι τοίχοι του ναού είναι χτισμένοι με ασβεστολιθικές πλάκες²⁰¹, που φτάνουν σε ύψος τα 0,55-0,61 μ. Από εκεί και πάνω οι τοίχοι θα συνεχίζονταν με ωμές πλίνθες²⁰². Η εξωτερική παρειά πατάει πάνω σε σειρά πλακοειδών λίθων. Κάτω από αυτούς δεν υπήρχε ξεχωριστή θεμελίωση²⁰³.

Σε απόσταση 1,1-1,2 μ. από τις εξωτερικές παρειές των μακρίων τοίχων βρίσκονταν οι λίθινες βάσεις των ξύλινων κίωνων του πτερού. Οι βάσεις αυτές απέχουν μεταξύ τους 1,6 μ²⁰⁴. Μπορούν να διακριθούν σε δύο ομάδες: στην πρώτη η βάση είναι κατασκευασμένη από αμμόλιθο και αποτελείται από δύο μέλη²⁰⁵. Στην δεύτερη ομάδα οι βάσεις αποτελούνται από ένα μόνο τραπεζιόσχημο μέλος και το υλικό κατασκευής τους είναι ο πωρόλιθος²⁰⁶. Οι δύο ομάδες δεν πρέπει να είναι σύγχρονες μεταξύ τους. Οι πωρολιθικές λόγω της απλούστερης κατασκευής τους είναι μάλλον πρωιμότερες²⁰⁷.

Ο ναός χρονολογείται στο β' μισό του 8^{ου} ή στο α' μισό του 7^{ου} αιώνα π.Χ. (725-690 π.Χ. περίπου). Ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής δείχνει ότι τι κτήριο καταστράφηκε στο α' μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Πιθανότατα καταστράφηκε από σεισμό, τον οποίο ακολούθησε πυρκαγιά²⁰⁸. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο ότι

¹⁹⁸ Το χώρισμα αυτό είναι ένας τοίχος πλάτους 0,7 μ. Στο κέντρο του έχει άνοιγμα θύρας μήκους 3,3μ. Ανατολικά του άδυτου βρέθηκαν πέντε μεγάλες χάλκινες εφηλίδες θύρας. Πολύ πιθανό να προέρχονται από την πόρτα, που οδηγούσε στο άδυτο. Πετρόπουλος 1992/93, 149.

¹⁹⁹ Πετρόπουλος 2001, 42. Το εσωτερικό πλάτος του ναού, που έφτανε τα 5,9μ. ενδεχομένως να επέτρεπε την γεφύρωση των τοίχων με εγκάρσια δοκάρια, πάνω στα οποία θα στηριζόταν η στέγη. Πιθανόν, όμως, να υπήρχαν και ξύλινοι κίονες χωρίς βάση. Πετρόπουλος 2000, 34.

²⁰⁰ Πετρόπουλος 2001, 42.

²⁰¹ Ο ασβεστόλιθος αυτός προέρχεται από τον γειτονικό του ναού λόφο του Παρασκευόπουλου. Πρόκειται για ένα υλικό, που με πολύ μικρή επεξεργασία είναι έτοιμο για χρήση. Πετρόπουλος 1992/93, 154.

²⁰² Πετρόπουλος 1992/93, 145.

²⁰³ Πετρόπουλος 1992/93, 145.

²⁰⁴ Η απόσταση αυτή μετριέται από το κέντρο της κάθε βάσης. Πετρόπουλος 1992/93, 146.

²⁰⁵ Το κατώτερο μέλος έχει σχήμα κύβου και το ανώτερο τραπεζίου. Το συνολικό ύψος της βάσης έφτανε τα 0,48 μ. Πετρόπουλος 1992/93, 146.

²⁰⁶ Το ύψος αυτού του τύπου βάσης έφτανε τα 0,3μ. Και στους δύο τύπους υπάρχει στην πάνω επιφάνειά τους ρηχό βύθισμα για την υποδοχή των ξύλινων κίωνων. Πετρόπουλος 1992/93, 148-149.

²⁰⁷ Πετρόπουλος 1992/93, 149. Το λατομείο του πωρόλιθου βρισκόταν 1200 μ. βόρεια του ναού και στη θέση διακρίνονται μέχρι και σήμερα ίχνη της αρχαίας λατόμευσης. Πετρόπουλος 1996/97, 176.

²⁰⁸ Ο σεισμός τεκμηριώνεται από απόκλιση, που έχει ο εξωτερικός τοίχος από τον κάθετο άξονα. Ενώ σχετικά με την πυρκαγιά είναι φανερά τα αποτελέσματά της. Στην ανασκαφή έχουν βρεθεί καμένα ξύλα, καμένες πλίνθες και καμένες και ασβεστοποιημένες πέτρες. Ενδεχομένως, να πρόκειται για τον μεγάλο σεισμό του 373/2 π.Χ., που κατέστρεψε και την Ελική και τη Βούρα. Παπαχατζής, Αχαϊκά,

επισκευάστηκε ο ναός μετά την καταστροφή. Παρολ' αυτά, στην επίχωση του κτηρίου η κεραμική και τα ευρήματα συνεχίζονται μέχρι τα τέλη του 3^{ου} μεταχριστιανικού αιώνα. Η λατρεία δηλ., συνεχίστηκε στο χώρο και μετά την καταστροφή του κτηρίου. Κατά πάσα πιθανότητα η λατρεία διεξαγόταν πλέον στην ύπαιθρο, ενδεχομένως στο βωμό του ναού²⁰⁹.

Ο προσανατολισμός του δεν είναι ο συνηθισμένος, όπως προαναφέρθηκε. Αυτό οφείλεται σε αρκετούς λόγους. Επειδή είναι χτισμένος στο πιο στενό σημείο της κοιλάδας εάν είχε τον συνηθισμένο προσανατολισμό θα το έφραζε χωρίς να αφήνει διέξοδο και ελεύθερη ζώνη για την διέλευση του αρχαίου δρόμου. Επίσης, οι πιστοί θα έρχονταν από το Αίγιο, θα αντίκριζαν την πλαϊνή όψη του ναού. Επιπλέον, με τον προσανατολισμό, που έχει ο ναός δείχνει να προσαρμόζεται στο τοπίο, αφού βρίσκεται σε παράλληλη θέση με τους γειτονικούς του λόφους. Και ένα ακόμη αρκετά σημαντικό στοιχείο, που σύμφωνα με τον ανασκαφέα οδήγησε σε αυτήν την επιλογή προσανατολισμού είναι οι πολύ ισχυροί άνεμοι, που φυσούν στην περιοχή και οι οποίοι έχουν διεύθυνση ΒΑ→ΝΔ. Με την τοποθέτηση του ναού σε αυτόν τον άξονα διευκολύνεται το πέρασμα των ανέμων μέσα από τη στοά χωρίς να βρίσκουν αντίσταση²¹⁰.

Ο ναός ανήκει στην κατηγορία των αψιδωτών ναών, σε μια εποχή πριν από την διαμόρφωση των δύο ρυθμών, δωρικού και ιωνικού. Πολύ πιθανό, όμως, στην πορεία να «μετατράπηκε» σε δωρικό ναό²¹¹. Πάντως, η λατρεία στη θέση αυτή δεν ξεκίνησε τον 8^ο αιώνα π.Χ. με το χτίσιμο του ναού. Υπάρχει και μυκηναϊκή φάση της λατρείας²¹². Επίσης, ο ναός σε ένα τμήμα του είναι θεμελιωμένος σε παχύ στρώμα τέφρας. Προφανώς, προέρχεται από βωμό τέφρας προγενέστερο του ναού²¹³.

Ο αποθέτης βρίσκεται βόρεια του ναού. Καταστράφηκε εν μέρει με την διάνοιξη του δρόμου, ο οποίος πέρασε μέσα από αυτόν. Έτσι το τμήμα δυτικά του δρόμου ονομάστηκε συμβατικά βόρειος αποθέτης, και το τμήμα ανατολικά αποθέτης δρόμου (**Πιν.21,εικ.64**). Στον αποθέτη βρέθηκε μεγάλος αριθμός μικροαντικειμένων και πήλινων αγγείων. Το κατώτατο στρώμα του αποθέτη διαφέρει σημαντικά από

148, υποσ.4. Άλλος μεγάλος σεισμός στην περιοχή δεν είναι γνωστός. Για την Ελίκη γενικά βλ. Πετρόπουλος Μ., *Ελίκη*, Αρχαιολογία, τ.9, 1983, 76-79.

²⁰⁹ Ο βωμός δεν έχει εντοπιστεί. Αν βρισκόταν στον άξονα του ναού τότε έχει καταστραφεί από τη διάνοιξη του δρόμου. Πετρόπουλος 1996/97, 171.

²¹⁰ Πετρόπουλος 1996/97, 170-171.

²¹¹ Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούν δύο ευρήματα της ανασκαφής. Πρόκειται για δύο πήλινα ομοιώματα δωρικών κιονόκρανών. Το ένα από τα δύο φέρει και συμφυή κίονα με στρεπτές ραβδώσεις, ενώ το άλλο έχει ύψος μόλις 0,028 μ. (**Πιν.23,εικ.73**) Πετρόπουλος 1992/93, 153 και Πετρόπουλος 1996/97, 169. Επιπλέον ο Cook ισχυρίζεται ότι ο δωρικός ρυθμός δημιουργείται στην Κόρινθο κατά την διάρκεια του 7^{ου} αιώνα π.Χ. και ότι εφαρμόζεται σε ήδη προϋπάρχοντες αψιδωτούς ναούς. Cook 1970, 17-19.

²¹² Έχουν βρεθεί λίγα μυκηναϊκά όστρακα και ένας σφραγιδόλιθος της ίδιας εποχής. Πετρόπουλος 1992/93, 156.

²¹³ Πετρόπουλος 1992/93, 156. Ένα επιπλέον στοιχείο, που συνηγορεί υπέρ αυτής της άποψης είναι ότι σε συγκεκριμένα ανασκαφικά τετράγωνα του ναού υπάρχει συσσώρευση από αιχμές ακοντίων και δοράτων. Τα βέλη αυτά αποτελούν κομμάτι του προϋπάρχοντος βωμού, πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε ο ναός. Γκαδόλου 1996/97, 56.

τα άλλα στρώματα. Σε αυτό δεν βρέθηκαν καθόλου μεταλλικά ή μικροαντικείμενα. Βρέθηκε, αντίθετα, μεγάλη συγκέντρωση από λίθινα αντικείμενα, τα οποία, όμως, δεν είναι κατασκευασμένα από υλικό της περιοχής. Αυτό δείχνει ότι το ιερό ακόμα ήταν τοπικού χαρακτήρα και οι πιστοί προσέφεραν ό,τι είχαν διαθέσιμο. Στο αμέσως επόμενο στρώμα η εικόνα αλλάζει. Τα αναθήματα είναι πολύ πλούσια. Το ιερό δηλ. έχει αρχίσει να αποκτά μεγαλύτερη σημασία. Από την κεραμική του το κατώτερο στρώμα χρονολογείται στην Υ.Γ. εποχή²¹⁴.

Στη Ρακίτα παρατηρείται και πρωτότυπη δημιουργία. Υπάρχει ντόπια κεραμική, που διακοσμείται με εμπιέστα γεωμετρικά μοτίβα²¹⁵ (Πιν.23,εικ.71). Επίσης, η ΥΓ κεραμική της Ρακίτας δεν σχετίζεται με την αντίστοιχη της δυτικής Αχαΐας. Αντίθετα, παράλληλα υπάρχουν με την κεραμική της Κορίνθου και γενικότερα της ΒΑ Πελοποννήσου²¹⁶.

Τα ευρήματα του αποθέτη είναι πολυάριθμα. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν τρία μικρά ομοιώματα κτισμάτων. Είναι κυλινδρικά και έχουν κωνική στέγη, η οποία φέρει ίδια διακόσμηση με την ντόπια κεραμική²¹⁷ (Πιν.23,εικ.72). Επομένως, και αυτά αποτελούν έργα του τοπικού εργαστηρίου. Μάλλον εικονίζουν σιταποθήκες²¹⁸. Χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα π.Χ.²¹⁹.

Τα περισσότερα ευρήματα ανήκουν στην υστερογεωμετρική εποχή. Από τα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια προέρχονται τα λιγότερα σε αριθμό ευρήματα. Στη συνέχεια μεγάλη ποσότητα ευρημάτων χρονολογείται στην ρωμαϊκή εποχή (146 π.Χ. με 400 μ.Χ.)²²⁰. Τα υπόλοιπα και πολυπληθεστέρα είναι χάλκινα μικροαντικείμενα (περίαπτα σε σχήμα πουλιών, ελαφιών, ομοίωμα ποδιού, διπλών πελέκων)

Πολυάριθμα είναι και τα όπλα. Έχουν βρεθεί τρεις κατηγορίες όπλων: εγχειρίδια, αιχμές ακοντίων και δοράτων και αιχμές βελών²²¹. Δύο από τα βέλη μαζί με μία μικρή ασπίδα²²² είναι τα μόνα αναθηματικά όπλα, που έχουν βρεθεί στο ιερό²²³. Αποτελεί πολύ σημαντικό στοιχείο η παντελής έλλειψη καθαρά αμυντικών όπλων. Αυτό δείχνει ότι οι αναθέτες ήταν άνθρωποι, που στην πλειοψηφία τους

²¹⁴ Πετρόπουλος 1987/88, 85.

²¹⁵ Ίδια κεραμική έχει βρεθεί και στο Αίγιο και χρονολογείται το τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αιώνα π.Χ. Πετρόπουλος 1987/88, 86, υποσ. 21.

²¹⁶ Πολύ πιθανό το Παναχαϊκό Όρος να λειτουργούσε ως διαχωριστικό όριο και φραγμός για την διοχέτευση της κορινθιακής παραγωγής και έτσι να εξηγείται η διαφοροποίηση ανάμεσα σε ανατολική και δυτική Αχαΐα. Πετρόπουλος 1987/88, 86.

²¹⁷ Η διακόσμηση αυτή στις στέγες αποτελείται από έντυπα τρίγωνα και έντυπα ζιγκ-ζαγκ. Πετρόπουλος 1987/88, 88.

²¹⁸ Πετρόπουλος 1987/88, 88-90. Ως αφιέρωμα βέβαια ταιριάζει περισσότερο στην Δήμητρα. Όμως, και η Άρτεμης ως Αγροτέρα σχετίζεται άμεσα με τους αγρούς και την παραγωγή. Επίσης, στο ιερό της θεάς στην Βραυρώνα ανάθεταν θεριστικά και αμπελουργικά δρεπάνια. Κόντης 1967, 165, υποσ.33.

²¹⁹ Πετρόπουλος 1987/88, 90.

²²⁰ Mangou 2006-07, 211.

²²¹ Γκαδόλου 1996/97, 52.

²²² Πετρόπουλος 1996/97, 175.

²²³ Γκαδόλου 1996/97, 54.

ασχολούνται με το κυνήγι, μία ασχολία, που ταιριάζει απόλυτα με το ορεινό τοπίο της περιοχής²²⁴.

Ένα χάλκινο κάτοπτρο με εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή (**Πιν.23,εικ.74**) στη λαβή έδωσε το όνομα της λατρευόμενης θεότητας²²⁵. Είναι η *Άρτεμις Άοντία*. Το κάτοπτρο χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Η επιγραφή, που φέρει, όμως, χρονολογείται περίπου το 475 π.Χ. Έχει χαραχθεί δηλ., μεταγενέστερα, όπως και στο κάτοπτρο από το ναό της Λιμνάτιδας στο Λάπιθο.

Καμία αρχαία πηγή δεν αναφέρει το ναό. Η θέση του, όμως, είναι σημαντική για την αρχαία τοπογραφία. Σίγουρα βρισκόταν κοντά σε έναν αρχαίο δρόμο, ο οποίος ένωνε το Αίγιο με την Αρκαδία²²⁶. Οικισμός στην κοιλάδα του ιερού δεν υπάρχει. Αντίθετα, υπάρχει οικισμός 1,5 χιλ. νότια του ιερού, στο οροπέδιο της Ρακίτας²²⁷.

1.7. Αρκαδία

1.7.1.Ιερό Μεσοπολίτιδος Αρτέμιδος στον Ορχομενό

Ανακαλύφθηκε το 1913 με τις ανασκαφές, που διεξήγαγε η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Βρίσκεται σε ένα πλάτωμα νότια της αγοράς, στην λεγόμενη Επάνω πόλη του Ορχομενού²²⁸ (**Πιν.25,εικ.77**). Σήμερα δεν σώζεται τίποτα από αυτόν. Κατέχει το δυτικό τμήμα αυτού του πλατώματος και έχει διαστάσεις 19,8 x 6,45 μ. (60 x 20 πόδια). Έχει προσανατολισμό Α→Δ με μικρή απόκλιση προς Βορρά. Είναι ιδιαίτερα επιμήκης²²⁹. Αποτελείται από σηκό και από πρόναο. Και οι δύο έχουν μεγάλο μήκος, 11,45 (35 πόδια) και 4,21 μ. αντίστοιχα. Στην πρόσοψη του είχε 4 κίονες, ενώ

²²⁴ Γκαδόλου 1996/97, 57.

²²⁵ Πρόκειται για το εύρημα με αρ. καταγραφής ΡΑΚ 146/96 (**Πιν.24,εικ.75**). Βρέθηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του 1996. Πρόκειται για ένα απλό δισκοειδή επίπεδο καθρέφτη με λαβή, που απολήγει σε συμφυή πλατύ κρίκο με σπή ανάρτησης. Πρόκειται για τον τύπο 2 στην κατάταξη της Oberländer. Πρόκειται για χαρακτηριστικό σχήμα των μέσων του 6^{ου} αιώνα π.Χ. στην Πελοπόννησο, το οποίο εμφανίζεται σχεδόν ταυτόχρονα σε Κόρινθο, Σπάρτη και Άργος. Oberländer 1967, 22 και 215. Στη λαβή φέρει επιγραφή σε δύο στίχους: ΜΕΓΑΣ ΑΝΕΘΕΚΕ / ΑΟΝΤΙΑΙ ΑΡΤΑΜΙΔΙ. Πετρόπουλος 2001, 43.

²²⁶ Πετρόπουλος 1996/97, 172-173.

²²⁷ Πετρόπουλος 1996/97, 175.

²²⁸ Ο Ορχομενός ταυτίζεται με το σημερινό Καλπάκι (που τα τελευταία χρόνια έχει μετονομασθεί σε Ορχομενός). Ο Πausanias επισκέφθηκε τον ρωμαϊκό Ορχομενό. Υπήρχε, όμως, και παλιότερη πόλη, την οποία ονομάζει Παλιά ή Επάνω πόλη. (Παπαχατζής 2002, τ.4, 223, υποσ.2) Βρισκόταν σε ψηλό σημείο, στο πλάτωμα του λόφου, σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη πόλη, που ήταν χτισμένη στους πρόποδες του ίδιου λόφου. Από αυτήν παλιά πόλη διατηρήθηκαν (εκτός από το ναό της Άρτεμις) μεγάλο μέρος από το κοίλο του θεάτρου, κτήριο, που ερμηνεύτηκε από τους ανασκαφείς ως Βουλευτήριο, μία στοά καθώς και τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου. Ο χώρος ανακαλύφθηκε το 1913 από τις ανασκαφές, που διεξήγαγε η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή.

²²⁹ Σύμφωνα με τον Winter ο αρχιτέκτονας ήθελε να κατασκευάσει ένα εντυπωσιακό κτήριο και έτσι έκανε το μήκος του όσο γινόταν μεγαλύτερο. Το πλάτος ήταν τόσο μεγάλο όσο δεν χρειαζονταν εσωτερικά στηρίγματα. Winter 2005, 487.

στην προέκταση των παραστάδων στον πρόναο είχε άλλους 2²³⁰ (**Πιν.25,εικ.79 και Πιν.26,εικ.80**).

Τέσσερις μαρμάρινες τετράγωνες πλάκες (0,4 μ. η κάθε πλευρά), που είχαν επεξεργασία και σε όλες τις πλευρές τους, βρέθηκαν στο πίσω μέρος του σηκού. Οι τρεις από αυτές ήταν τοποθετημένες κατά μήκος του νότιου τοίχου, ενώ η τέταρτη στην ΒΔ γωνία του σηκού. Η απόσταση, που είχαν από τους τοίχους ήταν 0,5 μ. Πιθανότατα παρόμοιες πλάκες θα υπήρχαν σε όλο το μήκος των μακρικών πλευρών. Η λειτουργία τους δεν έχει διασαφηνιστεί²³¹.

Από την ανασκαφή μέσα στο σηκό προέκυψαν τρία μάλλον συνανήκοντα τμήματα από ένα μεγάλο πήλινο αγαλματίδιο της Άρτεμης στον τύπο της κυνηγού²³². Το ύψος του ήταν 0,15 μ. από το λαιμό μέχρι το γόνατο. Ο πηλός, από τον οποίο είχε κατασκευαστεί έχει χρώμα κοκκινωπό, ενώ στο κεφάλι είχε οπή (ανάρτησης;)²³³. Από το σηκό προέρχεται και μία λαβή κατόπτρου. Είναι κατασκευασμένη από χαλκό και είναι σε σχήμα κόρης²³⁴ (**Πιν.25,εικ.78**), όπως και μία χάλκινη λεοντοκεφαλή (πιθανότατα υδρορροή)²³⁵. Βρέθηκαν, επίσης, και πολλές αιχμές βελών, που πιθανότατα είναι αναθήματα κυνηγών²³⁶. Οι ανασκαφείς δεν χρονολόγησαν το ναό. Η Voyatzis πιστεύει ότι χρονολογείται όχι πριν τον 4^ο αιώνα π.Χ.²³⁷.

Πολύ κοντά στο ναό βρέθηκε αποθήκης/βόθρος. Σε βάθος περίπου 1μ. από το επίπεδο του στυλοβάτη βρέθηκαν αρκετά μελαμβαφή όστρακα από αμφορείς και σκύφους με απλή διακόσμηση. Βρέθηκαν, επίσης, και αρκετά δαχτυλίδια, πόρπες, καρφίτσες, αλλά και πολλά νομίσματα²³⁸. Από τα ευρήματα του αποθέτη ξεχωρίζει ένα γοργόνειο. Είναι κατασκευασμένο από ένα πολύ λεπτό χάλκινο έλασμα, και έχει διάμετρο 0,06 μ.²³⁹.

Σε μικρή απόσταση ΒΔ του ναού βρισκόταν ο βωμός (**Πιν.25,εικ.79 και Πιν.26,εικ.81**). Τα δύο κτήρια δεν βρίσκονται σε αξονική σχέση. Ενδεχομένως, αυτό να οφείλεται στο ότι πίσω από το βωμό και σε μικρή απόσταση από αυτόν βρισκόταν ο οχυρωματικός περίβολος. Ο βωμός, δηλ. ακολούθησε το τείχος, με το οποίο βρίσκεται σχεδόν παράλληλα²⁴⁰. Οι διαστάσεις του βωμού είναι 17,3 x 3,45 μ.. Πρόκειται για ένα κτίσμα ορθογώνιο και ιδιαίτερα επίμηκες, κατασκευασμένο

²³⁰ Τα κατάλοιπα, που αποκαλύφθηκαν από τις ανασκαφές αποτελούνται μόνο από θεμέλια. Η κάτοψη του σε ένα μέρος παραμένει υποθετική, ειδικά το τμήμα, που αφορά την πρόσοψη. Blum - Plassart 1914₁, 75-76.

²³¹ Blum - Plassart 1914₁, 75.

²³² Αναγνωρίζεται εύκολα από τα μεγάλα και ψηλά παπούτσια, την γρήγορη κίνηση και την στροφή του κεφαλιού προς τα αριστερά. Επίσης, πολύ πιθανό στο αριστερό χέρι να διακρίνονται ίχνη από τόξο. Blum - Plassart 1914₁, 76-77, fig.3.

²³³ Blum - Plassart 1914₁, 76.

²³⁴ Έχει ύψος 0,1μ. και χρονολογείται μέσα στον 5^ο αιώνα π.Χ. Blum - Plassart 1914₁, 77.

²³⁵ Blum - Plassart 1914₁, 77.

²³⁶ Blum - Plassart 1914₁, 77.

²³⁷ Voyatzis 1990, 33.

²³⁸ Τα περισσότερα από αυτά προέρχονται από τον ίδιο τον Ορχομενό και τη Σικυώνα. Blum - Plassart 1914₁, 78.

²³⁹ Blum - Plassart 1914₁, 77-78.

²⁴⁰ Blum - Plassart 1914₁, 78.

από ακανόνιστες πλάκες από ασβεστόλιθο. Έχει θεμελιωθεί πάνω σε ένα βραχώδες υπόστρωμα από ασβεστόλιθο, πάνω στο οποίο βρίσκονταν μαρμάρيني ορθοστάτες. Στη βορειοδυτική πλευρά δύο από τις πλάκες κατασκευής του φέρουν σειρές από γράμματα συναρμολόγησης. Με βάση τη μορφή των γραμμάτων ο βωμός χρονολογείται μέχρι τον 3^ο αιώνα π.Χ.²⁴¹

Η λατρευόμενη θεότητα είναι μαρτυρημένη επιγραφικά. Μέσα στο ναό βρέθηκε η επιγραφή **IG, V₂, 345**, που αναφέρει μόνο το όνομα της θεάς²⁴². Χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. Λίγο βορειότερα από το ναό, στο λεγόμενο βουλευτήριο, βρέθηκε μία ακόμη επιγραφή. Χρονολογείται και αυτή στον 3^ο αιώνα π.Χ. Πρόκειται για ένα προξενικό ψήφισμα του Νεοκλή από την Πελλάνα²⁴³. Σε αυτό αναφέρεται και το προσωνόμιο της Άρτεμης²⁴⁴, που δεν είναι γνωστό από καμία άλλη πηγή. Χωρίς το ψήφισμα του Νεοκλή, ο ναός πιθανότατα θα είχε αποδοθεί στην Άρτεμη Κεδρεάτιδα ή στην Άρτεμη Υμνία, αφού αυτά τα δύο ιερά της θεάς μαρτυρούνται από αρχαίες πηγές στην περιοχή του Ορχομενού. Το ιερό στο οποίο αναφέρεται ο Διόδωρος ο Σικελιώτης (19,63,5), όταν αναφέρεται στα γεγονότα του 315 π.Χ. δεν είναι γνωστό. Πολύ πιθανό, όμως, να πρόκειται για το ναό της *Μεσοπολίτιδος*, αφού αυτός βρίσκεται μέσα στην πόλη.

1.7.2.Ιερό Ημέρας Αρτέμιδος στους Λουσούς (σημερινή Αχαΐα)

Οι αρχαίοι Λουσοί είναι αμέσως βόρεια από το σημερινό χωριό Λουσικό²⁴⁵. Το φημισμένο ιερό της *Ημέρας* βρίσκεται σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου από την πόλη και σε ένα οροπέδιο σε υψόμετρο 1200 μ. (**Πιν.27,εικ.82**) Το οροπέδιο αυτό αποτελούσε το κέντρο της λατρείας από την ίδρυση του ιερού²⁴⁶. Οι πρώτες ανασκαφές του χώρου διεξήχθησαν το 1898 και 1899 από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο²⁴⁷. Η έρευνα συνεχίστηκε μετά από πολυετή διακοπή το 1981 πάλι από τους Αυστριακούς, και έκτοτε συνεχίζεται κατά τακτά διαστήματα.

²⁴¹ Blum - Plassart 1914₁, 78.

²⁴² Blum - Plassart 1914₁, 79 και Plassart 1915, 115-116.

²⁴³ Διακοσμείται με ένα αστέρι στο πάνω μέρος της στήλης, πριν αρχίσει το κείμενο. Ανάλογη διακόσμηση έχει παρατηρηθεί και σε ψήφισμα από τους Λουσούς. Blum - Plassart 1914₂, 464-466.

²⁴⁴ Στίχοι 13-15: *Ἀρτέμιδος Μεσοπολίτιος ἱερὸν*.

²⁴⁵ Είναι κοντά στα σημερινά Καλάβρυτα, στα βόρεια κράσπεδα της πεδιάδας των Σουδενών, στις υπώρειες του όρους Χελμού (Αροάνια όρη κατά την αρχαιότητα). Οι Λουσοί ήταν μία μικρή πόλη της Αρκαδίας, στην οποία η ζωή μαρτυρείται από τα γεωμετρικά χρόνια μέχρι τα ρωμαϊκά. Στα προκλασικά χρόνια ήταν αυτόνομη και ακμαία. Στη συνέχεια παρήκμασε, για να ακολουθήσει στα ελληνιστικά χρόνια μία δεύτερη περίοδος ακμής. Παπαχατζής 2002, τ.4, 247, υποσ.1 και Μητσοπούλου-Leon 2006, 435.

²⁴⁶ Ladstätter, 2001, 143.

²⁴⁷ Ο πρώτος που εντόπισε τη θέση του ιερού ήταν ο Παπανδρέου στο έργο του «*Ἀζανίας, ἡτοι ἀρχαιολογικὴ πραγματεία πασῶν τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Ἀρκαδικῆς Ἀζανίας*» το 1886. Αυτό όμως, δεν έγινε αρκετά γνωστό και έτσι χρειάστηκαν 10 περίπου χρόνια για να ξεκινήσουν οι έρευνες των αυστριακών. Η ανασκαφή διήρκεσε μόλις τέσσερις μήνες συνολικά και ήταν η πρώτη έρευνα του Αυστριακού ινστιτούτου στην Ελλάδα. Τα πορίσματα αυτών των ανασκαφών δημοσιεύτηκαν από τους A. Wilhelm και W. Reichel στο *ÖJh* 4 (1901). Ακόμη και σήμερα το άρθρο τους παραμένει θεμελιώδες και βασική πηγή πληροφοριών για την έρευνα του ιερού. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί

Οι πρώτοι ανασκαφείς ασχολήθηκαν διεξοδικά με το ναό και έκαναν μία πρόταση αναπαράστασης της κάτοψής του²⁴⁸ (Πιν.27,εικ.83). Όμως, ο ναός παρουσιάζει αρκετές ιδιομορφίες και υπάρχουν θέματα, που έχουν αναθεωρηθεί από τότε και άλλα, που ακόμα δεν έχουν απαντηθεί. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι στο ανατολικό τμήμα του ναού βρισκόταν ένα εκκλησάκι της Παναγίας χτισμένο σχεδόν εξ ολοκλήρου με υλικό του ναού²⁴⁹ (Πιν.28,εικ.85-86).

Ο ναός βρίσκεται στο ΝΑ τμήμα του άνδρου και έχει προσανατολισμό Δ→Α. Οι διαστάσεις του είναι περίπου 32 x 20 μ. Ο πυρήνας της κατασκευής του περιλαμβάνει έναν πρόναο, η είσοδος του οποίου φέρει 4 κίονες ανάμεσα σε παραστάδες, έναν μεγάλης έκτασης σηκό με βάση για το λατρευτικό άγαλμα, και ένα ακόμη δωμάτιο/χώρο στα δυτικά, που παλιότερα είχε ερμηνευτεί ως οπισθόδομος. Κατά μήκος των μακρών πλευρών βρίσκονται δύο συμμετρικά τοποθετημένοι επιμήκεις ορθογώνιοι χώροι, που μπορούν να θεωρηθούν στοές. Κάθε μία από τις στοές έχει πλάτος 3,87 μ. και με αυτές το πλάτος του ναού φτάνει τα 20 μ. Επίσης, στο εσωτερικό του σηκού, κατά μήκος του βόρειου και νότιου τοίχου του εξέχουν προς τα μέσα αλλά και προς την πλευρά των εξωτερικών στοών γλωσσοειδή τοιχάρια (αυτά, που βρίσκονται στην εξωτερική πλευρά είναι μικρότερα). Ο αριθμός τους δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Τα τοιχάρια αυτά μάλλον έφεραν ημικίονες στο εσωτερικό, αφού τμήματά τους βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές.

Ένα βασικό ερώτημα, που έχει να κάνει με το ναό είναι η λειτουργία του χώρου στα δυτικά. Όπως προαναφέρθηκε, οι πρώτοι ανασκαφείς τον είχαν ερμηνεύσει ως οπισθόδομο. Σήμερα, όμως, σύμφωνα με τις νέες έρευνες θεωρείται άδυτο, στο οποίο έχει πρόσβαση κανείς μέσω του σηκού²⁵⁰. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί το ότι ο χώρος είναι κλειστός εξωτερικά, ενώ οι έρευνες στα θεμέλια του δυτικού

ότι η έρευνα στους Λουσούς άρχισε με «άσχημη» αφορμή. Λίγο πριν το 1898 έγινε προσπάθεια να πουληθούν παράνομα περίπου 200 αρχαία αντικείμενα, τα οποία προφανώς ήταν προϊόντα λαθρανασκαφής. Τα αντικείμενα αυτά αναγνωρίστηκαν ως προερχόμενα από το ναό της Ημέρας. Και έτσι αποφασίστηκε η έναρξη ανασκαφών στον χώρο, που μέχρι τότε υπήρχαν μόνο ελάχιστα ορατά αρχαία κατάλοιπα. Voyatzis 1990, 35. Τα αντικείμενα της λαθρανασκαφής σήμερα βρίσκονται διασκορπισμένα σε 15 μουσεία του εξωτερικού, μεταξύ των οποίων του Βερολίνου, της Καρλσρούης, της Βοστώνης, ενώ αρκετά από αυτά φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα.

²⁴⁸ Εκτός από το ναό αποκάλυψαν και τα θεμέλια μιας κρήνης, ενός πρόπυλου και ενός κτίσματος, που θεωρήθηκε βουλευτήριο. Σύμφωνα με τους ίδιους η κρήνη είχε τρεις φάσεις, με την τελευταία από αυτές να χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Στο πρόπυλο παρατήρησαν μία καταστροφή από πυρκαγιά και το χρονολόγησαν επίσης, στον 3^ο αιώνα π.Χ. Την ίδια χρονολόγηση πρότειναν και για το βουλευτήριο. Wilhelm-Reichel 1901, 15-20.

²⁴⁹ Είχε χτιστεί το 1840 περίπου και ήταν ήδη ερειπωμένο από τα χρόνια των πρώτων ανασκαφών. Κατεδαφίστηκε το 1996 για την διευκόλυνση των εργασιών. Ήταν το τρίτο στη σειρά εκκλησάκι, που είχε χτιστεί στο ίδιο σημείο. Μητσοπούλου-Λεόν- G.Ladstätter 2000, 53. Επιπλέον, πολύ κοντά στο εκκλησάκι, στα ΒΑ του ναού υπήρχε και χριστιανικό νεκροταφείο των μεταβυζαντινών χρόνων. Τα σκελετικά ευρήματα από αυτό το νεκροταφείο δημοσιεύτηκαν δίνοντας έτσι μία γενική εικόνα σχετικά με τον μεσαιωνικό πληθυσμό των Λουσών. βλ. K. Hannemann, *Die Skelettfunde aus dem Bereich des Tempels der Artemis Hemera*, Πελοποννησιακά ΚΑ' 1995, 394-448.

²⁵⁰ Ladstätter 2001, 143-144. Σύμφωνα με τους πρώτους ανασκαφείς ο χώρος αυτός ήταν οπισθόδομος με 4 κίονες ανάμεσα σε παραστάδες. Wilhelm-Reichel 1901, 24, εικ.14.

τοίχου του σηκού επιτρέπουν τη συμπλήρωση ενός κεντρικά τοποθετημένου κατωφλιού για θύρα²⁵¹ (Πιν.28,εικ.84). Επίσης, υπάρχει διαφορά ανάμεσα στα θεμέλια του δυτικού και του ανατολικού τοίχου του σηκού. Το ανατολικό θεμέλιο είχε χτιστεί για να δεχθεί σειρά κιόνων πάνω σε κρηπίδωμα με βαθμίδες, ενώ ο δυτικός αποτελούνταν μόνο από κλειστό τοίχο²⁵².

Οι στοές στις μακριές πλευρές βρίσκονται περίπου 0,6 μ. βαθύτερα από το επίπεδο του κυρίως ναού, αν και είναι στο ίδιο επίπεδο της ευθυντηρίας. Η νότια στοά επικοινωνεί με το σηκό μέσω ενός θυραίου ανοίγματος στο μέσον περίπου του τοίχου. Για την κάλυψη της υψομετρικής διαφοράς υπήρχε κλίμακα. Αντίθετα, στη βόρεια στοά δεν υπάρχει καμία ένδειξη για την κατασκευή κλίμακας, και από συμπεραίνεται ότι δεν είχε καμία επικοινωνία με το σηκό²⁵³.

Δύο είναι τα βασικά ερωτήματα σχετικά με τις στοές: αν ήταν κλειστές ή περιβάλλονταν από σειρά κιόνων και εάν ήταν ή όχι σύγχρονες με το ναό. Σχετικά με το πρώτο πιστεύεται ότι μία σειρά πώρινων ημικιόνων με δωρικά μαρμάρινα κιονόκρανα προέρχονται από τις στοές. Επίσης, βρέθηκαν και θραύσματα πώρινων πλακών, που μοιάζουν με θωράκια, που επίσης αποδίδονται στις στοές. Αν και για την ακριβή τοποθέτηση δεν μπορεί να υπάρχει βεβαιότητα, η τελευταία πρόταση αναπαράστασης τοποθετεί μία σειρά κιόνων στις μακριές πλευρές, η οποία θα έκλινε κατά διαστήματα με πλάκες. Στις στενές πλευρές αποδίδονται ημικίονες σε πεσσούς. Άλλωστε, με δεδομένο ότι δεν υπήρχε πρόσβαση στη βόρεια στοά από το ναό, πρέπει να γίνει δεκτή μία πρόσβαση από έξω μέσω κιονοστοιχίας²⁵⁴. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί και το ότι σύμφωνα με μετρήσεις μεγεθών, κυρίως στα κιονόκρανα, το ύψος των κιονοστοιχιών στις στοές ήταν αισθητά μικρότερο σε σχέση με τους κίονες της πρόσοψης. Άρα, οι στοές αυτές πλαισίωναν το ναό ως απομακρυσμένα κτήρια, με πιθανότατα επικλινείς και τετράριχτες στέγες. Παράλληλα, η ενιαία μορφή της ευθυντηρίας στον κυρίως ναό αλλά και στους τοίχους των στοών αποδεικνύει ότι οι στοές είναι σύγχρονες με το ναό.

Ο σηκός έχει εσωτερικές διαστάσεις 17,2 x 8,5μ. και αναλογία 1:2. Κατά μήκος των μακριών πλευρών υπήρχαν 5 γλωσσοειδής απολήξεις, που κατέληγαν σε πεσσούς, που έφεραν δωρικούς ημικίονες. Κατά πάσα πιθανότητα οι σειρές αυτές κατέληγαν σε ιωνικό επιστύλιο²⁵⁵. Ο ναός είναι κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου από λίθο²⁵⁶.

²⁵¹ Ladstätter 2001, 144. Σε αυτήν οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα η μετακίνηση της βάσης του λατρευτικού αγάλματος στο κέντρο του σηκού. Mitsopoulos-Leon 1990, 33-35.

²⁵² Οι διαφορές των θεμελίων συνίστανται στο πλάτος και στις τεχνικές λεπτομέρειες (εγκοπές των συνδέσμων). Αυτό δείχνει ότι υπήρχε και διαφορά στην ανωδομή. Μητσοπούλου-Λεόν- G.Ladstätter 2000, 56.

²⁵³ Αντίθετα οι πρώτοι ανασκαφείς είχαν προτείνει ένα αντίστοιχο θυραίο άνοιγμα και στη βόρεια πλευρά, σε αντιστοιχία με αυτό της νότιας. Wilhelm-Reichel 1901, 30.

²⁵⁴ Ladstätter 2001, 147.

²⁵⁵ Ladstätter 2001, 147.

²⁵⁶ Mitsopoulos Leon – Ladstätter 1996, 41.

Ο ναός χρονολογείται το 300 π.Χ. περίπου. Αυτό προκύπτει σχεδόν αποκλειστικά από ανασκαφικά δεδομένα²⁵⁷, αφού σύγκριση με άλλους ναούς δεν μπορεί να γίνει λόγω της ιδιαιτερότητάς του. Παλιότερο κτίσμα, που να αντικαταστάθηκε από τον σωζόμενο, δεν υπήρχε σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις²⁵⁸. Σίγουρα, όμως, υπήρχαν κτήρια πρωιμότερα του ναού, που χρονολογούνται τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ. Σε αυτά αποδίδονται τμήματα διάφορων κεραμώσεων. Ένα από αυτά η Μητσοπούλου το θεωρεί προερχόμενο από υστεροαρχαϊκό ναό²⁵⁹.

Η μορφή του ναού της Ημέρας παρουσιάζει μεγάλες ιδιαιτερότητες και είναι πρωτοφανής για την λατρευτική αρχιτεκτονική του ελλαδικού χώρου. Δεν είναι δυνατή καμία τυπολογική σύνδεση με την εξέλιξη των ιερών κατασκευών στην Πελοπόννησο ή οπουδήποτε αλλού. Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια, σε μια εποχή αλλαγών στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση των ναών²⁶⁰. Παρόλ' αυτά παραμένει μία ετερογενής κατασκευή, που δείχνει να ενώνει τα παλιά με τα νέα μοτίβα²⁶¹. Ο αρχιτέκτονας Ladstätter θεωρεί ότι ο ναός των Λουσών αποτελεί ένα αρχιτεκτονικό πείραμα, στο οποίο ερευνάται η δυνατότητα των ελληνιστικών επιλογών και λύσεων²⁶². Προφανώς, η ιδιομορφία αυτή προέκυψε από τοπικές ιδιομορφίες της λατρείας, για τις οποίες μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν.

Στο ναό υπάρχουν δύο τύποι ηγεμόνων καλυπτήρων, που είναι και οι δύο ανθεμωτοί. Πολύ πιθανό να μην πρόκειται για σύγχρονους μεταξύ τους τύπους αλλά για διαδοχικές φάσεις²⁶³. Στον πρώτο τύπο η διακόσμηση έχει ως εξής: διπλό φλογωτό ανθέμιο με καρδιόσχημο πυρήνα και κωδωνόσχημο άνθος στη θέση του

²⁵⁷ Πρόκειται κυρίως για το αναθηματικό υλικό, που βρέθηκε στα θεμέλια στο χώρο του άδυτου. Τα πρωιμότερα χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ. Mitsopoulos Leon 1990, 33, υποσ.7.

²⁵⁸ Η περιοχή των θεμελίων του ναού καθαρίστηκε σε όλη της την έκταση χωρίς να φανεί κανένα ίχνος οικοδομικής δραστηριότητας πριν από την ανέγερση του σωζόμενου ναού. Mitsopoulos Leon – Glaser 1986/87, 21-22. Το ίδιο πιστεύει και ο αρχιτέκτονας Ladstätter, που έχει αναλάβει την μελέτη της αρχιτεκτονικής του ναού. Ladstätter 2001, 149. Αντίθετα, οι πρώτοι ανασκαφείς πίστευαν ότι υπήρχε αρχαϊκός ναός. Βασικό τους επιχείρημα ήταν ότι είχαν βρεθεί κομμάτια από ένα αρχαϊκό δισκοειδές ακρωτήριο, το οποίο και απέδωσαν στον αρχαϊκό ναό. Wilhelm-Reichel 1901, 61-62, Fig.128. Δύο κομμάτια από τον ίδιο τύπο ακρωτηρίου βρέθηκαν και σε αποθέτη ΒΑ του ναού. Schauer 2006, 66.

²⁵⁹ Πρόκειται για ένα τμήμα λακωνικού καλυπτήρα με αριθμό καταγραφής TKa 116/1987 (Πιν.30,εικ.91). Mitsopoulos Leon¹ 1990, 164-165.

²⁶⁰ Η εξέλιξη των ναών κατά την διάρκεια της υστεροκλασικής και της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου έχει ως εξής: ο κανονικός περίπτερος ναός χάνει σταδιακά σε σπουδαιότητα και αντικαθίσταται από το ναό εν παραστάση ή τον πρόστυλο ναΐσκο. Επιπλέον, η εξωτερική μορφή του κτηρίου δεν είναι πλέον η εξωτερική, αλλά ο εσωτερικός και δαπανηρά διαμορφωμένος σηκός. Ladstätter 2001, 148. Για την εξέλιξη της λατρευτικής αρχιτεκτονικής στην περίοδο αυτή υπάρχουν τα συγγράμματα: H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, 1986 και H. Knell, *Dorische Ringhallentempel in spät – und nachklassischer Zeit*, Jdl 98 (1983), 203-233, που πραγματεύονται διεξοδικά το θέμα.

²⁶¹ Η εσωτερική διάρθρωση σε πρόναο, σηκό και άδυτο τον κάνει αρκετά επιμήκη. Το στοιχείο αυτό για τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. φαίνεται αναχρονιστικό. Ladstätter 2001, 149-150.

²⁶² Ladstätter 2001, 152-153.

²⁶³ Schauer 2006, 68.

κεντρικού φύλλου²⁶⁴ (Πιν.29,εικ.87). Χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αιώνα ή στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. και πιθανότατα προέρχεται από κορινθιακά πρότυπα. Μπορεί να αποδοθεί στην αρχική κεράμωση του ναού²⁶⁵. Ο άλλος τύπος ηγεμόνων καλυπτήρων διακοσμείται από ανθέμιο με ίσα φύλλα και κεφαλή Αθηνάς²⁶⁶ με κορινθιακό κράνος²⁶⁷ (Πιν.29,εικ.88). Χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Οι δύο τύποι διαφέρουν μεταξύ τους και ως προς τον πηλό κατασκευής τους. Ένα επιπλέον στοιχείο, που συνηγορεί υπέρ της διαφορετικής χρονολόγησης, είναι το ότι ο δεύτερος τύπος με την κεφαλή της Αθηνάς βρέθηκε σε ψηλότερα στρώματα σε σχέση με τον πρώτο τύπο²⁶⁸.

Υπήρχε, επίσης, πήλινη επατία σίμη²⁶⁹ (Πιν.29,εικ.89). Βρέθηκαν και δύο θραύσματα, που σώζουν υπολείμματα χαίτης. Πιθανότατα προέρχονται από λεοντοκεφαλές, που λειτουργούσαν ως υδρορροές²⁷⁰.

Αν και η κατασκευή του ναού τοποθετείται στο 300 π.Χ. περίπου, η λατρεία της Αρτέμιδος στο χώρο είναι πολύ παλιότερη. Τα ευρήματα, που έχουν προκύψει, χρονολογούνται από τον 8^ο αιώνα π.Χ.²⁷¹. ΒΔ του ναού εντοπίστηκε το 1987 αποθέτης, που ευτυχώς είχε μείνει ανέπαφος από τις παλιές λαθρανασκαφές. Σε αυτόν βρέθηκαν αρκετά αντικείμενα, που παρουσιάζουν μία ομοιογένεια ως προς την χρονολόγηση. Όλα χρονολογούνται στο δεύτερο ή στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Υπάρχουν δύο ομάδες αγγείων, που είναι κατασκευασμένες από ντόπιο πηλό, και που η χρήση τους είναι καθαρά λατρευτική. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει καλαθίσκους. Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από αγγεία κλειστά, που έχουν αρκετά ασυνήθιστο σχήμα²⁷² (Πιν.29,εικ.90). Θυμίζουν υστερογεωμετρικές πήλινες

²⁶⁴ Wilhelm-Reichel 1901, 63. Οι διαστάσεις του έχουν ως εξής: 0,26 μ. ύψος και 0,2 μ. πλάτος. Schauer 2006, 69.

²⁶⁵ Schauer 2006, 69.

²⁶⁶ Ο τύπος των καλυπτήρων με την κεφαλή της Αθηνάς είναι γνωστός από την Αθήνα. Έχει βρεθεί στον Κεραμεικό και την Αγορά και χρονολογείται και στα δύο παραδείγματα στα υστεροελληνιστικά χρόνια. Schauer 2006, 71. Την παρουσία τη Αθηνάς στο ιερό της Αρτέμιδος προσπάθησε να εξηγήσει η Mitsopoulos-Leon, η οποία συνέδεσε το συγκεκριμένο μοτίβο με ιστορικά γεγονότα. Ο ιστορικός Πολύβιος αναφέρεται διεξοδικά στην απειλή, που δέχθηκε το ιερό από επιδρομή των Αιτωλών το 240 και το 220 π.Χ. (Πολύβιος, *Ιστορίαι*, V,18,10). Στην διάρκεια αυτών των χρόνων θα πρέπει να δόθηκαν στη θεά πολεμικά χαρακτηριστικά, που αποτυπώνονται στον τύπο της κρανοφόρου. Δεν είναι δηλ., η Αθηνά, που εικονίζεται στους καλυπτήρες, αλλά η Άρτεμις, που έσωσε τον τόπο από τους Αιτωλούς. Mitsopoulos-Leon 2001, 421.

²⁶⁷ Wilhelm-Reichel 1901, 63. Έχει ίδιο πλάτος με τον προηγούμενο τύπο, και ύψος 0,29 μ. Schauer 2006, 70.

²⁶⁸ Schauer 2006, 70.

²⁶⁹ Οι νεότερες ανασκαφές έφεραν στο φως αρκετά τμήματά της. Η σίμη έφερε διακόσμηση με λευκό χρώμα. Σε μερικά υπάρχουν χαραγμένα, πριν από την όπτηση, γράμματα για την σωστή τοποθέτηση τους στο ναό. Schauer 2006, 72. Οι πρώτοι ανασκαφείς δεν αναφέρουν την πήλινη σίμη. Αντίθετα, κάνουν λόγο για μαρμάρινη σίμη. Σε αυτήν αποδίδουν και ένα μαρμάρινο τμήμα, που φέρει διακόσμηση με ανθέμια και στη γωνία έφερε λεοντοκεφαλή ως ψευδοϋδρορροή. Wilhelm-Reichel 1901, 60-61, Fig.126.

²⁷⁰ Πρόκειται για τα ευρήματα με αριθμό καταγραφής TKa 10/86 και TKa 26/87. Schauer 2006, 70.

²⁷¹ Mitsopoulos-Leon₂ 1990, 32-36.

²⁷² Wilhelm-Reichel 1901, 44-45.

μιμήσεις σιταποθηκών ή κυψελών²⁷³. Χαρακτηριστικό σχήμα για το ιερό είναι οι λατρευτικές πυξίδες με κυλινδρικό το κάτω και κωνικό το πάνω σώμα, που έχουν και οριζόντιες λαβές. Πρόκειται για ένα σχήμα, που είναι καθαρά λατρευτικό χωρίς καμία πρακτική χρήση. Αποτελεί προϊόν της εγχώριας παραγωγής²⁷⁴.

Στους Λουσούς πιστεύεται ότι υπήρχε τοπικό εργαστήριο, το οποίο κατασκεύαζε αγγεία και έναν συγκεκριμένο τύπο ειδωλίων. Ο τοπικός πηλός είναι ελαφρώς πορώδης, περιέχει μικρούς κόκκους και έχει χρώμα ανοιχτό καστανό²⁷⁵.

Η έναρξη της λατρείας της Αρτέμιδος στους Λουσούς τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ. με βάση τα πρωιμότερα ευρήματα. Από τότε και μέχρι και τον 5^ο αιώνα π.Χ. το ιερό γνώρισε κάποια ακμή, αν και δεν έχουν βρεθεί και ταυτιστεί θεμέλια από κτήρια. Μία δεύτερη περίοδος ακμής γνωρίζει το ιερό στα τέλη του 4^{ου} με αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ. Είναι γνωστό από επιγραφές ότι τότε διοργανώνονταν και αγώνες προς τιμήν της θεάς, τα Ημερήσια²⁷⁶, ενώ το ιερό παρείχε και ασυλία²⁷⁷.

Το ιερό είναι γνωστό και από τις αναφορές του ιστορικού Πολύβιου του Μεγαλοπολίτη²⁷⁸. Κατά την διάρκεια του 3^{ου} αιώνα π.Χ. οι Αιτωλοί παραβίασαν δύο φορές την ασυλία του ιερού και το λεηλάτησαν. Οι αναφορές του Πολύβιου κάνουν λόγο για τα ιερά κοπάδια της θεάς, της πότνιας *θηρών*, τα οποία άρπαξαν οι Αιτωλοί. Αυτό έχει ερμηνευτεί από πολλούς ως αναφορά στον πλούτο, που πρέπει να κατείχε το ιερό. Σίγουρα, πάντως, από τις αναφορές του Πολύβιου δημιουργούνται ερωτηματικά σχετικά με τα θρέμματα της θεάς: τι είδους ζώα ήταν αυτά, εάν φυλάγονταν μέσα στο χώρο του ιερού και τι ρόλο έπαιζαν στη λατρεία της θεάς²⁷⁹. Οι περισσότεροι ερευνητές, μεταξύ τους και οι πρώτοι ανασκαφείς, θεωρούν τα θρέμματα αποτελούνταν από άγρια ζώα. Αυτό ταιριάζει με τον χαρακτήρα της θεάς και με την πληθώρα των αναθημάτων, που εικονίζουν ζώα²⁸⁰. Ο Sinn διαφωνεί και θεωρεί ότι δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα μόνο από τα αναθήματα²⁸¹.

²⁷³ Schauer 1996-97, 269.

²⁷⁴ Schauer 1996-97, 269.

²⁷⁵ Schauer 1996-97, 266.

²⁷⁶ Για τη γιορτή το μόνο στοιχείο, που υπάρχει είναι ότι διεξάγονταν αγώνες στους οποίους έπαιρναν μέρος και αθλητές από άλλες περιοχές, όπως το Αίγιο. Bingen 1953, 628-636. Επειδή έχουν βρεθεί και ειδώλια που εικονίζουν τον Απόλλωνα ως Κιθαρωδό έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στα Ημερήσια διεξάγονταν μουσικοί αγώνες. Alroth 1989, 96.

²⁷⁷ Οι επιγραφές, που αναφέρουν τους αγώνες και την ασυλία, χρονολογούνται από τον 3^ο αιώνα π.Χ. και έπειτα. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν αυτά και πριν από αυτή την περίοδο. Μητσοπούλου Leon 2006, 436. Σχετικά με την ασυλία, που παρείχε το ιερό Sinn 1993, 89 fig.5.2 και 103.

²⁷⁸ Πολύβιος, «Ιστορίαι», IV,25,4 και IX,34,9-10.

²⁷⁹ Sinn 1992, 180.

²⁸⁰ Sinn 1992, 182-183.

²⁸¹ Sinn 1992, 186-187.

1.7.3.Ιερό Αρτέμιδος στο Κωτίλιο (σημερινός νομός Ηλείας)

Βρίσκεται σε μια μικρή κοιλάδα, στην κορυφή του όρους Κωτίλιον²⁸², στη θέση Κώτιλο. Είναι σε απόσταση 500 μ. περίπου ΒΔ από το μεγάλο ναό του Επικούριου Απόλλωνα (Πιν.31,εικ.95) και σε υψόμετρο 105 μ. ψηλότερα από αυτόν²⁸³(δηλ. στα 1231 μ.). Μικρή ανασκαφή δέκα μόλις ημερών το Φθινόπωρο 1902, που πραγματοποίησε ο τότε έφορος αρχαιοτήτων Ι. Κουρουνιώτης αποκάλυψε τα θεμέλια δύο κτηρίων (Πιν.32,εικ.96-97 - Πιν.33,εικ.98), τα οποία αναγνωρίστηκαν ως ναοί, ο ένας της Άρτεμης και ο άλλος της Αφροδίτης²⁸⁴. Η ταύτιση αυτή έγινε σε γενικές γραμμές αποδεκτή από την έρευνα, παρά τις αντίθετες απόψεις, που διατυπώθηκαν.

Τα δύο κτήρια μοιάζουν πολύ στην αρχιτεκτονική μορφή αλλά και στον τρόπο χτισίματος. Και οι δύο έχουν μόνο σηκό και πρόναο. Οι τοίχοι τους ήταν διπλοί, αποτελούνταν, δηλ. από μία εσωτερική και μια εξωτερική σειρά λίθων. Γενικά, ως κατασκευές δεν ήταν ιδιαίτερα επιμελείς. Οι λίθοι ήταν μικρού μεγέθους και ελάχιστα επεξεργασμένοι. Μόνο στην ανατολική πλευρά του νότιου ναού υπήρχε κάποια φροντίδα (μεγαλύτεροι και πιο κατεργασμένοι λίθοι), και αυτό γιατί η πλευρά αυτή αποτελούσε την πρόσοψη το ναού για τους επισκέπτες του χώρου²⁸⁵. Το πλάτος των τοίχων είναι 0,6-0,5 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους κυμαίνεται από 0,8 - 1 μ. Ως συνδετικό υλικό είχε χρησιμοποιηθεί πηλός. Ίχνη επιχρίσματος δεν παρατηρήθηκαν. Οι ναοί είναι χτισμένοι πάνω στο έδαφος χωρίς κάποια ιδιαίτερη προεργασία θεμελίωσης²⁸⁶. Πολύ σημαντικό εύρημα αποτελεί ένα τμήμα ακροκεράμου από το νότιο κτήριο (Πιν.34,εικ.101). Είναι το μοναδικό μέλος αρχιτεκτονικής διακόσμησης, που σώζεται και από τους δύο ναούς. Σε αυτό σώζεται τμήμα ανάγλυφης σφίγγας, ενώ η διακόσμηση συμπληρώνεται από ρόδακες²⁸⁷. Από το μοτίβο της διακόσμησης η ακροκέραμος χρονολογείται στον 6^ο π.Χ. αιώνα και αποτελεί το αρχαιότερο εύρημα της ανασκαφής, που δίνει και ένα *terminus ante quem* για τη λειτουργία του χώρου²⁸⁸.

Ο νοτιότερος ναός είναι ο μεγαλύτερος από τους δύο (Πιν.33,εικ.99). Οι διαστάσεις του είναι 15,6 x 6,85 μ. Ο προσανατολισμός του είναι ασυνήθιστος Β→Ν. Αυτό παρατηρείται και σε άλλους ναούς της περιοχής, και θεωρείται τοπική

²⁸² Το όρος Κωτίλιο αποτελεί συνέχεια του Λυκαίου όρους, και βρίσκεται στα όρια της Αρκαδίας με τη Τριφυλία και τη Μεσσηνία.

²⁸³ Αραπογιάννη 2002, 11.

²⁸⁴ Κουρουνιώτης 1903, 155-156.

²⁸⁵ Κουρουνιώτης 1903, 163.

²⁸⁶ Κατά πόσο έγιναν εργασίες εξομάλυνσης πριν το χτίσιμο δεν μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά, καθώς λόγω της μαλακής σύστασης, που έχει ο βράχος, δεν θα ήταν ορατά τα σημάδια. Κουρουνιώτης 1903, 160. Ο Sinn διαφωνεί και πιστεύει ότι όλο το πλάτωμα στο Κώτιλο αποτελεί ανθρώπινη παρέμβαση. Sinn 2002, 195.

²⁸⁷ Το μοτίβο κατά πάσα πιθανότητα απεικόνιζε δύο αντωπές σφίγγες. Κουρουνιώτης 1903, 164.

²⁸⁸ Κουρουνιώτης 1903, 164.

ιδιαιτερότητα²⁸⁹. Ο Κουρουνιώτης, όμως, το αποδίδει σε καθαρά πρακτικούς λόγους, ότι δηλ. λόγω της διαμόρφωσης του χώρου, εάν ο ναός είχε το συνηθισμένο προσανατολισμό θα καταλάμβανε όλο το πλάτος της κοιλάδας, και θα απέκλειε την πρόσβαση σε αυτήν²⁹⁰. Στον σηκό, σε αξονική σχέση με τη θύρα υπήρχε βάθρο, το οποίο βρέθηκε κατά χώραν. Ήταν κατασκευασμένο από ένα μόνο κομμάτι τιτανόλιθου, διαστάσεων 1,35 x 0,65 μ. και σώζονταν δύο οπές στην άνω επιφάνειά του. Κατά πάσα πιθανότητα έφερε δύο αγάλματα²⁹¹.

Ο βόρειος έχει διαστάσεις 9,2 x 5,7 μ. και κανονικό προσανατολισμό (**Πιν.33, εικ.100**). Από τον πρόδομο στο σηκό οδηγούσε θύρα έκκεντρα τοποθετημένη για λίγα εκατοστά²⁹². Στον σχεδόν τετράγωνο σηκό του υπήρχε βάθρο, το οποίο πιθανότατα ήταν σε δεύτερη χρήση²⁹³. Υπήρχε μόνο μία οπή, που σημαίνει ότι ένα μόνο άγαλμα ήταν στημένο σε αυτό το βάθρο.

Και στους δύο ναούς απουσιάζει ο οπισθόδομος και οι κίονες στην πρόσοψη ή οπουδήποτε αλλού. Το τελευταίο αυτό στοιχείο προβλημάτισε τον ανασκαφέα ως προς την ταύτιση των κτισμάτων με ναούς²⁹⁴. Όμως, έδωσε την εξήγηση ότι οι δύο αυτοί ναοί χτίστηκαν από απλούς χωρικούς στον απομονωμένο αυτό τόπο, στους οποίους αρκούσαν μόνο οι βασικοί χώροι²⁹⁵.

Διαφορά χρονική ανάμεσα στα δύο χτίσματα δεν υπάρχει. Κατασκευάστηκαν μαζί, ενώ κατέπεσαν (άγνωστο πότε) χωρίς ανθρώπινη επέμβαση ή φυσική καταστροφή²⁹⁶. Η αρχή της λειτουργίας του ιερού τοποθετείται στον 6^ο αιώνα, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Από τα νομίσματα, που προέκυψαν από την ανασκαφή, το αρχαιότερο είναι ένα χάλκινη δραχμή Σικυώνας του 420-400 π.Χ.²⁹⁷. Τα νεότερο είναι μία αργυρή δραχμή Χαλκίδας, που χρονολογείται μεταξύ του 369-336 π.Χ.²⁹⁸. Αποδεικνύεται ότι ο χώρος ήταν σε λειτουργία και κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Κανένα στοιχείο δε δηλώνει συνέχιση της λειτουργίας και μετά από αυτό το σημείο.

²⁸⁹ Οι ναοί με αυτόν τον προσανατολισμό είναι ο γειτονικός ναός του Επικούριου Απόλλωνα, ο ναός της Αθηνάς στην Αλίφειρα, οι ναοί του Ποσειδώνα και της Αθηνάς Σωτείρας στην Ασέα και ο ναός της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στο Λάπιθο.

²⁹⁰ Κουρουνιώτης 1903, 166. Πάντως, για το ναό του επικούριου οι λόγοι δεν ήταν πρακτικοί, αφού χρειάστηκαν τρεις διαδοχικοί αναλημματικοί τοίχοι, για να δημιουργηθεί άνδρηρο στη συγκεκριμένη θέση και να δοθεί στο ναό αυτός ο προσανατολισμός. Παπαθανασόπουλος Θάνος, «Ο ναός του Επικούριου Απόλλωνα. Ο ανθρώπινος παράγων ως αιτία καταστροφής του μνημείου», Αρχαιολογία 29 (Δεκέμβριος 1988), 12-26.

²⁹¹ Κουρουνιώτης 1903, 163. Ο Sinn διαφωνεί θεωρώντας ότι μόνο η μία οπή ήταν αρκετά μεγάλη, για να υποστηρίξει άγαλμα. Θεωρεί ότι στο βάθρο ήταν τοποθετημένο μόνο ένα άγαλμα, το οποίο ήταν γυναικείο και είχε πολύ κοντά το ένα πόδι με το άλλο. Sinn 2002, 195.

²⁹² Κουρουνιώτης 1903, 159.

²⁹³ Κουρουνιώτης 1903, 159.

²⁹⁴ Ο κίονας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού ναού. Επιπλέον, η χρονολογία τους δεν μπορεί να «ανέβει» πάνω από τον 6^ο π.Χ. αιώνα λόγω του ακροκέραμου. Κουρουνιώτης 1903, 165.

²⁹⁵ Κουρουνιώτης 1903, 165-166.

²⁹⁶ Κουρουνιώτης 1903, 166.

²⁹⁷ Κουρουνιώτης 1903, 183.

²⁹⁸ Κουρουνιώτης 1903, 184.

Κοινά είναι και τα ευρήματα και για τους δύο ναούς, απλά στο νότιο ναό είναι λιγότερα, και δείχνουν ξεκάθαρα ότι λατρευόταν γυναικεία θεότητα. Πήλινες γυναικείες προτομές (**Πιν.35,εικ.107**) και χάλκινα κάτοπτρα είναι τα πολυπληθέστερα ευρήματα. Ο αριθμός των πήλινων ειδωλίων μαζί με τα θραύσματά τους ήταν περίπου 200. Όμως, λόγω της σύστασης του χρώματος ήταν τα περισσότερα πολύ φθαρμένα. Όλα έφεραν οπή ανάρτησης στο πίσω μέρος. Χρονολογούνται τον 5^ο αιώνα π.Χ. Βρέθηκε επίσης και χάλκινο γυναικείο ειδώλιο, με αριθ. καταγραφής 13098 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (**Πιν.34,εικ.103**). Σε αυτό πολλοί ερευνητές αναγνωρίζουν την Άρτεμη²⁹⁹. Με την Άρτεμη έχει σχετιστεί και ένα μικρό λεπτό πλακίδιο, στο οποίο είναι χαραγμένη γυναικεία μορφή³⁰⁰ (**Πιν.34,εικ.104**). Όλοι οι ερευνητές αναγνωρίζουν σε αυτήν την Άρτεμη. Και τα δύο αυτά ευρήματα ταιριάζουν στον εικονογραφικό τύπο της Άρтемης. Ένα στοιχείο, που ενισχύει αυτήν τη υπόθεση είναι ότι ο τύπος αυτός κοινός και στα δύο ευρήματα θυμίζει πάρα πολύ νομίσματα των Φιγαλείων (**Πιν.62,εικ.189**). Βρέθηκε, επίσης, τμήμα από ειδώλιο Πάνα, που παίζει διπλό αυλό (**Πιν.35,εικ.105**).

Από τα 8 κάτοπτρα, που βρέθηκαν τα περισσότερα ανήκουν στον κοινό πελοποννησιακό τύπο των κατόπτρων με λαβή. Το κάτοπτρο με αριθ. καταγραφής 13104 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου(**Πιν.36,εικ.108**) ανήκει στην ομάδα 5 στην κατάταξη της Oberländer³⁰¹, όπως και το κάτοπτρο της **εικ.106 (Πιν.35)**, που είναι και αυτό στο E.A.M., και είναι το μοναδικό με λαβή κατασκευασμένη ξεχωριστά και κοίλο δίσκο³⁰².

Η βασική προβληματική σχετικά με τη θέση, έχει να κάνει με το ότι τα ανασκαφικά δεδομένα έρχονται σε σύγκρουση με την περιγραφή του Πausανία. Συγκεκριμένα, ο περιηγητής αναφέρει ότι στο Κώτιλο υπήρχε ναός για την Αφροδίτη του Κωτίλου, από τον οποίο δεν διατηρούνται επί των ημερών του ούτε η στέγη ούτε το λατρευτικό άγαλμα (VIII,41,10)³⁰³. Αναφέρει ένα κτήριο, αντί για τα δύο, που βρέθηκαν. Αυτό είναι το πρώτο πρόβλημα. Το δεύτερο σχετίζεται με πιο σημαντικό εύρημα της ανασκαφής. Πρόκειται για ένα χάλκινο έλασμα, με αριθ. καταγραφής 13096 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που φέρει επιγραφή απελευθέρωσης δούλων (**Πιν.34,εικ.102**). Βρέθηκε κοντά στη ΝΑ γωνία του νότιου κτηρίου. Είναι σπασμένο σε δύο κομμάτια, και στις 4 άκρες του φέρει οπές προσήλωσης. Χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ.³⁰⁴. Στην επιγραφή **IG, V2**,

²⁹⁹ Deubner 1904, 475. Sinn 2002, 196. Φοράει κοντό χιτώνα και το ανασηκωμένο δεξί χέρι παραπέμπει στο ότι κρατούσε δόρυ.

³⁰⁰ Κουρουνιώτης 1903, 174. Η μορφή είναι στραμμένη προς τα αριστερά. Φοράει κοντό χιτώνα και στο προτεταμένο δεξί της χέρι κρατάει αντικείμενο, που μπορεί να είναι φιάλη, ενώ με το αριστερό κρατάει δόρυ. Έχει τις εξής διαστάσεις: 0,0075μ. ύψος και 0,0045μ. πλάτος, και ο αριθμός καταγραφής του είναι 13099 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

³⁰¹ Oberländer 1967, 44, αρ.53.

³⁰² Oberländer 1967, 46, αρ.59.

³⁰³ Έχει μόλις τελειώσει την περιγραφή του ναού του Επικούριου Απόλλωνα (VIII, 41, 8-9).

³⁰⁴ Η μορφή των περισσότερων γραμμάτων, όπως και το δίγαμμα αποτελούν στοιχεία του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Επίσης, το επίθετο βασσίτας, που χρησιμοποιείται για τον Απόλλωνα, αντί του επικούριου

429 ³⁰⁵ οι θεοί, που αναφέρονται είναι ο Απόλλωνας Βασίτας, ο Σινόεις ³⁰⁶ Πάνας, η Άρτεμης του Κωτίλου και η Φορθασία (που πιθανότατα είναι και πάλι η Άρτεμης) ³⁰⁷. Η Αφροδίτη δεν αναφέρεται καθόλου.

Ο Κουρουνιώτης απέδωσε στην Άρτεμη το βόρειο ναό και στην Αφροδίτη το νότιο ³⁰⁸. Βασικό επιχείρημά του ήταν ότι στο βάθρο του βόρειου ναού πρέπει να ήταν στημένα δύο αγάλματα. Αυτό ταιριάζει με την Αφροδίτη, που πολύ συχνά απεικονίζεται μαζί με τον Έρωτα ³⁰⁹. Επίσης, θεωρεί ότι με αυτόν τον τρόπο εξηγείται και ο Πausanias, ο οποίος μάλλον δεν ανέβηκε μέχρι το Κώτιλο. Περνώντας, όμως, από το ναό του Απόλλωνα είχε μικρή οπτική επαφή με το σημείο, από το οποίο διακρινόταν μόνο ο νότιος ναός, τον οποίο και απέδωσε στην Αφροδίτη. Επίσης, στο βόρειο ναό βρέθηκε και τμήμα μικρής χάλκινης ενεπίγραφης ταινίας (**IG V2. 430**) με το όνομα της Αρτέμιδος. Ο Deubner θεώρησε σημαντικό στοιχείο για την απόδοση του ναού σε θεότητα το ότι η επιγραφή βρέθηκε στο νότιο. Αυτό σε συνδυασμό με το ότι αναγνώρισε στα περισσότερα ευρήματα την Άρτεμη, της απέδωσε τον μεγαλύτερο ναό, δηλ. το νότιο ³¹⁰. Τα τελευταία χρόνια έχουν διατυπωθεί απόψεις, που ξεφεύγουν από το δίδυμο Άρτεμης – Αφροδίτης και προτείνουν γενικότερη αναθεώρηση των δεδομένων της θέσης. Ο Cooper θεωρεί ότι η έρευνα δεν έχει δώσει στην επιγραφή τη σημασία, που πρέπει. Ο Sinn πιστεύει ότι το Κώτιλο μαζί με το ναό του Επικούριου Απόλλωνα αποτελούσαν *ιερή κορυφή*, όπως το γειτονικό Λύκαιο Όρος ³¹¹. Σε αυτήν δεν υπήρχε λατρεία της Αφροδίτης, αφού δεν τεκμηριώνεται αρχαιολογικά. Μόνο η αναφορά του Πausanias (που άλλωστε μπορεί να μην ανέβηκε μέχρι την κορυφή) δεν φτάνει. Από τα μέχρι τώρα δεδομένα η Άρτεμης είναι η βασική θεότητα της θέσης. Σε αυτήν αποδίδει και τα δύο κτήρια, το νότιο, που το αναγνωρίζει ως ναό και το βόρειο, που θεωρεί ότι

οδήγησε τον Κουρουνιώτη στο συμπέρασμα ότι το έλασμα αφιερώθηκε πριν από τα γεγονότα του 420 π.Χ., που έδωσαν στο θεό το προσωνύμιο επικούριος. Παρολ' αυτά αναγνώρισε ότι υπάρχουν και στοιχεία για μία χρονολόγηση στον 4^ο αιώνα π.Χ. Κουρουνιώτης 1903, 182-183. Ο Cooper βασιζόμενος μόνο σε επιγραφικά στοιχεία θεωρεί ότι η επιγραφή χρονολογείται ανάμεσα στο 370 με 300 π.Χ. Cooper 1975, 227-228.

³⁰⁵ Στίχοι 9-13 : [τωι] Απόλλωνι τοῖ Βασί / [ται] καὶ τοῖ Πανὶ / [τῶι] Σινόεντι / [καὶ] τα Ἀρτέμι τῇ Κοτι / λεοῖ καὶ τῇ Φορθασία

³⁰⁶ Προέρχεται από το ρήμα σινόω ή σίνομαι, που σημαίνει κακοποιώ, κακοουργώ. Σταματάκος 1994, 893, λ. *σίνομαι*.

³⁰⁷ Κουρουνιώτης 1903, 181-182.

³⁰⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι στην προκαταρκτική δημοσίευση της ανασκαφής ένα μόλις χρόνο πριν ο ίδιος ο Κουρουνιώτης είχε αποδώσει και τους δύο ναούς στην Αφροδίτη, στην οποία, επίσης, απέδωσε και το προσωνύμιο Ορθασία της επιγραφής. Κουρουνιώτης 1902, 75-77.

³⁰⁹ Κουρουνιώτης 1903, 188.

³¹⁰ Deubner 1904, 475. Κυρίως για τη μορφή στο χάλκινο πλακίδιο και το χάλκινο ειδώλιο. Με αυτή την άποψη συμφωνεί και η Jost. Jost 1985, 97.

³¹¹ Sinn 2002, 193. Το όρος Κωτίλιο βρίσκεται ΝΔ του Λύκαιου Όρους και ουσιαστικά αποτελεί συνέχειά του τελευταίου. Το Λύκαιο Όρος ονομαζόταν κατά την αρχαιότητα από τους ίδιους τους Αρκάδες, Όλυμπος ή ιερή κορυφή. Σύμφωνα με την αρκαδική παράδοση ο Δίας γεννήθηκε και ανατράφηκε εκεί. Αποτελούσε πολύ ξεχωριστό μέρος για την θρησκευτική ζωή της αρχαίας Αρκαδίας. Στην κορυφή του βρισκόταν το ονομαστό ιερό του Λύκαιου Δία. Υπήρχε και στάδιο στο οποίο διεξάγονταν οι αγώνες Λύκαια. Για το Λύκαιο όρος γενικά βλ. Ε. Βερεχάνη Ε. «*Το όρος Λύκαιο και οι αρχαίοι Αρκάδες*», Αθήνα 1997.

λειτουργούσε ως θησαυρός³¹². Το νότιο κτήριο είναι αδιαμφισβήτητα ναός, αφού παρουσιάζει και την τοπική ιδιαιτερότητα του προσανατολισμού. Άλλωστε σε αυτό είχε αναρτηθεί και η επιγραφή απελευθέρωσης. Η θέση της λατρείας του Πάνα παραμένει άγνωστη, όπως άγνωστο παραμένει και το αν η *Ορθασία* αποτελεί απλά ένα δεύτερο προσωνύμιο της θεάς ή αν αποτελούσε ξεχωριστή λατρεία³¹³.

Ο χαρακτήρας της Άρτεμης του Κωτίλου είναι και αυτό ένα ζητούμενο. Εάν ταυτίζεται με την *Ορθασία* είναι γνωστός. Στην περίπτωση, που είναι ξεχωριστή λατρεία, τότε δεν είναι γνωστά πολλά πράγματα για τη συγκεκριμένη θεότητα. Ο Sinn προτείνει ταύτιση με τη λατρεία της *Σώτειρας* στη Φιγάλεια. Το παράδειγμα του Απόλλωνα δείχνει ότι οι Φιγαλείς συνήθιζαν να έχουν διπλή ονομασία για τους θεούς τους, η μία σε σχέση με τον χαρακτήρα τους (Επικούριος και Σώτειρα στην περίπτωση της Άρτεμης), και η άλλη τοπωνυμική (Βασσίτας και του Κωτίλου)³¹⁴.

1.7.4.Ιερό Κνακεάτιδος Αρτέμιδος στο Μαυρίκι

Βρίσκεται σε υψόμετρο 1520 μ. στη θέση «Ψηλή κορφή » ή «Ψηλή ράχη» στο όρος Μαρμαροβούνι, πάνω από το σημερινό χωριό Μαυρίκι της επαρχίας Τεγέας. Ανακαλύφθηκε τον Ιούλιο του 1907 από τον Ρωμαίο³¹⁵. Σήμερα δυστυχώς δεν σώζεται τίποτα από αυτόν (Πιν.36,εικ.109). Πρόκειται για ένα ναό χτισμένο εξ ολοκλήρου από μάρμαρο (ένας από τους παλιότερους και ενδεχομένως ο πρώτος).Το μάρμαρο προέρχεται από τα ονομαστά κατά την αρχαιότητα γειτονικά λατομεία των Δολιανών³¹⁶, τα οποία βρίσκονται σε μικρή απόσταση ανατολικά από το ναό³¹⁷.

Ο ναός δεν σωζόταν ολόκληρος, όταν ανακαλύφθηκε (Πιν.36,εικ.110 και Πιν.37,εικ.111). Υπήρχε μόνο ένα τμήμα του ανατολικού στυλοβάτη (Πιν.37,εικ.112). Από το αρχιτεκτονικό του υλικό είχαν βρεθεί αρκετά κομμάτια, που επέτρεπαν σε μεγάλο βαθμό την αναπαράσταση του³¹⁸. Ο ναός, λοιπόν, ήταν

³¹² Sinn 2002, 196-197.

³¹³ Sinn 2002, 197. Μπορεί να υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος Ορθασίας στην πόλη της Φιγάλειας. Κουρουνιώτης 1903, 182.

³¹⁴ Sinn 2002, 198.

³¹⁵ Όλο το ιστορικό του εντοπισμού και της ανασκαφής του ιερού περιγράφεται με γλαφυρότητα και έντονη λογοτεχνική διάθεση από τον Ρωμαίο στο άρθρο του «*Αρχαίο τεγεατικό ιερό*», Μικρά Μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1955, 65-70. Σε αυτό αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η ανασκαφή της Κνακεάτιδας υπήρξε η πιο ευτυχισμένη στιγμή της σταδιοδρομίας του.

³¹⁶ Το μάρμαρο από το λατομείο των Δολιανών ήταν λευκό και παρεμφερές με το πεντελικό. Από το μάρμαρο των Δολιανών είχαν κατασκευαστεί και οι αρχαϊκοί ναοί του Ποσειδώνα και της Αθηνάς Σωτείρας στο γειτονικό Παλλάντιο, ο νεότερος ναός (του 4^{ου} αιώνα π.Χ.) της Αθηνάς Αλέας και ο ναός της Δέσποινας στη Λυκόσουρα. Ορλάνδος 1955/60, τ.2, 179.

³¹⁷ Ρωμαίος 1952, 5-6. Ακόμη και σήμερα σε πολύ μικρή απόσταση από το ναό λειτουργεί σύγχρονο λατομείο.

³¹⁸ Μετά την μικρή ανασκαφή του 1907, ο Ρωμαίος επέστρεψε στο χώρο έπειτα από 11 ολόκληρα χρόνια, το 1918, για να συνεχίσει την έρευνα και να μελετήσει το υλικό. Τότε διαπίστωσε ότι οι πλάκες του ανατολικού στυλοβάτη (στις οποίες υπήρχαν και οι τύποι των κίωνων), είχαν εξαφανιστεί. Ευτυχώς οι τύποι των κίωνων είχαν καταγραφεί από την προηγούμενη ανασκαφή, ενώ από την

δωρικός τετράστυλος αμφιπρόστυλος με αναλογία 1:2³¹⁹ (Πιν.38,εικ.113). Οι διαστάσεις του θα ήταν περίπου 6,6 x 13,2μ. Ο προσανατολισμός του είναι Α→Δ. Λόγω της κατωφέρειας στο σημείο, όπου χτίστηκε, είχαν πραγματοποιηθεί εργασίες θεμελίωσης στο δυτικό τμήμα του, ενώ στο ανατολικό είχε ισοπεδωθεί σε μεγάλο βαθμό ο βράχος³²⁰.

Οι κίονες του διακρίνονται σε δύο τύπους: Α. με 18 ραβδώσεις και Β. με 20. Το ύψος τους δεν κατέστη δυνατό να μετρηθεί³²¹. Τα κιονόκρανα (Πιν.38,εικ.115) μπορούν να διακριθούν σε τρεις τύπους. Ο δεύτερος (Β) είναι μάλλον ο αρχαιότερος. Φέρει μία σειρά ανθεμίων στο υποτραχήλιο του, και κάτω από αυτήν έχει και διπλή σειρά εντομών. Και τα δύο αυτά στοιχεία απουσιάζουν από τους άλλους δύο τύπους³²². Ανήκει στον κίονα με τις 20 ραβδώσεις. Οι άλλοι δύο τύποι κιονόκρανων ανήκουν στον κίονα τύπου Α, με τις 18. Το ότι δεν υπήρχε ενιαίος τύπος στους κίονες και τα κιονόκρανα δεν είναι κάτι ασυνήθιστο για την αρχαϊκή εποχή.

Και τα τρίγλυφα του ναού παρουσιάζουν ποικιλομορφία (Πιν.39,εικ.116). Διακρίνονται τρεις τύποι. Ο τύπος Α είναι ο τοποθετημένος πάνω στους εξωτερικούς τοίχους των μακρών πλευρών, ενώ κάτω από τους άλλους δύο τύπους βρισκόταν κίονας. Ένα ακόμα κοινό χαρακτηριστικό, που έχουν οι τύποι Β και Γ είναι ότι οι μηροί τους όσο πλησιάζουν προς τα πάνω καμπυλώνονται ελαφρώς προς τα έξω³²³. Επίσης στις μακριές πλευρές τα τρίγλυφα και οι μετόπες είναι κατασκευασμένα από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου και έχουν πάχος 0,25 μ. περίπου. Αντίθετα, τα αντίστοιχα ζεύγη των προστάσεων είναι μονόλιθα και έχουν πάχος 0,58-0,60μ. Πρόμοχθοι και σταγόνες απουσιάζουν από το ναό³²⁴.

Από τα ακρωτήρια του ναού σώζονται τρία τμήματα. Το ένα είναι πήλινο και προφανώς παλιότερο. Ανήκει στον λακωνικό τύπο και μοιάζει με τα αντίστοιχα του Ηραίου και των Βασσών. Τα άλλα δύο τμήματα είναι μαρμαρίνα. Το παλιότερο από τα δύο διακοσμείται με ανάγλυφη γοργόνα (Πιν.39,εικ.117 και Πιν.40,εικ.119). Χρονολογείται στο 530-520 π.Χ. Το νεότερο είναι και το καλύτερα διατηρημένο. Η

έρευνα, που ακολούθησε, προέκυψε και άλλο αρχιτεκτονικό υλικό. Χωρίς αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει καμία πρόταση αποκατάστασης. Ρωμαίος 1952, 5.

³¹⁹ Ο Østby διαφωνεί με την αναπαράσταση, που προτείνει ο Ρωμαίος θεωρώντας ότι ο ναός ήταν πρόστυλος (Πιν.38,εικ.114) και όχι αμφιπρόστυλος. Østby 1990/91, 309-310. Μαζί του συμφωνεί και ο Winter. Winter 2005, 485, υποσ.11.

³²⁰ Ρωμαίος 1952, 6.

³²¹ Η προσπάθεια, που έγινε για τη μέτρηση του ύψους των κίωνων, δεν πέτυχε. Βασίστηκε στην μέτρηση των χορδών των ραβδώσεων, αλλά η μείωση προς τα πάνω δεν γινόταν κανονικά. Το αποτέλεσμα των 2 μ., που προέκυψε, κρίθηκε από το Ρωμαίο αδύνατο. Παρολ' αυτά μπόρεσε να συμπεράνει δύο στοιχεία σχετικά με τους κίονες του ναού: πρώτον ότι το ύψος τους ξεπερνούσε τα 2 μ. και ότι λόγω της ακανόνιστης μείωσης είχαν ένταση. Ρωμαίος 1952, 8.

³²² Αν και ο τύπος αυτός του κιονόκρανου δείχνει πρωιμότερος, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα οι τύποι να είναι σύγχρονοι μεταξύ τους και οι διαφορές τους να οφείλονται στους διάφορους τεχνίτες. Πάντως και οι τρεις τύποι έχουν το ίδιο ύψος, 33 – 33,5 εκ. Ρωμαίος 1952, 8-9.

³²³ Ρωμαίος 1952, 12-13.

³²⁴ Κάτι τέτοιο δεν είναι περίεργο για μικρών διαστάσεων κτίσμα των αρχαϊκών χρόνων. Ρωμαίος 1952, 16.

διάμετρος του έφτανε τα 0,73 μ. και χρονολογείται εντός του 5^{ου} αιώνα π.Χ.³²⁵ (Πιν.39,εικ.118).

Τρεις τύποι διακρίνονται και στους λίθους των τοίχων. Και οι τρεις είναι ορθογώνιοι και επεξεργασμένοι με ιδιαίτερη επιμέλεια. Οι διαστάσεις τους διαφέρουν, ενώ περίεργο είναι ότι δεν υπάρχουν σύνδεσμοι σε αυτούς.

Βασικό χαρακτηριστικό είναι ότι τα αρχιτεκτονικά του μέλη αποτελούνται από μικρά κομμάτια μαρμάρου συγκολλημένα μεταξύ τους με συνδέσμους. Η ιδιάζουσα αυτή τεχνική δεν αποτελεί τοπική ιδιαιτερότητα, αλλά πρόεκυψε από ανάγκη. Τα γειτονικά λατομεία των Δολιανών βρίσκονταν σε χαμηλότερο υψόμετρο. Έτσι, δεν γινόταν μεγάλοι όγκοι μαρμάρου να μετακινηθούν προς την κορυφή, όπου βρισκόταν ο ναός. Βρέθηκε, λοιπόν, η λύση της μετακίνησης κατά πολύ μικρότερων όγκων³²⁶. Ο αρχιτέκτονας του ναού³²⁷ χρησιμοποιεί τον λεγόμενο αιγινήτικο πόδα, με μήκος 0,33μ.³²⁸.

Τα ευρήματα από τον χώρο είναι αρκετά και χρονολογούνται από τη γεωμετρική μέχρι την ελληνιστική περίοδο³²⁹. Βρέθηκαν αρκετά χάλκινα, τα οποία θυμίζουν κατά πολύ αντίστοιχα από το μεγάλο γειτονικό ιερό της Αθηνάς Αλέας³³⁰. Μία μικρή λύρα³³¹ (Πιν.40,εικ.120), ένα ειδώλιο υδροφόρου (Πιν.40,εικ.121), ένα αυλητή (Πιν.41,εικ.122), αρκετές σωληνοειδείς χάντρες και ένα αντικείμενο με οπή ανάρτησης είναι μερικά από αυτά³³². Όλα χρονολογούνται στο τέλος της γεωμετρικής εποχής³³³. Λίγο μεταγενέστερα είναι δύο μικροσκοπικοί χάλκινοι κούροι³³⁴ (Πιν.41,εικ.123) και ένας πήλινος κένταυρος. Πολυάριθμοι ήταν και αρχαϊκοί χάλκινοι κρίκοι, που δεν έχουν αντίστοιχο στο ιερό της Αλέας. Βρέθηκαν,

³²⁵ Ρωμαίος 1952, 18.

³²⁶ Ρωμαίος 1952, 8, 23. Ενώ αντίθετα, στον γειτονικό ναό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, που ήταν χτισμένο με το ίδιο υλικό, αλλά βρίσκεται χαμηλότερα από τα λατομεία, δεν παρατηρείται αντίστοιχο φαινόμενο.

³²⁷ Τίποτα δεν είναι γνωστό για τον αρχιτέκτονα του ναού. Ο Ρωμαίος, όμως, πιστεύει ότι καταγόταν από το Άργος ή την Κόρινθο, τις δύο πατρίδες του δωρικού ρυθμού. Ρωμαίος 1957, 161.

³²⁸ Ρωμαίος 1952, 6.

³²⁹ Ρωμαίος 1952, 28.

³³⁰ Η ομοιότητα ήταν τέτοια, που για ορισμένα έγινε λάθος και δημοσιεύτηκαν από τον Dugas ως ευρήματα της Αλέας, ενώ στην πραγματικότητα προέρχονται από την Ψηλή κορφή. Το μεγαλύτερο πρόβλημα εντοπίζεται στις περόνες. Ο Ρωμαίος δεν αναφέρει καθόλου χάλκινες περόνες στην δημοσίευσή του. Ο Dugas, όμως, ισχυρίζεται ότι πολλές από τις 400 περίπου περόνες, που υπάρχουν στο μουσείο της Τεγέας (και που σύμφωνα με τον κατάλογο είναι από την Αθηνά Αλέα), προέρχονται από το ιερό της Άρτεμης. Και μάλιστα πιστεύει ότι αποτελούσαν και αγαπημένο ανάθημα του χώρου. Dugas 1921, 341.

³³¹ Οι μικρές χάλκινες λύρες συνιστούν τοπικό ανάθημα. Kilian 1977, 37. Η Voyatzis βλέπει σύνδεση αυτών των αντικειμένων με τελετουργίες, που θα λάμβαναν χώρα στα δύο ιερά. Voyatzis 1990, 202.

³³² Μεγάλη ομοιότητα υπάρχει και με αντίστοιχα αφιερώματα από λακωνικά ιερά (κυρίως της Ορθίας). Αυτό αποδεικνύει και στενή σχέση ανάμεσα σε αρκαδικά και λακωνικά εργαστήρια χάλκινων. Kilian 1977, 37.

³³³ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα είναι πρωιμότερα του ναού. Αυτό αποδεικνύει ότι υπήρχε λατρεία στο χώρο και το χτίσιμο του μαρμάρινου ναού. Ρωμαίος 1907, 121.

³³⁴ B11 και B12 στον κατάλογο της Voyatzis. Αυτά τα αντικείμενα δεν έχουν παράλληλα στο ναό της Τεγέας. Αντίθετα, μοιάζουν πάρα πολύ με αντίστοιχα, από το ιερό της Ορθίας στη Σπάρτη και η Voyatzis πιστεύει ότι πρόκειται για λακωνική εισαγωγή. Voyatzis 1990, 202-203.

επίσης, πολλά τμήματα από πήλινα ειδώλια³³⁵ (Πιν.41,εικ.124), και περίπου 30 χάλκινα βέλη. Από τα πιο αξιόλογα ευρήματα είναι ένας μικρός μαρμάρινος σκύλος (Μουσείο Τεγέας, αρ.ευρ.243) του 6^{ου} αιώνα π.Χ.³³⁶ (Πιν.41,εικ.125). Είναι πολύ σημαντικό εύρημα και για το ότι παραπέμπει ξεκάθαρα στην Άρτεμη. Ανάμεσα στα ευρήματα ήταν και κάποια ποσότητα κεραμικής, την οποία, όμως, ο Ρωμαίος απλά αναφέρει χωρίς να κάνει κανένα άλλο σχόλιο. Μία πρώτη εικόνα δίνει η Voyatzis, που δημοσιεύει ένα μικρό μέρος αυτού του υλικού³³⁷. Όλα τα όστρακα χρονολογούνται στην ύστερη γεωμετρική εποχή. Ανάμεσα τους ξεχωρίζει ένα θραύσμα σκύφου (MP3 στον κατάλογο της Voyatzis). Διακοσμείται με παράσταση γυναικείων μορφών, που χορεύουν (Πιν.41,εικ.126). Το σχέδιο του είναι κάπως δύσκαμπτο και αδέξιο³³⁸. Υπάρχουν, επίσης, θραύσματα από οινόχοες και κάλαθους³³⁹ ενώ αρκετά είναι και τα μικκύλα. Η κεραμική αυτή αποδεικνύει τη στενή σχέση ανάμεσα στην Τεγέα, το ιερό της Ψηλής κορφής και την Σπάρτη, αφού υπάρχουν και εδώ πολλές ομοιότητες³⁴⁰.

Βρέθηκαν, επίσης, και έξι αρκαδικές ερμαϊκές στήλες. Είναι κατασκευασμένες από το μάρμαρο των Δολιανών και χρονολογούνται μέσα στον 4^ο αιώνα π.Χ.³⁴¹.

Το ιερό χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αιώνα π.Χ., ενώ ο ναός το β' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.³⁴². Η περίοδος της λειτουργίας του δεν προχωρά πέρα από τον 4^ο αιώνα π.Χ., αφού κανένα εύρημα δεν χρονολογείται μετά από αυτή την περίοδο. Το ιερό στο Μαυρίκι έχει σίγουρα επωφεληθεί από τη γειτνίασή του με τον μεγάλο ναό της Αθηνάς Αλέας, που σύμφωνα με τον Πausανία υπερείχε σε μέγεθος και κατασκευή από όλους στην Πελοπόννησο³⁴³, αλλά και από τη θέση του στο δρόμο προς τη Σπάρτη³⁴⁴. Βασικά χαρακτηριστικά του είναι το μεγάλο υψόμετρο, και η απομόνωσή του, αφού δεν συνδέεται με κανένα οικισμό. Αυτά αποτελούν στοιχεία του χαρακτήρα της θεάς ως *ὄρεία Μήτηρ*.

³³⁵ Χρονολογούνται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο και αποτελούν τα οψιμότερα ευρήματα του χώρου. Σε περίπου δέκα από αυτά ο Ρωμαίος αναγνωρίζει την Άρτεμη. Ρωμαίος 1907, 121, και 1952, 28.

³³⁶ Βρέθηκαν, επίσης, και πολλά θραύσματα από πήλινα ειδώλια σκύλων. Ρωμαίος 1952, 27.

³³⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι και στην κεραμική είναι ανακατεμένο το υλικό. Μερικά όστρακα δημοσιεύονται από τον Dugas ως προερχόμενα από το ιερό της Αλέας, ενώ σύμφωνα με τον κατάλογο του Μουσείου της Τεγέας προέρχονται από την Ψηλή κορφή. Πρόκειται για τα θραύσματα MP1, MP4, MP12 του καταλόγου της Voyatzis, που τα δημοσιεύει πλέον ως προερχόμενα από το ιερό της Άρτεμης. Voyatzis 1990, 84-87.

³³⁸ Voyatzis 1990, 85.

³³⁹ MP5 MP6, MP9, MP10 του καταλόγου της Voyatzis.

³⁴⁰ Σύμφωνα με τη Voyatzis τα μικκύλα αγγεία από την Αλέα και τη Ψηλή Κορφή κατασκευάζονταν στο ίδιο εργαστήριο. Η στενή σχέση με τη Σπάρτη οφείλεται στο ότι οι περιοχές αυτές ήταν γειτονικές. Voyatzis 1990, 87.

³⁴¹ Μία είναι αφιερωμένη στον αγαθό δαίμονα (Μουσείο Τεγέας αρ.ευρ.225) και υπήρξε ένα από τα πρώτα ευρήματα της ανασκαφής (Πιν.42,εικ.128). Παραλλαγή του γνωστού τύπου αποτελεί η αφιερωμένη στις Νύμφες (αρ.ευρ.228). Αποτελείται από τρία τουλάχιστον ερμαϊκά κεφάλια (*ερμήδες* κατά τον Ρωμαίο) (Πιν.42,εικ.129). Ρωμαίος 1911, 151 και 154.

³⁴² Ρωμαίος 1952, 2 και Voyatzis 1990, 253.

³⁴³ Πausανίας, VIII, 45,5.

³⁴⁴ Voyatzis 1990, 253.

Από την ανασκαφή λείπει η αδιάψευστη επιγραφική μαρτυρία, που θα ταύτιζε χωρίς αμφιβολία το χώρο με το ναό της Κνακεάτιδος. Επιπλέον, η θέση του ιερού δεν ταιριάζει με την απόσταση που δίνει ο Πausanias³⁴⁵. Ο Ρωμαίος, ενώ δέχεται το ασυμβίβαστο της απόστασης, ταυτίζει το ιερό χωρίς αμφιβολία³⁴⁶. Πιστεύει ότι από λάθος κάποιου αντιγραφέα αντί για 19 στάδια απόσταση γράφτηκε 9. Η απόσταση των 19 σταδίων ταιριάζει με τη θέση³⁴⁷. Αλλά ακόμη και ως δεδομένο ότι είναι σωστά τα 9 στάδια, είναι πιθανό ο Πausanias να μετρούσε την απόσταση από την παράκαμψη του δρόμου, που οδηγούσε στο ιερό, και όχι από την ακριβή του θέση. Και σε αυτήν την περίπτωση είναι σωστή η απόσταση³⁴⁸. Η Jost δεν δέχεται αυτήν την επιχειρηματολογία. Πιστεύει ότι ο Πausanias δεν θα μιλούσε για έναν δευτερεύοντα δρόμο, χωρίς να το διευκρινίζει και διατυπώνει την άποψη ότι υπήρχαν δύο ναοί της Άρτεμης στην περιοχή, και ο ένας (στην Ψηλή κορφή) δεν αναφέρεται από τον περιηγητή³⁴⁹.

Πάντως, το πιο σημαντικό είναι ότι ακόμη και οι ερευνητές, που αμφισβητούν την ταύτιση του Ρωμαίου, δεν αμφισβητούν ότι στο συγκεκριμένο ιερό λατρευόμενη θεότητα ήταν η Άρτεμης.

1.7.5.Ιερό Αρτέμιδος κοντά στους Ερμές

Βρίσκεται τριακόσια μέτρα περίπου δυτικά από τη θέση Ερμές, στο σημερινό δήμο Γαρεατών στην Τεγέα. Αποκαλύφθηκε τον Αύγουστο του 1907, μετά από ανασκαφή μόλις δύο ημερών, που διενήργησε ο Κ.Α. Ρωμαίος³⁵⁰, η οποία έφερε στο φως τα ερείπια ενός ορθογώνιου κτηρίου, με διαστάσεις 7 x 5 μ. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι από ευτελή σχιστόλιθο. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα το ύψος τους δεν μπορούσε να είναι πολύ μεγάλο και λόγω του ευτελούς υλικού κατασκευής τους, αλλά και λόγω του ότι δεν βρέθηκαν πολλοί λίθοι κατά την ανασκαφή. Αντίθετα, βρέθηκαν πολλά κομμάτια από κεραμίδες στέγης και υπολείμματα από ωμά πλιθιά, κάτι, που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κτήριο ήταν στεγασμένο³⁵¹. Πολλά ήταν τα κομμάτια πήλινων ειδωλίων και όστρακα αγγείων, που ήρθαν στο φως. Τα ευρήματα αποκαλύφθηκαν σε βάθος μέχρι 0,80 μ. από την επιφάνεια, παρόλο, που η ανασκαφή προχώρησε μέχρι το φυσικό έδαφος. Από

³⁴⁵ Είναι απόσταση 10 περίπου σταδίων από το ιερό της Αρτέμιδος *Λιμνάτιδος* (που ταύτισε ο ίδιος στη θέση Ασπέλα), στο δρόμο από την Τεγέα προς τη Λακωνική (βλ 2.7.14). Η θέση, όμως, της Ψηλής Κορφής είναι σε σχεδόν διπλάσια απόσταση.

³⁴⁶ Είναι σίγουρος σχετικά με την αρχαία οδό προς τη Λακωνική. Είναι κατά μήκος του Σαρανταπόταμου. Επιπλέον, είχε αρχικά διερευνήσει τη θέση, όπου θα έπρεπε να βρίσκεται ο ναός σύμφωνα με την περιγραφή του Πausanias, αλλά δεν βρήκε κανένα ίχνος οικοδομικής δραστηριότητας, παρά μόνο ελάχιστα όστρακα. Επιπλέον, θεωρεί και το θέμα του τοπωνυμίου ένα ακόμη στοιχείο υπέρ της θέσης του. Ρωμαίος 1952, 1-3, όπου και η σχετική επιχειρηματολογία για τον δρόμο.

³⁴⁷ Ρωμαίος 1952, 2.

³⁴⁸ Ρωμαίος 1918, 103.

³⁴⁹ Jost 1985, 160-161.

³⁵⁰ Ρωμαίος 1908, 385.

³⁵¹ Ρωμαίος 1908, 385.

αυτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν το κεφάλι σκύλου (Πιν.43,εικ.131,αρ.4), μέρος γυναικείας κεφαλής, που φοράει πύλο (Πιν.43,εικ.131,αρ.11), καθώς και όστρακα γαμικού λέβητα (Πιν.43,εικ.131,αρ.9). Από τα ευρήματα αυτά συμπεραίνεται ότι πρόκειται για ιερό. Σχετικά με τη λατρεύομενη θεότητα ο Ρωμαίος πιστεύει ότι πρόκειται για την Αρτέμιδα για αρκετούς λόγους. Τα κομμάτια των ειδωλίων, που βρέθηκαν απεικονίζουν σχεδόν πάντα γυναικείες μορφές. Επίσης, το θραύσμα του γαμικού λέβη παραπέμπει στη θεά, καθώς η Αρτέμιδα και οι Νύμφες προστατεύουν τις μελλοντικές παρθένες, και συχνά στα ιερά τους βρίσκονται αυτού του σχήματος αγγεία³⁵². Επιπλέον, σημαντικό στοιχείο για την ταύτιση του ιερού με την Αρτέμιδα, είναι και η κεφαλή του σκύλου, ο οποίος σχετίζεται άμεσα με τη θεά. Έτσι, ο ανασκαφέας διατύπωσε την άποψη ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο στην Αρτέμιδα και στις Νύμφες, ότι συνέβαινε δηλ. και στο γειτονικό φημισμένο ιερό της θεάς, με την επωνυμία Καρυάτις στις Καρυές (βλ.2.3.1). Μάλιστα, λόγω του μικρού μεγέθους του ανεσκαμμένου ιερού διατύπωσε τη θεωρία ότι το τελευταίο λειτουργούσε ως παράρτημα του φημισμένου γειτονικού. Σχετικά με την χρονολόγηση του κτηρίου τα ευρήματα έδειξαν ότι λειτουργούσε από το τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., ενώ ένα χάλκινο νόμισμα της Κορίνθου των αυτοκρατορικών χρόνων πηγαίνει τη λειτουργία του και μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο³⁵³.

1.7.6.Ιερό Αρτέμιδος (και Πανός) στα Λυκόχια Μαντινείας

Βρίσκεται στον λεγόμενο λόφο του Προφήτη Ηλία (Πιν.43,εικ.132), βόρεια από το σημερινό χωριό Λυκόχια της επαρχίας Μαντινείας³⁵⁴. Ανακαλύφθηκε το 1972 μετά από σωστική ανασκαφή. Πριν από αυτή την περίοδο είχαν σίγουρα πραγματοποιηθεί λαθρανασκαφές³⁵⁵. Σήμερα δεν σώζεται τίποτα από το ναό (Πιν.44,εικ.133). Ο ναός είναι ιδιαίτερα επιμήκης με διαστάσεις 17,5 x 5,5 μ.³⁵⁶. Ο προσανατολισμός του είναι Β→Ν. Περιέκλειε άλλο κτήριο, μικρότερο και θεμελιωμένο λίγο βαθύτερα, το οποίο είχε διαφορετικό προσανατολισμό. Από το εσωτερικό του ναού βρέθηκε μόνο ένα ειδώλιο σκύλου (Πιν.44,εικ.134), πιθανότατα λόγω των λαθρανασκαφών. Από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο σώθηκαν τρία πήλινα ανθεμωτά ακροκέραμα, που χρονολογούνται στον 5^ο αιώνα π.Χ. Στα δυτικά του ναού και σε επαφή με αυτόν εντοπίστηκε μία σχεδόν τετράγωνη κατασκευή άγνωστης λειτουργίας. Έχει διαστάσεις 12μ. x 13μ. και το βόρειο τμήμα της έχει καταληφθεί από το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία³⁵⁷.

³⁵² Ρωμαίος 1908, 387.

³⁵³ Ρωμαίος 1908, 386.

³⁵⁴ Ο λόφος αυτός είναι ο βορειότερος από τους τρεις, στους οποίους εντοπίστηκε το 1972 αρχαίος οικισμός αδιάγνωστης εποχής. Επιπλέον, δεν μπόρεσε να ταυτιστεί με κάποιον αναφερόμενο από τις αρχαίες πηγές. Σταϊνχάουερ 1973, 179-180.

³⁵⁵ Σταϊνχάουερ 1975, 79.

³⁵⁶ Αρχικά το κτήριο αυτό είχε ερμηνευτεί από τον ανασκαφέα ως στοά. Σταϊνχάουερ 1973, 180.

³⁵⁷ Σταϊνχάουερ 1975, 79.

Στα ΝΑ του λόφου και λίγο πιο χαμηλά από αυτόν βρίσκεται το φυσικό πλάτωμα Λακκούλι, που έχει έκταση περίπου 1 στρέμμα³⁵⁸. Σε αυτό, σε πολύ μικρή επίχωση (0,5μ.-0,7μ.) ανακαλύφθηκαν κτήρια, που μάλλον λειτουργούσαν ως βοηθητικοί χώροι του ιερού. Στο βόρειο τμήμα βρίσκεται ένα κτήριο διαστάσεων 12 x 7,5 μ. Ο προσανατολισμός του είναι Α→Δ. Χωρίζεται σε δύο δωμάτια, τα οποία δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Το ανατολικό είχε πρόσοψη, που ήταν ανοιχτή με έναν κεντρικό πεσσο ανάμεσα σε παραστάδες. Το δάπεδο του δωματίου ήταν λαξευμένο στο βράχο. Στο εσωτερικό υπήρχε μία κεντρική κολόνα (κατά πάσα πιθανότητα ξύλινη), η οποία στήριζε την στέγη. Σε αυτήν ανήκε πιθανότατα και ένα μαρμάρινο δωρικό κιονόκρανο, που βρέθηκε στον χώρο³⁵⁹. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου υπήρχε κτιστό έδρανο. Απέναντι από την είσοδο στο εσωτερικό του δωματίου βρέθηκαν κατά χώραν (δύο μπροστά από το έδρανο, μία στη μέση του δυτικού τοίχου και μία στη μέση του νότιου) τέσσερις λεκάνες περιρραντηρίων (Πιν.44,εικ.136).

Στο δυτικό δωμάτιο έμπαινε κανείς από ένα μικρό άνοιγμα στη μέση του νότιου τοίχου. Οι διαστάσεις του είναι οι εξής: 4 x 7 μ. Κοντά στον βόρειο τοίχο του δωματίου και απέναντι από την είσοδο αποκαλύφθηκε πάνω σε σχισμή του βράχου χαμηλός βωμός. Περιμετρικά από αυτόν υπήρχε σωρός από πέτρες, που σχημάτιζαν κύκλο³⁶⁰. Τα υπολείμματα από τις θυσίες είχαν σχηματίσει ένα μαύρο στρώμα, που κάλυπτε όλο σχεδόν το νότιο τμήμα του δωματίου. Σε αυτό το στρώμα υπήρχαν απανθρακωμένα κέρατα κατσικιών, όστρακα και χάλκινα ελάσματα. Από την τέφρα της εσχάρας προέκυψε μόνο ένα λυχνάρι.

Σε επαφή με το βόρειο τοίχο του ανατολικού δωματίου είχε κτιστεί μικρή στεγασμένη δεξαμενή. Οι διαστάσεις της είναι οι εξής: 2,5 x 3,5 μ., το βάθος της έφτανε το 0,8 μ. Συγκέντρωνε το νερό της βροχής από την στέγη του κτηρίου και από την κορυφή του λόφου με τη βοήθεια αγωγού, που σε ένα μεγάλο τμήμα του ήταν σκαλισμένος στο βράχο. Μεγάλος πήλινος κρατήρας, που βρέθηκε κοντά στον βόρειο τοίχο του ανατολικού δωματίου, χρησίμευε πιθανότατα για την αποθήκευση του νερού.

Ο χαρακτήρας, λοιπόν, που φαίνεται να είχε αυτό το συγκρότημα κτηρίων έχει ως εξής: το ανατολικό δωμάτιο με τα περιρραντήρια μαζί με την δεξαμενή αποτελούσε τον χώρο για τους απαραίτητους καθαρισμούς. Στη συνέχεια ο πιστός μπορούσε να προχωρήσει και στο εσωτερικό του συγκροτήματος, εκεί που ήταν ο βωμός, όπου θα τελούσε και τη θυσία.

Στο νότιο άκρο του πλατώματος ελάχιστα κατάλοιπα έχουν διασωθεί. Στο ΝΔ άκρο υπάρχει ένα δωμάτιο με διαστάσεις 4 x 4,5 μ.³⁶¹. Βόρεια του δωματίου υπάρχει ένας σωρός από πέτρες, που μπορεί να αποτελούν ένδειξη για στωική

³⁵⁸ Σταϊνχάουερ 1973, 180. Η επίχωση σε αυτό το σημείο ήταν πολύ μικρή, 0,5 μ. – 0,7 μ.

³⁵⁹ Σταϊνχάουερ 1975, 77.

³⁶⁰ Σταϊνχάουερ 1975, 77.

³⁶¹ Σταϊνχάουερ 1975, 77.

κατασκευή στο σημείο. Σε αυτό συνηγορεί και το ότι λίγο πιο βόρεια, σε μία έκταση 4 x 2 μ. υπάρχει ένα σημείο λιθόστρωτο. Άλλωστε, στη θέση, που τοποθετείται η στοά, πρέπει να αναζητηθεί και η οδός πρόσβασης προς το ναό³⁶². Τμήματα αναλημματικού τοίχου σώθηκαν στο βόρειο και το δυτικό άκρο του λόφου³⁶³.

Τα ευρήματα του χώρου είναι όστρακα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και γυναικεία ειδώλια, που χρονολογούνται τον 5^ο αιώνα π.Χ.³⁶⁴ (Πιν.44,εικ.137). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα το ιερό έχει δύο κύριες φάσεις. Η πρώτη τοποθετείται στο τέλος του 6^{ου} με αρχές 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Σε αυτήν υπήρχε μόνο ο ναός. Τότε χρονολογούνται και τα ανθεμωτά ακροκέραμα από αυτόν, όπως και τα περισσότερα γυναικεία ειδώλια. Η επόμενη φάση ανήκει στον 4^ο αιώνα π.Χ. Τότε επεκτείνεται το ιερό και κτίζονται τα βοηθητικά κτήρια στο πλάτωμα Λακκούλι³⁶⁵. Όμως, δεν δείχνουν να έχουν μεγάλη διάρκεια ζωής. Πιθανότατα κατέρρευσαν από σεισμό λίγο καιρό μετά την ίδρυσή τους. Επιφανειακά νομίσματα φτάνουν μέχρι τον 3^ο μ.Χ. αιώνα. Προφανώς, τον χώρο συνέχιζαν να τον επισκέπτονται προσκυνητές μέχρι εκείνη την περίοδο³⁶⁶.

Δύο είναι τα πιο σημαντικά ευρήματα της ανασκαφής, που οδήγησαν και στην ταύτιση του χώρου με ιερό της Άρτεμης και του Πάνα. Το πρώτο είναι μία λίθινη ενεπίγραφη στήλη ύψους 1,6 μ. Βρέθηκε στο δωμάτιο του βωμού³⁶⁷. Η επιγραφή της στήλης έχει ως εξής: ...ΗΝΙΩΝ ΔΙΟΔΩΡΟ ΠΑΝΙ. Δίπλα στη στήλη βρέθηκε μαρμάρινο αγαλμάτιο νεανικής ανδρικής μορφής³⁶⁸ (Πιν.44,εικ.135). Πιθανότατα το άγαλμα αυτό να ήταν στημένο πάνω σε αυτήν. Σε αυτό συνηγορούν εκτός από τη θέση, στην οποία βρέθηκαν, και το ότι τόσο τα γράμματα της επιγραφής, όσο και η τεχνοτροπία του αγάλματος ανήκουν στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Το δεύτερο εύρημα προέρχεται από το δωμάτιο των περιρραντηρίων. Η λεκάνη, που βρέθηκε στη μέση του δυτικού τοίχου, απέναντι ακριβώς από την είσοδο, είχε και υποστατό με χαραγμένη επιγραφή στο χείλος του. Η επιγραφή αυτή, που από τη μορφή των γραμμάτων χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ., έχει ως εξής: SEG 32.405: *ιε[ρα] / Ἀρτέμι[δος]*

Επιγραφικά, λοιπόν, είναι μαρτυρημένοι και οι δύο θεοί. Τα ευρήματα της ανασκαφής, όμως, δείχνουν ξεκάθαρα Άρτεμη. Ο ανασκαφέας απέδωσε τον χώρο

³⁶² Σταϊνχάουερ 1975, 79.

³⁶³ Σταϊνχάουερ 1973, 180 και Σταϊνχάουερ 1975, 77.

³⁶⁴ Σταϊνχάουερ 1973, 180. Αξίζει να σημειωθεί ότι όλα σχεδόν τα ευρήματα προέρχονται από την έρευνα των χωμάτων στην πλαγιά κάτω από το ναό. Οι λαθρανασκαφείς δεν άφησαν σχεδόν τίποτα στο εσωτερικό των κτηρίων. Σταϊνχάουερ 1975, 79.

³⁶⁵ Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι η ακμή που γνώρισε το ιερό τότε σχετίζεται με τον συνοικισμό της Μεγαλόπολης, που ένωσε τη βόρεια και τη νότια περιοχή του Μαινάλου και έδωσε ώθηση στις παρόδιες περιοχές, όπως αυτή του ιερού. Σταϊνχάουερ 1975, 79.

³⁶⁶ Σταϊνχάουερ 1975, 79.

³⁶⁷ Βρέθηκε και η βάση της στήλης, που είναι μία μικρή ακατέργαστη πέτρα με υποδοχή. Βρισκόταν τοποθετημένη κοντά στην είσοδο του δωματίου, στον ανατολικό τοίχο και λοξά προς αυτόν. Σταϊνχάουερ 1975, 77.

³⁶⁸ Σώζεται μόνο ο κορμός και το κεφάλι, το οποίο ήταν κατασκευασμένο ξεχωριστά και στερεωνόταν στον κορμό με σιδερένιο σύνδεσμο. Το σωζόμενο ύψος του αγάλματος είναι 0,25 μ. Σταϊνχάουερ 1973, 180.

μόνο στη θεά, και μάλιστα πρότεινε την ταύτιση με το ιερό της *Καλλίστης* Αρτέμιδος (βλ.2.7.10), που αναφέρει ο Πausανίας. Η Jost, όμως, διαφωνεί και στις δύο αυτές προτάσεις. Πιστεύει ότι η Άρτεμις και ο Πάνας μπορούν πολύ εύκολα να συνυπάρξουν σε ένα ιερό, όπως συμβαίνει και στο λόφο του Προφήτη Ηλία, κατά την άποψη της³⁶⁹. Επίσης, δεν δέχεται ότι πρόκειται για το ιερό της *Καλλίστης*, αφού η τοποθεσία του δεν ταιριάζει με αυτήν, που παραδίδει ο περιηγητής.

Σχετικά με τον χαρακτήρα της λατρείας δύο είναι τα σημαντικά στοιχεία. Το πρώτο είναι οι λεκάνες περιρραντηρίων, αφού δηλώνουν τη μεγάλη σημασία των καθαρμών για το ιερό. Το δεύτερο είναι τα δύο λυχνάρια, που βρέθηκαν. Το ένα αποτελούσε το μοναδικό εύρημα από την τέφρα της εσχάρας (δωμάτιο του βωμού) και το άλλο ήταν τοποθετημένο μέσα στο κοίλο του πώματος πυξίδας, δίπλα στον κρατήρα (στο δωμάτιο των περιρραντηρίων). Προφανώς, λοιπόν, στο ιερό λάμβαναν χώρα τελετές χθόνιου χαρακτήρα, που ήταν νυχτερινές (έτσι ερμηνεύονται τα λυχνάρια)³⁷⁰.

1.7.7.Ιερό Αρτέμιδος στο όρος Κτενιάς

Βρίσκεται στη θέση Γύρος, στις δυτικές υπώρειες του όρους Κτενιάς στην επαρχία Μαντινείας³⁷¹. Πρόκειται για ένα μικρό, ορεινό ιερό. Τα κατάλοιπά του από την περίοδο της ανασκαφής περιορίζονταν σε λίγα ίχνη αρχαίου παραλληλόγραμμου οικοδομήματος³⁷². Σήμερα δεν σώζεται τίποτα από το ιερό παρά μόνο ελάχιστες άβαφες κεραμίδες διασκορπισμένες στο χώρο³⁷³ (**Πιν.45,εικ.138**). Η θέση έγινε για πρώτη φορά γνωστή το 1888 εξαιτίας λαθρανασκαφής³⁷⁴, από την οποία ήρθαν στο φως ερμαϊκή στήλη Αρτέμιδος³⁷⁵ (**Πιν.46,εικ.142**), κορμός γυναικείου καθιστού σε θρόνο αγάλματος και ένα χάλκινο αγαλμάτιο Αρτέμιδος³⁷⁶ (**Πιν.46,εικ.143**). Την αμέσως επόμενη χρονιά πραγματοποιήθηκε μικρή ανασκαφή από τον V.Bérard, ο οποίος αποκάλυψε και τα αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα. Τα ευρήματα της ανασκαφής ήταν τα εξής: ένα ακόμη χάλκινο αγαλματίδιο Αρτέμιδος

³⁶⁹ Jost 1985, 192.

³⁷⁰ Σταϊνχάουερ 1975, 77-79.

³⁷¹ Πρόκειται για τον ορεινό όγκο, που διαχωρίζει μαζί με το όρος Παρθένιο την περιοχή της Τεγέας από την Αργολίδα.

³⁷² Καστριώτης 1889, 154.

³⁷³ Κουρίνου 2008, 171.

³⁷⁴ Καστριώτης 1888, 116.

³⁷⁵ Χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. Είναι κατασκευασμένη από μάρμαρο Δολιανών και φέρει την επιγραφή IG V2, 61 (*Κλεινίας ανέθηκε*). Στην κύρια όψη είναι χαραγμένο χωρίς καμία αμφιβολία το όνομα της θεάς (*Άρτεμις*). Ρωμαίος 1911, 151 αρ.4.

³⁷⁶ Το αγαλματίδιο αυτό ύψους 0,15 μ. μεταφέρθηκε τον Ιούλιο του 1888, λίγο μετά από την εύρεσή του στο τότε Εθνικό Μουσείο (Χ. 7414). Η θεά εικονίζεται στον τύπο της κυνηγού. Έχει φαρέτρα στο δεξί ώμο και φοράει κοντό χιτώνα. Τα χέρια της είναι προτεταμένα και μάλλον κράταγε τόξο, το οποίο δεν σώθηκε. Από το αγαλμάτιο λείπουν τα πόδια από το ύψος των αστραγάλων και κάτω. Ενδεχομένως, να είχε ως πρότυπο μεγάλο επίσημο άγαλμα, που μπορεί να ήταν το λατρευτικό της θεάς. Καββαδίας₁ 1888, 121,1 και Ridder 1900, 14-17.

προσκολλημένο πάνω σε τετράγωνη βάση, και ένα πήλινο αγαλμάτιο ηλικιωμένης γυναίκας³⁷⁷. Κάτοψη του χώρου και διαστάσεις των καταλοίπων δεν δημοσιεύτηκαν.

Η ταύτιση του χώρου με τη θεά Άρτεμη έγινε κυρίως λόγω της επιγραφής, που φέρει η ερμαϊκή στήλη³⁷⁸. Επίσης, το αγαλματίδιο της Αρτέμιδος στον τύπο της κυνηγού ενισχύει αυτήν την άποψη.

³⁷⁷ Καστριώτης 1889, 154-155.

³⁷⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά την λαθρανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο χώρο αυτοψία από τον τότε έφορο Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, Π. Καστρωμένο, και τον επιμελητή της Αρχαιολογικής Συλλογής Τριπόλεως, Π. Γαλανόπουλο. Ο Καστρωμένος υπέβαλε στη συνέχεια μία αναφορά προς τη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων και Μουσείων σχετικά με τα αποτελέσματα της αυτοψίας. Σε αυτήν κάνει λόγο για ιερό της Αρτέμιδος Άγροτέρας με βάση τα ευρήματα και τα δεδομένα του τόπου. Τα ψηλά και απότομα βουνά, καθώς και η άγρια φύση ταιριάζουν με την υπόσταση της Άγροτέρας, και έφταναν για την ταύτιση κατά την άποψή του. Κουρίνου 2008, 167 και 175.

2. Λατρευτικά αγάλματα

Δυστυχώς δεν σώζεται κανένα λατρευτικό άγαλμα της θεάς από την περιοχή της Πελοποννήσου. Μόνο κάποια θραύσματα έχουν αποδοθεί άλλοτε με σιγουριά και άλλοτε με επιφύλαξη στο λατρευτικό άγαλμα του αντίστοιχου ναού.

Μόνο σε μία περίπτωση υπάρχει πρόταση, που αναγνωρίζει ένα άγαλμα ως λατρευτικό της Αρτέμιδος. Πρόκειται για το μικρό ιερό στο όρος Κτενιάς (1.7.7.). Μία πρόσφατη μελέτη της Ελένης Κουρίνου σχετίζει με το ιερό αυτό ένα άγαλμα γυναικείας καθιστής μορφής, που είναι γνωστό στην έρευνα ως «το άγαλμα από τα Αγιωργίτικα»³⁷⁹ (Πιν.45,εικ.139-141). Το γλυπτό αυτό βρέθηκε και δημοσιεύτηκε το 1890 από τον V.Bérard, ο οποίος το συσχετίζει με το αναφερόμενο από τον Πausanία ιερό της Δήμητρας εν Κορυθείσιν³⁸⁰, θεωρώντας ότι πρόκειται για άγαλμα της συγκεκριμένης θεάς³⁸¹. Η Κουρίνου ανατρέχοντας στις πρώτες δημοσιεύσεις του γλυπτού αλλά και στο παλιό αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου προτείνει με πειστική επιχειρηματολογία την αποσυσχέτισή του με το ιερό της Δήμητρας. Θεωρεί ότι το άγαλμα προέρχεται από την λαθρανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος στο όρος Κτενιάς, που κατάφεραν οι αρχαιοκάπηλοι να κρύψουν προσωρινά, και μάλιστα «βλέπει» σε αυτό το λατρευτικό άγαλμα του ιερού³⁸². Πάντως και η ίδια αναφέρει ότι δεν είναι γνωστά αγάλματα καθιστής Άρτεμης, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν λατρευτικά πέραν πάσης αμφιβολίας βάζοντας η ίδια ένα ερωτηματικό στην ταύτισή της.

Εάν γίνει δεκτή η πρόταση της Κουρίνου, τότε υπάρχει και ένα terminus ante quem για την λειτουργία του ιερού, αφού το γλυπτό χρονολογείται στα τέλη του 7^{ου} αιώνα π.Χ.

Στη Μεσσήνη σώζονται αποσπασματικά δύο αγάλματα, που θεωρείται ότι προέρχονται από τα λατρευτικά της θεάς. Επιπλέον, είναι αξιοπερίεργο το ότι στη Μεσσήνη ο Pausanίας δεν αναφέρει κανέναν από τους δύο ναούς τις Αρτέμιδος. Αντίθετα κάνει λόγο για δύο αγάλματα της θεάς, τα οποία ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους από τα επιγραφικά μαρτυρημένα επίθετά της.

³⁷⁹ Σήμερα εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με αρ. ευρ. 57. Έχει σωζόμενο ύψος 0,9 μ. και εικονίζεται καθιστή γυναικεία μορφή. Σώζεται από τα γόνατα και πάνω, ενώ από το κάθισμα διατηρούνται μόνο τμήματα. Η μορφή φοράει χιτώνα με κοντά μανίκια και ιμάτιο με κρόσσια στην παρυφή, το οποίο καλύπτει το στήθος και απολήγει πίσω στην πλάτη σε κροσσωτό κόμπο. Τα χέρια είναι ακουμπισμένα πάνω στα γόνατα. Τα μαλλιά είναι χτενισμένα σε μακριούς πλοκάμους κατά το δαιδαλικό τρόπο με οριζόντιες και κάθετες αυλακώσεις. Πλαισιώνουν το πρόσωπο και πίσω απολήγουν σε κόμπους σε οριζόντια διάταξη. Χρονολογείται το 630 π.Χ. Ο Καλτσάς το θεωρεί έργο λακωνικού εργαστηρίου. Καλτσάς 2002, 36-37, αρ.9.

³⁸⁰ Pausanίας VIII,54,5.

³⁸¹ Bérard 1890, 384.

³⁸² Κουρίνου 2008, 163-187, όπου και η σχετική επιχειρηματολογία.

Στο λατρευτικό άγαλμα της Ορθίας του πρώτου Αρτεμισίου της Μεσσήνης (1.4.1.) έχουν αποδοθεί μαρμάρινα θραύσματα, που βρέθηκαν βόρεια του ναού της³⁸³ (Πιν.15,εικ.43). Η θεά εικονίζεται με πλούσια πτυχωμένο κοντό χιτώνα και νεβρίδα³⁸⁴. Πρόκειται για τον τύπο της Κυνηγέτιδας. Το άγαλμα χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ. και ήταν φυσικού μεγέθους. Ο Θέμελης προχώρησε σε αυτήν την αναγνώριση με βάση τον τύπο των ειδωλίων, που έχουν βρεθεί στην ανασκαφή του ναού³⁸⁵ (Πιν.15,εικ.42). Τα ειδώλια αυτά εικονίζουν την Άρτεμη ως Κυνηγέτιδα ή Φωσφόρο³⁸⁶, και θεωρεί ότι αποτελούν πιστά σχεδόν αντίγραφα του λατρευτικού αγάλματος. Ο γλύπτης του συγκεκριμένου αγάλματος είναι άγνωστος.

Στο Αρτεμίσιο του Ασκληπιείου πιστεύεται ότι υπήρχε διαφορετικό λατρευτικό άγαλμα σε σχέση με τον πρώτο ναό της Ορθίας. Ο Θέμελης πιστεύει ότι πρόκειται για το αναφερόμενο από τον Πausanias άγαλμα της Αρτέμιδας Φωσφόρου, που ο περιηγητής χωρίς να το χαρακτηρίζει λατρευτικό, το αποδίδει στον Δαμοφώντα³⁸⁷. Σε αυτό το άγαλμα αποδίδει με σιγουριά ο Θέμελης μαρμάρινα θραύσματα, που προέκυψαν από τις ανασκαφές. Πρόκειται για τμήμα δεξιού χεριού, που κρατάει κυλινδρικό αντικείμενο, μάλλον δάδα (αρ. ευρ. ΑΕΜ 317), αριστερό τμήμα κεφαλιού (αρ. ευρ. ΑΕΜ 55) (Πιν.16,εικ.48), δύο παρειές (αρ. ευρ. ΑΕΜ 1188, 3308), η αριστερή κνήμη (ΑΕΜ 6634) και τμήμα από το δεξί γόνατο (αρ. ευρ. ΑΕΜ 2635)³⁸⁸. Το άγαλμα θα είχε μέγεθος μεγαλύτερο από το φυσικό και ο τύπος του ήταν πολύ κοντά με αυτόν του πρώτου Αρτεμισίου³⁸⁹.

Η μορφή της Αρτέμιδος από το λατρευτικό σύνταγμα του ναού της Δέσποινας στη Λυκόσουρα, έργο του Μεσσήνιου Δαμοφώντα θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί με το λατρευτικό άγαλμα του πρώτου Αρτεμισίου της Μεσσήνης. Βέβαια σε αυτήν την περίπτωση η θεά είναι σε δευτερεύουσα θέση και επίσης, κρατάει διαφορετικά σύμβολα. Παρολ' αυτά δείχνει να είναι κοντά στον τύπο της Μεσσήνης³⁹⁰.

Στο ναό της Ιθώμης (1.4.2.) οι επιγραφές κάνουν λόγο μόνο για Λιμνάτιδα. Παρολ' αυτά, ο Le Bas πρότεινε την ταύτιση της Λιμνάτιδος με τη Λαφρία³⁹¹. Αυτό το στήριξε στην αναφορά του Πausanias για άγαλμα της Λαφρίας στην Μεσσήνη, που την παριστάνει Κυνηγέτιδα, όπως συμβαίνει και στη Λαφρία της Καλυδώνας. Το

³⁸³ Πρόκειται συνολικά για τέσσερα θραύσματα (αρ. ευρ. ΑΕΜ 3305, 319, 318), δύο από τα οποία βρέθηκαν με τις ανασκαφές του Ορλάνδου και δύο με του Θέμελη. Θέμελης 2002, 87 και 138. Κάποια είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Themelis 1994, 105.

³⁸⁴ Για τον τύπο αυτό της θεάς βλ. LIMC II 1984, 652, no.366-379.

³⁸⁵ Θέμελης 2002, 85-86.

³⁸⁶ Θεωρεί ότι από τα ειδώλια γίνεται φανερό η διπλή υπόσταση της θεάς. Είναι Φωσφόρος, αφού εικονίζεται με χθόνια χαρακτηριστικά, όπως η δάδα, ενώ ο σκύλος παραπέμπει στην Κυνηγέτιδα. Themelis 1994, 105. Για τον τύπο αυτό της Αρτέμιδος βλ. LIMC II 1984, 651, no.362-379.

³⁸⁷ Πausanias IV, 31,10.

³⁸⁸ Θέμελης 2002, 134.

³⁸⁹ Themelis 1994, 111.

³⁹⁰ Themelis 1994, 106. Για το σύνταγμα της Λυκόσουρας βλ. LIMC II 1984, 713, no.1184.

³⁹¹ Η πρόταση αυτή έχει γίνει αποδεκτή από την έρευνα και την δέχεται χωρίς καμία επιφύλαξη και ο καθηγητής Θέμελης. Θέμελης 2002, 115. Ο Παπαχατζής μόνο εκφράζει αμφιβολία θεωρώντας πολύ ισχυρή την επιγραφική μαρτυρία, για να περνάει σε «δεύτερη μοίρα». Παπαχατζής 2002, τ.3, 121, υποσ.2.

άγαλμα αυτό ήταν στημένο στην αγορά της πόλης και το είχε κατασκευάσει ο Δαμοφώντας³⁹². Η ταύτιση Λιμνάτιδος και Λαφρίας θα εξηγούσε το γιατί δεν αναφέρει τον σημαντικό ναό της θεάς στην Ιθώμη³⁹³. Στο λατρευτικό άγαλμα του ναού ανήκουν πιθανότατα και διάφορα μαρμάρινα θραύσματα, που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Le Bas και τα οποία σήμερα δυστυχώς έχουν χαθεί³⁹⁴. Ανάμεσα τους είναι και ένα τμήμα ποδιού. Οι διαστάσεις και το σχήμα του ταιριάζουν με το ασβεστολιθικό βάθρο. Φοράει σανδάλι, που στο πάνω μέρος δένεται με λουριά. Επιπλέον, υπάρχουν και χάλκινα προρωμαϊκά νομίσματα της πόλης, που την αποδίδουν ως Κυνηγέτιδα³⁹⁵.

Επιπλέον, στη Μεσσήνη έχει βρεθεί το πιο πιστό αντίγραφο του τύπου της Λαφρίας (Πιν.19,εικ.55-56). Πρόκειται για ένα άγαλμα ύψους 1,34 μ., που βρέθηκε στη λεγόμενη αίθουσα με τα μαρμαροθέματα³⁹⁶. Σώζεται σχεδόν ολόκληρο (λείπει μόνο το πάνω μέρος του τόξου, που είχε αποσπαστεί κατά την αρχαιότητα). Ήταν στημένο σε κόγχη του τοίχου μαζί με άλλα αγάλματα³⁹⁷. Χρονολογείται στην εποχή των Αντωνίων. Η θεά στηρίζεται στο δεξί πόδι και προβάλλει το άνω αριστερό. Υψώνει το δεξί χέρι για να ανασύρει βέλος από τη φαρέτρα, η οποία όμως, έχει παραλειφθεί από τον αντιγραφέα. Με το αριστερό χέρι στηρίζεται σε κορμό δένδρου και κρατάει τόξο, από το οποίο σώζεται μόνο το κάτω τμήμα. Τα μαλλιά της είναι χωρισμένα στη μέση και δένονται σε κότσο στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Το πάνω μέρος του κρανίου είναι δουλεμένο από ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου, που είναι προσαρμοσμένο με σιδερένιο σύνδεσμο. Φοράει χιτώνα, που σχηματίζει βαθύ κόλπο και από πάνω ιμάτιο δεμένο στη μέση. Κάτω από το στήθος υπάρχει ζώνη. Στα πόδια φοράει εμβάδες επενδεδυμένες εσωτερικά με πέλους, των οποίων τα πτερύγια κρέμονται έξω. Ο τύπος με χιτώνα, που σχηματίζει βαθύ κόλπο και ιμάτιο αποτελεί χαρακτηριστικό του τύπου της Κυνηγέτιδας. Όμως, το συγκεκριμένο αντίγραφο αναγνωρίστηκε ως ο Λαφρία με βάση τα ρωμαϊκά νομίσματα των Πατρών³⁹⁸ (Πιν.57,εικ.169-170).

Για το λατρευτικό άγαλμα της Ημέρας στο ιερό των Λουσών (1.7.2.) δεν είναι γνωστό τίποτα, καθώς δεν το αναφέρει καμία από τις πολλές αρχαίες πηγές, που

³⁹² Πausanias IV,31,7. Αναφέρει και όλο το περιστατικό της μεταφοράς από την Καλυδώνα.

³⁹³ Θέμελης 2002, 115. Le Bas 1844, 432.

³⁹⁴ Le Bas 1844, 422-425. Σώζονται μόνο σχέδια των θραυσμάτων αυτών, που έκανε ο ίδιος ο Le Bas.

(Πιν.16,εικ.49)

³⁹⁵ Η θεά εικονίζεται όρθια να φοράει κοντό χιτώνα. Στο δεξί της χέρι κρατάει δόρυ και στο αριστερό τόξο ή ακουμπάει σε κιονίσκο. Στα πόδια τη διακρίνεται σκυλί. Έχει αναγνωριστεί ως η Λαφρία. Θέμελης 2002, 116.

³⁹⁶ Βρέθηκε το 1989. Βρίσκεται σε απόσταση 80 μ. ανατολικά του Ασκληπιείου και χρονολογείται στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Το δάπεδό της ήταν στρωμένο με μεγάλες ορθογώνιες πλάκες, που πλαισίωναν δαπέδιο μαρμαροθέτημα (opus sectile) από πολύχρωμα μάρμαρα και λίθους, που σχημάτιζαν γεωμετρικά μοτίβα. Μέσα από το στρώμα καταστροφής (που χρονολογείται λίγο μετά το 360 μ.Χ.) βρέθηκαν και 10 συνανήκοντα τμήματα από το άγαλμα της θεάς. Θέμελης 2002, 93-95.

³⁹⁷ Στο δάπεδο του χώρου δεν υπάρχει κανένα ίχνος έδρασης, όπως, επίσης, δεν υπάρχει και βάθρο. Αυτά τα στοιχεία σε συνδυασμό με το μικρό ύψος του αγάλματος και το μεγάλο πάχος του βόρειου τοίχου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ήταν στημένο σε κόγχη. Θέμελης 2002, 95.

³⁹⁸ Θέμελης 2002, 139-140.

ασχολούνται με το ιερό. Παρολ' αυτά ένα μαρμάρινο θραύσμα από τις πρώτες ανασκαφές έχει ερμηνευτεί ως προερχόμενο από το λατρευτικό άγαλμα³⁹⁹ (Πιν.31,εικ.94), ενώ και δύο αγαλματίδια, που βρέθηκαν, επίσης, στις πρώτες ανασκαφές, έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί να ακολουθούν το πρότυπο του λατρευτικού αγάλματος⁴⁰⁰. Το πρώτο αγαλματίδιο είναι χάλκινο, που σήμερα βρίσκεται την Φρανκφούρτη⁴⁰¹ (Πιν.30,εικ.92). Οι πρώτοι ανασκαφείς διατύπωσαν την άποψη ότι αντανακλά το λατρευτικό άγαλμα, και υποστήριξαν ότι στα χέρια κρατούσε μικρό ελάφι⁴⁰². Ο Lamb θεωρεί ότι το συγκεκριμένο ειδώλια είναι ένα καθαρά αρκαδικό έργο⁴⁰³. Το δεύτερο αγαλματίδιο είναι και αυτό χάλκινο και είναι ένα από τα αντικείμενα της πρώτης λαθρανασκαφής (Πιν.31,εικ.93). Χρονολογείται το 470 π.Χ. περίπου⁴⁰⁴. Τα αγαλμάτια αυτά μαζί με κάποια άλλα από τους Λουσούς η Kahil τα κατέταξε στο LIMC ως «τύπο των Λουσών»⁴⁰⁵.

Σε μερικά ιερά το μοναδικό στοιχείο, που υπάρχει για τα λατρευτικά αγάλματα είναι διάφορα θραύσματα, που προέκυψαν από την ανασκαφή και έχουν αποδοθεί από τους ερευνητές σε αυτά.

Μαρμάρινα θραύσματα στη Λυκώνη (1.2.1.) θα μπορούσαν να ανήκουν στα λατρευτικά αγάλματα του ναού, με δεδομένο ότι γενικά επρόκειτο για ένα φτωχό ιερό από πλευράς ευρημάτων και άρα δύσκολα να προέρχονται από άλλο άγαλμα στημένο στο χώρο.

Από το μεγάλο τέμενος της Ορθίας στην Σπάρτη (1.3.1.) υπάρχει μόνο ένα μαρμάρινο θραύσμα κεφάλι γυναικείας μορφής, που έχει αποδοθεί στο λατρευτικό άγαλμα της θεάς. Χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁰⁶ (Πιν.63,εικ.193).

³⁹⁹ Πρόκειται για ένα μικρό τμήμα από τη μέση γυναικείας μορφής ντυμένης με πέπλο. Ενδεχομένως να φορούσε ζώνη, ενώ φαίνονται οι πτυχές του πέπλου. Από τους πρώτους ανασκαφείς χρονολογήθηκε στον 7^ο αιώνα π.Χ. Η Alroth διαφωνεί θεωρώντας ότι χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Wilhelm-Reichel 1901, 35-36, fig.23 και Alroth 1989, 63-64.

⁴⁰⁰ Mitsopoulos-Leon 1993, 33-35.

⁴⁰¹ Frankfurt, Liebieghaus 436. LIMC II 1984, 633, no.104, pl.450. Χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., αν και έχει προταθεί και μία χρονολόγηση στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Η όρθια γυναικεία μορφή φοράει απλό πέπλο με μανίκια. Στο κάτω μέρος ο πέπλος πτυχώνεται πίσω και στο πλάι, ενώ μπροστά εμφανίζεται ομαλός. Η μορφή από τη μέση και κάτω δίνει την εντύπωση κολόνας. Οι ώμοι καλύπτονται από ένα ένδυμα ανάλογο με αυτό, που αποδίδεται στα ειδώλια βοσκών από την περιοχή της Αρκαδίας. Τα μαλλιά είναι κοντά και κομμένα ακριβώς στο ύψος του μετώπου. Το αριστερό γόνατο προβάλλει ελαφρά και λίγο άτεχνα. Στα χέρια της κρατούσε αντικείμενο, που σήμερα δεν σώζεται. Mitsopoulos-Leon 1993, 33-35 και Alroth 1989, 62-63.

⁴⁰² Wilhelm-Reichel 1901, 37.

⁴⁰³ Lamb 1925/27, 141, no.20.

⁴⁰⁴ Berlin, Staatliche Museen 7644. Η μορφή, που πατάει πάνω σε ένα είδος σκαμνιού, φοράει πέπλο με απόπτυγμα. Το κεφάλι της είναι στραμμένο ελαφρά προς τα κάτω και αριστερά. Τα μαλλιά αποδίδονται με αυστηρές πτυχές και δένονται σε κότσο στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Η έκφραση του προσώπου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σκυθρωπή. Αρχικά στο δεξί χέρι κρατούσε δάδα και στο αριστερό παπαρούνα. Με βάση αυτά τα δύο αντικείμενα συνδέθηκε με το λατρευτικό άγαλμα της Ημέρας. Σήμερα δε σώζεται κανένα από αυτά τα αντικείμενα. Mitsopoulos-Leon 1993, 34 και Alroth 1989, 63.

⁴⁰⁵ LIMC II 1984, 633, no.104-109, pl.450-451.

⁴⁰⁶ Είναι κατασκευασμένο από γκριζωπό λακωνικό μάρμαρο. Η ακριβής προέλευση του δεν είναι γνωστή, αλλά το πιο πιθανό είναι ότι είχε ξαναχρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό κατά τη ρωμαϊκή

Το ίδιο συμβαίνει και στο ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (1.7.4.). Ο Ρωμαίος σε ένα μαρμάρينو θραύσμα αναγνώρισε το λατρευτικό άγαλμα του ναού⁴⁰⁷ (Πιν.41,εικ.127). Έχει μήκος 0,6 μ. περίπου. Πιθανότατα ανήκει στον χιτώνα της θεάς, όπως αυτός ανασηκώνεται καθώς αυτή προχωράει. Στον ίδιο τύπο δείχνει να ανήκει και το αγαλμάτιο αρ.312 στο μουσείο της Τεγέας (Πιν.42,εικ.130). Με βάση τη σωζόμενη διάσταση αλλά και τον τύπο στον οποίο πιθανότατα ανήκει, τότε το άγαλμα αυτό ήταν κολοσσικό με μέγεθος, που ξεπερνούσε τα 3μ.

Το λατρευτικό άγαλμα της Μεσοπολίτιδας (1.7.1.) η Jost το αναγνωρίζει σε ρωμαϊκά νομίσματα της πόλης του Ορχομενού. Η θεά εικονίζεται σε μετωπική στάση, φορώντας κοντό χιτώνα. Είναι στο τύπο της Κυνηγέτιδας (Πιν.59,εικ.182). Αν και το προσωνόμιο της θεάς δεν ταιριάζει με αυτόν τον τύπο (βλ. προσωνόμια), το αγαλμάτιο στον τύπο της κυνηγού, που βρέθηκε στην ανασκαφή του ναού συνηγορεί υπέρ αυτής της ταύτισης.

Για το ναό στη Σικυώνα (1.1.1.), στην Επίδαυρο (1.2.2), στην Παλιά Επίδαυρο (1.2.3.), στο Μεγαλοβούνι (1.2.4.), στο Λάπιθο (1.5.1.), στη Ρακίτα (1.6.2), στο Κώτιλο (1.7.3.), στη θέση Ερμές (1.7.5.) και στα Λυκόχια (1.7.6.) δεν υπάρχει κανένα στοιχείο σχετικά με τα λατρευτικά τους αγάλματα.

περίοδο. Δεν διατηρούνται καθόλου τα αυτιά ούτε τα μαλλιά, παρά μόνο ένα μικρό τμήμα πάνω από το δεξί μάτι. Στο πάνω μέρος του κεφαλιού υπάρχει οριζόντιο κόψιμο αλλά και κυκλικοί τόρμοι, στοιχεία που υποδεικνύουν ότι προσαρμοζόταν ένα επιπλέον στοιχείο, μάλλον πύλος. Αυτό ήταν και το βασικό στοιχείο, που οδήγησε στην αναγνώριση του ως άγαλμα της θεάς. Πολλά ειδώλια από την ανασκαφή του ιερού εικονίζουν όρθια γυναικεία μορφή, που φοράει πύλο (Πιν.63,εικ.194) και θεωρείται ότι αναπαριστούν την Ορθία. Dawkins 1929, 145-146, 388-390.

⁴⁰⁷ Ρωμαίος 1952, 30.

3.Ιερά γνωστά από αρχαίες πηγές και επιγραφές

3.1.Κορινθία (Πιν.46,εικ.144)

3.1.1. Κεγχρεές

Σύμφωνα με τον Πausanias στο δρόμο από τον Ισθμό προς τις Κεγχρεές⁴⁰⁸ υπήρχε ναός της θεάς και μάλιστα έσωζε επί των ημερών του και το αρχαίο ξόανό της⁴⁰⁹. Η πληροφορία για το ξόανο είναι πολύ σημαντική, γιατί σημαίνει ότι ο ναός γλύτωσε από την καταστροφή του Μόμμιου το 146 π.Χ. Ενδεχομένως αυτό να οφείλεται στο ότι βρισκόταν εκτός της κατοικημένης περιοχής⁴¹⁰. Η θέση του παρόδιου αυτού ναού δεν έχει εντοπιστεί με βεβαιότητα. Οι Scranton και Ramage στην προανασκαφική έρευνα, που διεξήγαγαν στην περιοχή, εντόπισαν σε απόσταση 800 μ. περίπου βόρεια του λιμανιού των Κεγχρεών, κοντά στον αρχαίο δρόμο Ισθμίας-Κεγχρεών, οικοδομικά λείψανα ναού της κλασικής περιόδου, και τα απέδωσαν στο συγκεκριμένο ιερό⁴¹¹.

Στην γειτονική περιοχή της Ισθμίας βρέθηκε η επιγραφή **IG IV 203**, που αναφέρεται στις χορηγίες ενός πλούσιου Ρωμαίου, του Licinius Priscus Iuventinus, ο οποίος επιδιόρθωσε και ανακαίνισε διάφορα ιερά της περιοχής, μεταξύ των οποίων και ένα ιερό της Άρτεμης⁴¹². Η επιγραφή χρονολογείται τον 2^ο μ.Χ. αιώνα. Σε αυτήν δεν δίνεται κανένα τοπογραφικό στοιχείο σχετικά με τη θέση των αναφερόμενων ιερών⁴¹³. Οι Will⁴¹⁴ και Roux⁴¹⁵ πιστεύουν ότι πρόκειται για αναφερόμενο από τον Πausanias ναό στις Κεγχρεές. Αυτό φαίνεται και το πιο πιθανό, αφού και οι άλλοι δύο ναοί, που αναφέρονται στην επιγραφή, δεν είναι μαρτυρημένοι στην περιοχή της Ισθμίας αλλά σε γειτονικές⁴¹⁶. Δεν μπορεί, πάντως, να αποκλειστεί η πιθανότητα να πρόκειται για έναν άλλο ναό άγνωστο από αρχαία πηγή.

3.1.2. Σικυώνα

Στην πόλη της Σικυώνας ο Πausanias αναφέρει δύο ιερά της θεάς, που, όμως, δεν έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά. Το πρώτο είναι το ιερό της *Φεραίας* Αρτέμιδος⁴¹⁷.

⁴⁰⁸ Είναι το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου, που ήταν ιδιαίτερα σημαντικό για την επικοινωνία της Κορίνθου με την Ανατολή και τη νησιωτική Ελλάδα. Πρόκειται για έναν φυσικό όρμο, που διαμορφώθηκε σε λιμάνι με την κατασκευή μώλων από τα ελληνιστικά χρόνια. Παπαχατζής 2003, 40-41.(Πιν.47,εικ.145)

⁴⁰⁹ Πausanias II,2,3.

⁴¹⁰ Παπαχατζής 2002, τ.2, 44, υποσ.1.

⁴¹¹ Πρόκειται για τμήμα της θεμελίωσης και αρκετά μαρμάρινα θραύσματα. Scranton-Ramage 1964, 145.

⁴¹² Στίχοι 16-19: ναούς Δήμητρος καὶ Κόρης καὶ Διοῦσου / καὶ Ἀρτέμιδος σὺν τοῖς ἐν αὐτοῖς ἀγαλμασιν καὶ προσκοσμήμασιν καὶ προνάοις / ἐκ τῶν ἰδίων ἐποίησεν καὶ τοὺς ναοὺς.

⁴¹³ Broneer 1939, 189-190. Brulotte 1994, 140.

⁴¹⁴ Will 1955, 215-216.

⁴¹⁵ Roux 1958, 104.

⁴¹⁶ Πρόκειται για ναό του Διονύσου και της Δήμητρας και της Κόρης. Ο Διόνυσος λατρευόταν στη Σικυώνα (Πausanias II,7,5), ενώ ιερό για τη Δήμητρα και την Κόρη υπήρχε στον Ακροκόρινθο. Παπαχατζής 2003, 64.

⁴¹⁷ Πausanias II,10,7.

Βρισκόταν στα δεξιά του δρόμου, που οδηγούσε από την αγορά στο γυμνάσιο της Σικυώνας⁴¹⁸. Το ξόανο της θεάς είχε μεταφερθεί από τις Φερές της Θεσσαλίας.

Το δεύτερο ιερό είναι κοινό για την Άρτεμη και τον Απόλλωνα⁴¹⁹. Βρισκόταν κοντά στην Ιερά Πύλη και το ναό της Αθηνάς, που επίσης, δεν έχουν εντοπιστεί. Το ιερό είχε αφιερώσει στους δύο θεούς ο Επωπείας⁴²⁰.

Η λατρεία της Αρτέμιδος στην πόλη της Σικυώνας πιστοποιείται και από διάφορες σειρές νομισμάτων, που την απεικονίζουν. Σε δύο τύπους χάλκινων νομισμάτων των χρόνων του Γέτα (209-211 μ.Χ.) και του Καρακάλλα (209-217 μ.Χ.) πιθανότατα εικονίζεται το λατρευτικό άγαλμα της *Φεραίας* Αρτέμιδος. Στον οπισθότυπο του πρώτου τύπου η θεά με μακρύ χιτώνα και ιμάτιο, κρατάει από μία δάδα στα υψωμένα χέρια της (Πιν.47,εικ.146). Οι δάδες αποτελούν το χαρακτηριστικό της *Φεραίας* Αρτέμιδος⁴²¹. Στον οπισθότυπο του δεύτερου τύπου το άγαλμα απεικονίζεται μέσα σε ναό, που συμβατικά αποδίδεται με τη μορφή κόγχης⁴²² (Πιν.47,εικ.147).

3.2. Αργολίδα (Πιν.48,εικ.149)

3.2.1. Άργος

Στην πόλη του Άργους αναφέρεται από τον Πausανία ιερό της *Πειθούς* Αρτέμιδος⁴²³, που, όμως δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά. Η θέση του έχει υπολογιστεί κατά προσέγγιση μόνο και σε σχέση με τα υπόλοιπα κτήρια της αγοράς από τους Γάλλους ανασκαφείς της πόλης του Άργους⁴²⁴.

⁴¹⁸ Το γυμνάσιο βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της αγοράς. Χτίστηκε το 280 π.Χ. περίπου από τον Κλεινία, πατέρα του Άρατου. Σε αυτό υπήρχε και άγαλμα της θεάς από λευκό μάρμαρο. Πausανίας II,10,7. Στη μορφή, που σώζεται σήμερα, το γυμνάσιο είναι χτίσμα των αυτοκρατορικών χρόνων, λίγο μεταγενέστερο του Πausανία. Παπαχατζής 2002, τ.2, 106, υποσ.1.

⁴¹⁹ Πausανίας II,11,1.

⁴²⁰ Ο Επωπείας είναι ένας μυθικός βασιλιάς της Σικυώνας, που σε μερικούς μύθους παρουσιάζεται εγγονός του Ποσειδώνα. Grimal 1991, 206, λ. Επωπείας.

⁴²¹ Νομίσματα από τις Φερές, που χρονολογούνται από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και έπειτα απεικονίζουν και αυτά μία γυναικεία μορφή, που κρατάει δάδες. Imhoof Blumer- Gardner 1885, 79 και LIMC αρ.891. Χρυσόστομου 1998, 201.

⁴²² Imhoof Blumer- Gardner 1885, 80. LIMC II, 688, αρ.891. Με βάση αυτή την παράσταση ο Χρυσόστομος διατύπωσε την άποψη ότι ο ναός της Φεραίας ήταν ρωμαϊκών χρόνων. Χρυσόστομου 1998, 201.

⁴²³ Πausανίας II,21,1. Βρισκόταν ανάμεσα στην αγορά της πόλης και στο ναό της Αφροδίτης. Ο τελευταίος εντοπίστηκε σε απόσταση 30 μ. περίπου ΝΔ της σκηνής του ωδείου. Για την ανασκαφή του συγκεκριμένου ναού βλ. Georges Daux, BCH 93 (1968), «Chronique des fouilles de l'École française en 1968», 994 κ.ε.

⁴²⁴ Vollgraff 1907, 172, fig.6.

Κατεβαίνοντας από το ιερό της *Ορθίας* Αρτέμιδος στη Λυκώνη (βλ. 1.2.1), πάλι σύμφωνα με τον περιηγητή, συναντά κανείς στα αριστερά του δρόμου ναό της Άρτεμης⁴²⁵. Σχετικά με την τοποθεσία του ναού δεν υπάρχει κανένα στοιχείο⁴²⁶.

3.2.2. Οινόνη

Πάνω από την Οινόνη βρίσκεται το όρος Αρτεμίσιο, που είναι ένας από τους ορεινούς όγκους, που χωρίζουν την Αργολίδα από την Αρκαδία. Στην κορυφή του, σύμφωνα με τον Πausανία, υπήρχε ιερό αφιερωμένο στην Άρτεμη⁴²⁷. Για το ίδιο ιερό κάνει αναφορά και στο βιβλίο των Αρκαδικών, και εκεί αναφέρει και άγαλμα για τη θεά⁴²⁸. Και ο Ησύχιος κάνει λόγο για αυτό το ιερό, και το τοποθετεί γενικά στην Οινόνη και όχι συγκεκριμένα στην κορυφή του Αρτεμισίου⁴²⁹.

Στην κορυφή του όρους δεν σώζεται τίποτα, που θα μπορούσε να αποδοθεί στο ιερό⁴³⁰. Για τη θέση της αρχαίας Οινόνης υπάρχει διχογνωμία. Ο Παπαχατζής την τοποθετεί στο σημερινό χωριό Μάζι (ή αλλιώς Αρία) στο οποίο έχουν βρεθεί και οικοδομικά λείψανα αρχαϊκής εποχής⁴³¹. Ο Πίκουλας, αντίθετα πιστεύει ότι βρισκόταν στη θέση Ζευγολατιό του οικισμού Μερκούρι⁴³².

3.2.3. Ορνέες

Το ιερό το αναφέρει μόνο ο Πausανίας, σύμφωνα με τον οποίο διέσωζε ακόμη επί των ημερών του το ξόανο, που παρίστανε τη θεά ὄρθια⁴³³. Και η θέση των αρχαίων Ορνέων δεν ταυτίζεται με βεβαιότητα⁴³⁴. Δύο είναι οι πιο πιθανές ταυτίσεις: δίπλα στο σημερινό χωριό Λιόντι και η θέση Παλιοκαστράκι στο χωριό Κάτω Μπέλεσι⁴³⁵.

⁴²⁵ Πausανίας II,24,6.

⁴²⁶ Τμήματα αρράβδωτων κίωνων και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, που υπήρχαν κοντά στο σημερινό εκκλησάκι της Αγίας Σωτείρας ο Αρβανιτόπουλος τα απέδωσε στον συγκεκριμένο ναό. Αυτή παραμένει ως σήμερα η μοναδική πρόταση σχετικά με τη θέση του ναού. Αρβανιτόπουλος 1916/19,78-79.

⁴²⁷ Πausανίας II,25,3.

⁴²⁸ Πausανίας VIII,6,6.

⁴²⁹ Ο Ησύχιος δίνει και το προσωνύμιο της θεάς, το οποίο είναι *Οίνω̃ατις*.

⁴³⁰ Fougères 1898, 89, n.2.

⁴³¹ Παπαχατζής 2002, τ.2, 185, υποσ.3.

⁴³² Σε αυτήν την ταύτιση οδηγήθηκε από ένα τυχαίο εύρημα. Δύο τμήματα βάσης, που βρέθηκαν μετά από άρρωση, στη θέση Ζευγολατιό του οικισμού φέρουν αναθηματική επιγραφή προς την Αρτέμιδα. Η επιγραφή (SEG 38.314), που χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ., είναι γραμμένη σε αργειακό αλφάβητο. Σύμφωνα με τον ερευνητή το εύρημα αυτό αποδεικνύει ότι υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος και μέσα στην πόλη της Οινόνης. Πίκουλας₁ 1988, 55-56, πιν. 7-8.

⁴³³ Πausανίας II,25,6.

⁴³⁴ Σύμφωνα με τον Πausανία οι Ορνέες απείχαν από την πόλη Λύρκεια 60 στάδια. Πausανίας II,25,5. Όμως, ούτε η θέση της Λύρκειας είναι βεβαιωμένη. Παπαχατζής 2003, τ.2, 186, υποσ.1.

⁴³⁵ Παπαχατζής 2002, τ.2, 188, υποσ.1. Το πρώτο από τα δύο χωριά σήμερα ανήκει στο νομό Κορινθίας.

3.2.4. Επίδαυρος

Μόνο από τον Πausανία⁴³⁶ είναι γνωστό και το ιερό της *Κορυφαίας* Αρτέμιδος στο όρος Κόρυφον⁴³⁷. Σύμφωνα με τον περιηγητή το ιερό αυτό το αναφέρει και η Τελέσιλλα⁴³⁸ σε ένα από τα ποιήματά της. Δυστυχώς, το συγκεκριμένο ποίημα δεν σώζεται.

Στην πόλη της Επιδαύρου υπήρχε ναός της Αρτέμιδος, με λατρευτικό άγαλμα, που την παρίστανε κυνηγό⁴³⁹. Η πόλη της αρχαίας Επιδαύρου βρίσκεται σε απόσταση 18 χιλ. περίπου ανατολικά από το τέμενος του Ασκληπιείου, δίπλα στο σημερινό χωριό Παλιά Επίδαυρος⁴⁴⁰.

3.2.5. Τροιζήνα

Στην Τροιζήνα⁴⁴¹ (που σήμερα υπάγεται στο νομό Αττικής) η Άρτεμις κατείχε εξέχουσα θέση στη λατρευτική ζωή της πόλης και συνδέεται με πολλούς μύθους της. Δυστυχώς, μόνο από τον Πausανία είναι γνωστοί οι ναοί και τα ιερά της θεάς στην περιοχή, για τη θέση των οποίων μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν.

Το ιερό της *Σαρωνίδας* Αρτέμιδος⁴⁴² το ίδρυσε ο Σάρων, μυθικός βασιλιάς της περιοχής, που πιθανότατα λατρευόταν ως τοπικός θεός ή ήρωας⁴⁴³. (για το μυθολογικό επεισόδιο βλ. προσωνύμια). Το ιερό αυτό βρισκόταν κοντά στη Φοιβαία Λίμνη⁴⁴⁴. Ο ερευνητής της Τροιζήνας Welter θεωρεί ότι λείψανα του ναού έχουν εντοπιστεί στο νότια του κόλπου των Μεθάνων⁴⁴⁵.

Στην αγορά της πόλης τοποθετείται ο ναός της *Σωτείρας* Αρτέμιδος⁴⁴⁶ (Πιν.48,εικ.150). Σε αυτόν υπήρχαν αρκετά αγάλματα της Άρτεμις. Υπήρχαν,

⁴³⁶ Πausανίας II,28,2.

⁴³⁷ Πρόκειται για το βουνό, που βρίσκεται στα νότια του τεμένους του Ασκληπιού στην Επίδαυρο. Παπαχατζής 2002, τ.2, 215, υποσ.1. Αν και στο κείμενο του Πausανία η λέξη παραδίδεται ως *Κορυφόν*, η σωστή γραφή είναι *Κορυφός*. Χατζής 1929, 56.

⁴³⁸ Η Τελέσιλλα είναι ποιήτρια, που καταγόταν από το Άργος και έζησε στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Το έργο της σώζεται πολύ αποσπασματικά. Έγραψε ποιήματα (μάλλον χορικά) προς τιμήν της Άρτεμις και του Απόλλωνα. Μόνο από αυτά σώζονται κάποια αποσπάσματα. Ένα από τα χαμένα ποιήματά της διηγούνταν την ιστορία της Νιόβης. Easterling - Knox 2000, 321-324.

⁴³⁹ Πausανίας II,29,1.

⁴⁴⁰ Παπαχατζής 2002, τ.2, 217, υποσ.1.

⁴⁴¹ Η αρχαία Τροιζήνα βρίσκεται δίπλα στο σημερινό χωριό Δαμαλάς (μετονομασμένο σε Τροιζήνα) στην ανατολική ακτή της Αργολίδας. Από την πόλη σώζονται κυρίως τμήματα των τειχών και ελάχιστα θεμέλια ναών. Παπαχατζής₁ 1978, 28.

⁴⁴² Πausανίας II,30,7 και II,32,10.

⁴⁴³ Παπαχατζής 2002, τ.2, 257, υποσ.1.

⁴⁴⁴ Η Φοιβαία λίμνη αναγνωρίζεται στα βόρεια της Τροιζήνας και στα δυτικά του λιμανιού της, που στην αρχαιότητα ονομαζόταν Πώγων. Πρόκειται για έναν εκτεταμένο βάλτο, που φτάνει μέχρι τα υψώματα του ισθμού των Μεθάνων. Παπαχατζής 2002, τ.2, 244, υποσ.2. Ακόμη και σήμερα η εικόνα της περιοχής έρχεται σε πλήρη συμφωνία με το κείμενο του Πausανία.

⁴⁴⁵ Πρόκειται για τμήματα πώρινης θεμελίωσης, τα οποία απέδωσε στο ναό. Welter 1941, 38-39.

⁴⁴⁶ Πausανίας II,31,1.

επίσης, και βωμοί για τους θεούς του Κάτω Κόσμου. Αυτό εξηγείται με βάση την παράδοση, που θέλει το ναό να είναι χτισμένος στο σημείο, όπου ο Διόνυσος έβγαλε τη Σεμέλη από τον Άδη και ο Ηρακλής τον σκύλο του Άδη⁴⁴⁷. Και αυτός ο ναός σχετίζεται με μυθολογικό επεισόδιο της περιοχής. Σύμφωνα με την παράδοση ιδρύθηκε από τον Θησέα, όταν επέστρεφε νικητής από την Κρήτη.

Ερείπια του ναού έχουν αναγνωριστεί λίγα μέτρα νότια από το σημερινό εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου⁴⁴⁸. Η ανασκαφή έφερε στο φως θεμέλιου ναού, με διαστάσεις 2,6 x 11 μ. Διέθετε σηκό με πρόναο και ήταν χτισμένος από πωρόλιθο⁴⁴⁹. Η ταύτιση, όμως, είναι αρκετά προβληματική. Από το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου προέκυψαν αρκετές επιγραφές, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό. Από αυτές μόνο μία σχετίζεται με την Άρτεμη. Πρόκειται για την **IG IV 763**⁴⁵⁰, που χρονολογείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.⁴⁵¹. Αντίθετα, η επιγραφή **IG IV 748** είναι ένα τιμητικό ψήφισμα⁴⁵², που προοριζόταν να στηθεί στο ιερό του Απόλλωνα Θεαρίου⁴⁵³. Η επιγραφή αυτή αποτελεί και το βασικό επιχείρημα για την απόδοση των αρχαίων ερειπίων στον Απόλλωνα και όχι στην Άρτεμη⁴⁵⁴.

Η ταύτιση αυτή είναι και η πιο πιθανή, κατά την άποψή μου, και για δύο ακόμη λόγους: ο πρώτος είναι ότι επιγραφή του 3^{ου} π.Χ. αιώνα (**IG IV 775**)⁴⁵⁵, που αναφέρεται στην Αρτέμιδα *Σωτήρα* βρέθηκε σε γειτονική εκκλησία και όχι στο εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου⁴⁵⁶. Επιπλέον, μικρός κυλινδρικός βωμός αφιερωμένος στη θεά Άρτεμη βρέθηκε και αυτός μακριά από το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου⁴⁵⁷. Αυτό ενισχύει ακόμη περισσότερο το ρόλο του Απόλλωνα την περιοχή, αφού το προξενικό ψήφισμα παραμένει η πιο σημαντική επιγραφή από τη θέση αυτή.

Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με το σημερινό εκκλησάκι. Οι χριστιανικοί ναοί, που καταλάμβαναν θέσεις αρχαίων δείχνουν να επιδιώκουν ένα είδος άτυπης συνέχειας των λατρευτικών πρακτικών. Έχει παρατηρηθεί ότι η προχριστιανική ολυμπιακή θεότητα καθόριζε σε μεγάλο βαθμό και τον ορθόδοξο άγιο, που έπαιρνε τη «σκυτάλη» στον συγκεκριμένο χώρο. Η Άρτεμις έχει αντικατασταθεί από τη Θεοτόκο σχεδόν αποκλειστικά, και το ίδιο ισχύει και για τον Απόλλωνα με τον Άγιο

⁴⁴⁷ Πausanias II, 31, 2.

⁴⁴⁸ Welter 1941, 13, 16-17, tafel. 2.

⁴⁴⁹ Παπαχατζής 2002, τ. 2, 245, υποσ. 2.

⁴⁵⁰ *Αριστονικά Τελλία Αρτάμιτι*.

⁴⁵¹ Legrand 1893, 93, αρ. V. Πρόκειται για βάθρο, που χρησίμευε ως αγία τράπεζα στο εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου.

⁴⁵² Legrand 1893, 110, αρ. XXVIII.

⁴⁵³ Βρέθηκε εντοιχισμένο σε τοίχο της εκκλησίας. Το ιερό του Απόλλωνα αναφέρεται και αυτό από τον Pausanias στην αγορά της Τροιζήνας, και επίσης, δεν έχει εντοπιστεί. Pausanias II. 31, 6 και Παπαχατζής 2002, τ. 2, 247, υποσ. 2.

⁴⁵⁴ Παπαχατζής 2002, τ. 2, 247, υποσ. 2.

⁴⁵⁵ *Αρχέστρατος Αριστοδάμον Αρτάμιτι Σωτήραι*.

⁴⁵⁶ Legrand 1893, 93, αρ. VII.

⁴⁵⁷ Χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. Φέρει την επιγραφή **IG IV 770** (*Αρτάμιτος*). Legrand 1893, 93, αρ. VI.

Γεώργιο. Το γεγονός, λοιπόν, ότι το εκκλησάκι, που χτίστηκε στην ίδια τοποθεσία και με δεύτερη χρήση υλικό από τον αρχαίο ναό ανήκει στον Άγιο Γεώργιο αποτελεί, κατά την άποψή μου, σοβαρή ένδειξη ότι ο αρχαίος ναός ήταν του Θεαρίου Απόλλωνα.

Και ο ναός της *Λυκείας* Αρτέμιδος⁴⁵⁸ κοντά στο θέατρο της Τροιζήνας είχε ιδρυθεί από κάποιο πρόσωπο, που σχετίζεται με το μυθολογικό παρελθόν της περιοχής. Σε αυτήν την περίπτωση είναι ο Ιππόλυτος⁴⁵⁹, ο οποίος έχει και στενή σχέση με τη θεά⁴⁶⁰. Η αναφορά του Πausανία ότι ο ναός βρισκόταν κοντά στο θέατρο, αποτελεί τοπογραφική ένδειξη με βάση την οποία αναζητήθηκε ο ναός. Αν και το θέατρο της Τροιζήνας δεν έχει βρεθεί ο καταλληλότερος χώρος για αυτό θα ήταν στην πλαγιά του βουνού, στα ΝΔ κράσπεδα της αγοράς. Παρ' αυτά ίχνη του ναού δεν εντοπίστηκαν σε εκείνο το σημείο⁴⁶¹.

Η σημασία της Αρτέμιδος στη θρησκευτική ζωή της Τροιζήνας πιστοποιείται και από μία σειρά νομισμάτων των ρωμαϊκών χρόνων. Χρονολογούνται την εποχή του Σέπτιμου Σεβήρου και στον οπισθότυπο τους εικονίζεται η Αρτέμιδα στον τύπο της κυνηγέτιδας. Είναι σε έντονη κίνηση προς τα δεξιά καταδιώκοντας ένα ελάφι, ενώ στα χέρια της κρατάει δάδα και τόξο. Συνοδεύεται από σκύλο⁴⁶² (Πιν.47,εικ.148).

3.2.6. Ερμιόνη

Και στην περιοχή της Ερμιόνης υπάρχει ένα ιερό της Αρτέμιδος, το οποίο είναι γνωστό μόνο από την αναφορά του Πausανία⁴⁶³. Σε αυτό η θεά λατρεύεται με την προσωνομία *Ιφигένεια*. Η αρχαία πόλη της Ερμιόνης βρισκόταν όπου και η σημερινή ομώνυμη κωμόπολη⁴⁶⁴.

⁴⁵⁸ Πausανίας II,31,4.

⁴⁵⁹ Ο Ιππόλυτος ήταν από τις κυρίαρχες θεότητες της περιοχής. Λατρευόταν ως θεός θεραπευτής. Το τέμενος του, που βρισκόταν ΒΔ της αρχαίας Τροιζήνας, ήταν περίλαμπρο και αποτελούνταν από συγκρότημα ιερών. Ο περίβολος και τα κτίσματα του ιερού βρίσκονταν εκτός των τειχών της πόλης και χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Πριν από αυτήν την περίοδο υπήρχε ένα μικρό γεωμετρικό τέμενος, ενώ μεγάλη ακμή γνώρισε η λατρεία του θεού στα αυτοκρατορικά χρόνια. Οικονομίδου 2007, 85-86.

⁴⁶⁰ Στην τραγωδία του Ευριπίδη «*Ιππόλυτος*» σκιαγραφείται πολύ καθαρά η σχέση του Ιππόλυτου με την Άρτεμη. Σύμφωνα με το μύθο, μετά το θάνατο του Ιππόλυτου, η Άρτεμις παρακάλεσε τον Ασκληπιό να τον επαναφέρει στη ζωή, όπως και έγινε. Μετά από αυτό ο Ιππόλυτος πήγε στην Ιταλία, όπου και ίδρυσε ιερό προς τιμήν της θεάς στην Αρική. Grimal 1991, 321, λ. Ιππόλυτος.

⁴⁶¹ Παπαχατζής 2002, τ.2, 247, υποσ.1.

⁴⁶² Imhoof Blumer- Gardner 1885, 96, no.3. Οικονομίδου 2003, 110.

⁴⁶³ Πausανίας II,35,1.

⁴⁶⁴ Παπαχατζής 1978, 30.

3.3.Λακωνία (Πιν.49,εικ.151)

3.3.1. Καρυές

Στις Καρυές της Λακωνίας υπήρχε το ονομαστό ιερό της *Καρυάτιδος* Αρτέμιδος⁴⁶⁵. Η θέση του ιερού δεν είναι σίγουρη, όπως σίγουρη δεν είναι και η θέση των αρχαίων Καρυών. Σχετικά με την πόλη η πιο πιθανή τοποθεσία είναι αμέσως βόρεια του σημερινού χωριού Αράχοβα (που έχει μετονομαστεί σε Καρυαί)⁴⁶⁶. Με αυτή την ταύτιση συμφωνεί η πλειονότητα των ερευνητών⁴⁶⁷. Η θέση του ιερού αναζητείται κοντά στο εκκλησάκι της Παναγίας λίγο έξω από το χωριό, στη θέση, που λέγεται Καρυές⁴⁶⁸.

Το ιερό αυτό ήταν ιδιαίτερα ονομαστό στην αρχαιότητα. Σε αυτό τελούνταν κάθε χρόνο ετήσια γιορτή τα *Καρύατια*, με κεντρικό δρώμενο έναν τελετουργικό χορό παρθένων (βλ. προσωνύμια). Από τον περιηγητή Πausανία μαθαίνουμε ότι το άγαλμα της Αρτέμιδος *Καρυάτιδος* ήταν στημένο στην ύπαιθρο⁴⁶⁹. Με βάση αυτό το χωρίο του Πausανία, ο Ρωμαίος υποστήριξε ότι δεν υπήρχε ναός. Ενδεχομένως, να υπήρχε μόνο κάποιος βωμός ή κάποια οικοδομήματα απαραίτητα για τις ανάγκες του ιερού και την φύλαξη των αφιερωμάτων⁴⁷⁰.

Ο Πausανίας σχετίζει με το ιερό της *Καρυάτιδος* ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα. Στην αρχή του βιβλίου των Μεσσηνιακών γράφει ότι ο ήρωας των Μεσσηνίων, Αριστομένης, έπειτα από ενέδρα συνέλαβε τις παρθένες, που μετείχαν στο λατρευτικό χορό προς τιμήν της Αρτέμιδος⁴⁷¹. Αυτό το γεγονός το αποδίδει στον Β' Μεσσηνιακό πόλεμο, που τον χρονολογεί στο 680 π.Χ. περίπου. Αν και είναι σίγουρο ότι έχει κάνει λάθος και στις χρονολογήσεις και στη σύνδεση του Αριστομένη με αυτόν τον πόλεμο, τα γεγονότα στο ιερό δεν αμφισβητούνται από τους ιστορικούς⁴⁷².

⁴⁶⁵ Πausανίας III,10,7.

⁴⁶⁶ Ρωμαίος 1950, 238 και Ρωμαίος 1958/59, 376-377.

⁴⁶⁷ Loring 1895, 54-55. Παπαχατζής 2002, τ.2, 330, υποσ.1.

⁴⁶⁸ Η θέση της εκκλησίας είναι δίπλα στο ποτάμι και αρκετά ένυδρη, όπως αποδεικνύουν τρία υπεραιώνια πλατάνια, που υπάρχουν ακόμη και σήμερα (Πιν.50,εικ.153). Αυτό αποτέλεσε ισχυρή ένδειξη για τον Ρωμαίο, ώστε να θεωρήσει ότι εκεί βρισκόταν το ιερό της θεάς. Ρωμαίος 1902, 24 και 1958/59, 376.

⁴⁶⁹ Πausανίας III, 17,7.

⁴⁷⁰ Ρωμαίος 1958/59, 378.

⁴⁷¹ IV, 16, 9-10.

⁴⁷² Ο Πausανίας είναι η μοναδική σωζόμενη αρχαία πηγή, που εξιστορεί τα γεγονότα του Β' Μεσσηνιακού πολέμου. Το κάνει χωρίς κριτικό πνεύμα και στηριζόμενος σε πηγές από μία γραμματεία, που καλλιεργήθηκε μετά την απελευθέρωση της Μεσσήνης, το 370 π.Χ., που εξυπηρετούσε συγκεκριμένες σκοπιμότητες. Αυτή η γραμματεία τοποθέτησε στον Β' Μεσσηνιακό πόλεμο επικεφαλής τον Αριστομένη. Η δράση του Αριστομένη, όμως, είναι χρονολογικά προβληματική, καθώς από ένα σημείο και έπειτα πέρασε στη σφαίρα του θρύλου και έχασε κάθε δεσμό με την ιστορική πραγματικότητα. Σήμερα θεωρείται σίγουρο ότι εκτός από τους δύο Μεσσηνιακούς πολέμους, υπήρχε και μία άλλη σειρά εχθροπραξιών μεταξύ Λακεδαιμονίων και Μεσσηνίων, που δεν έμειναν στην ιστορία ως πόλεμοι, καθώς δεν επρόκειτο για καθολικές εξεγέρσεις. Μία από αυτές ξεκίνησε και με τα γεγονότα στο ιερό της Αρτέμιδος, τα οποία έλαβαν χώρα γύρω στο 500-490 π.Χ. Είναι λίγο μετά τον Β' Μεσσηνιακό πόλεμο και ουσιαστικά πρόκειται για ένα ανταρτοπόλεμο του θρυλικού Αριστομένη, μετά από αποτυχία τακτικού πολέμου.

3.3.2. Σπάρτη

Στην πόλη της αρχαίας Σπάρτης⁴⁷³ (Πιν.50,εικ.152)εκτός από το ονομαστό και μεγάλο ιερό της *Ορθίας* Αρτέμιδος, υπήρχαν και άλλα ιερά αφιερωμένα στη θεά, τα οποία δυστυχώς δεν σώζονται. Τα περισσότερα είναι γνωστά μόνο από το βιβλίο των Λακωνικών του Πausανία.

Το πρώτο βρισκόταν κοντά στη θέση Φρούρια⁴⁷⁴. Το ιερό της *Αιγιναιάς*⁴⁷⁵ και το ιερό της *Ισσωρίας*⁴⁷⁶ βρίσκονταν στη συνοικία της Πιτάνης, που τοποθετείται στη ΒΔ πλευρά της πόλης, πάνω από την ακρόπολη⁴⁷⁷. Η Πιτάνη ήταν η επισημότερη, η πιο αριστοκρατική συνοικία της αρχαίας Σπάρτης⁴⁷⁸.

Η θέση του ιερού της *Ισσωρίας* μπορεί ενδεχομένως να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια. Ένας οχυρός λόφος στο ΒΔ άκρο του τείχους της πόλης και κοντά στην Πιτάνη λέγεται Ισώριον⁴⁷⁹. Πολύ πιθανό το ιερό της θεάς να βρισκόταν σε αυτό το σημείο⁴⁸⁰. Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί και το ότι ο Πλούταρχος⁴⁸¹ αναφέρει ιερό της Αρτέμιδος σε αυτό το λόφο.

Το ιερό της Αρτέμιδος *Ηγεμόνης* βρισκόταν κοντά στον λεγόμενο Δρόμο⁴⁸². Δρόμο ονόμαζαν οι Λακεδαιμόνιοι το μέρος, στο οποίο ασκούσαν οι νέοι στο τρέξιμο⁴⁸³.

Σακελλαρίου 1971, 221-222 και Παπαχατζής 2002, τ.3, 3-11. Για αναλυτική διαπραγμάτευση της χρονολογίας των Μεσσηνιακών πολέμων βλ. V. Parker, «*The Dates of the Messenian Wars*», Chiron 21 (1991), 23-45.

⁴⁷³ Η αρχαία Σπάρτη, που ονομαζόταν και Λακεδαίμων, βρισκόταν στη θέση και της σημερινής ομώνυμης πόλης. Η σημερινή Σπάρτη χτίστηκε στα χρόνια του βασιλιά Όθωνα (1834), ουσιαστικά πάνω στην αρχαία, από την οποία δεν σωζόταν σχεδόν τίποτα. Από τις ανασκαφές προκύπτει ότι σημαντικός οικισμός στην περιοχή αναπτύχθηκε μετά τα μυκηναϊκά χρόνια.

⁴⁷⁴ Πausανίας III,12,8. Η θέση Φρούρια ονομάστηκε έτσι, επειδή πριν χτιστεί τον 2^ο αιώνα π.Χ. το συνεχές τείχος της πόλης, υπήρχαν σε διάφορα σημεία οχυρά. Ένα από αυτά βρισκόταν σε αυτή τη θέση. Το ιερό βρισκόταν μάλλον στην ανατολική πλευρά της πόλης, πάνω στη μεγάλη λεωφόρο της Αφεταΐδας, που οδηγούσε στην αγορά. Παπαχατζής 2002, τ.2, 342, υποσ.3, 345, υποσ.1 και 2, 353, υποσ.3.

⁴⁷⁵ Πausανίας III,14,2.

⁴⁷⁶ Πausανίας III,14,2-3.

⁴⁷⁷ Και τα δύο ιερά ο περιηγητής τα τοποθετεί κοντά στη λέσχη λεγόμενων κροτανών. Οι Κροτανοί ανήκαν στην Πιτάνη. Παπαχατζής 2002, τ.2, 357, υποσ.1.

⁴⁷⁸ Εκτός από την Πιτάνη υπήρχαν άλλες τρεις συνοικίες στην αρχαία Σπάρτη: η Μεσόα, η Κυνόσουρα και οι Λίμναι. Η Μεσόα βρισκόταν στη ΝΔ πλευρά της πόλης, η Κυνόσουρα στη ΝΑ πλευρά και οι Λίμναι με το φημισμένο ιερό της *Ορθίας* στη δυτική πλευρά, αμέσως βόρεια από την Κυνόσουρα. Αργότερα οι Αμύκλες αποτέλεσαν την πέμπτη κώμη της Σπάρτης, που την κατοικούσαν μόνο Σπαρτιάτες πολίτες. Σακελλαρίου 1971, 50.

⁴⁷⁹ Ταυτίζεται σχεδόν με βεβαιότητα με το σημερινό λόφο Κλαράκι ή Καστράκι. Σε αυτόν σώζονται μέχρι και σήμερα θεμέλια του αρχαίου τείχους. Δεν σώζονται, όμως, άλλα οικοδομικά κατάλοιπα, που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με αυτό. Παπαχατζής 2002, τ.2, 357, υποσ.2.

⁴⁸⁰ Stibbe 1989, 83-85.

⁴⁸¹ Πλούταρχος, *Αγησίλαος*, 32,3.

⁴⁸² Πausανίας III,14,7.

⁴⁸³ Πausανίας III,14,6.

Για την θέση του δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ερευνητών⁴⁸⁴. Έχει αναζητηθεί σε διάφορα σημεία της πόλης, χωρίς όμως, αποτέλεσμα.

3.3.3. Αμύκλες

Στην ευρύτερη περιοχή της Σπάρτης, στις Αμύκλες⁴⁸⁵ υπήρχε ιερό της *Κορυθαλίας* Αρτέμιδος. Δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά, είναι γνωστό μόνο από την αναφορά του Αθήναιου⁴⁸⁶. Το τοπογραφικό στοιχείο, που δίνεται από την περιγραφή είναι το ποτάμι Τίασσα, κοντά στο οποίο βρισκόταν το ιερό. Σχετικά με την ταύτιση του ποταμού υπάρχει διχογνωμία μεταξύ των ερευνητών. Ο Frazer πιστεύει ότι πρόκειται για το σημερινό ποτάμι την Μαγούλας, ενώ αντίθετα ο Παπαχατζής πιστεύει ότι είναι το κατά πολύ μικρότερο ρέμα δίπλα στο σημερινό χωριό Παρόρι, 2 χιλ. ανατολικά από την Σπάρτη⁴⁸⁷.

3.3.4. Δέρειον

Στην περιοχή του Ταϋγету, στο αρχαίο Δέρειον, αναφέρεται από τον Πausanias⁴⁸⁸ και τον Hσύχιο⁴⁸⁹ ιερό της *Δερεάτιδος* Αρτέμιδος, που δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά. Ο Pausanias κάνει λόγο μόνο για άγαλμα της θεάς, χωρίς να αναφέρει ναό⁴⁹⁰. Η θέση του αρχαίου Δερείου δεν είναι σίγουρη. Σύμφωνα με τον Pausanias βρισκόταν κοντά στην πόλη Λαπίθαιο και στην πηγή Άνονον. Το Λαπίθαιο αναγνωρίστηκε από μερικούς ερευνητές κοντά στα σημερινά Ανώγεια⁴⁹¹, ενώ για το Δέρειον και την πηγή Άνονον δεν υπάρχει κάποια πρόταση.

3.3.5. Πλειές

⁴⁸⁴ Οι διάφορες θέσεις, που έχουν προταθεί, είναι κοντά στο ιερό της Ορθίας, στα ανατολικά κρᾶσπεδα της σύγχρονης Σπάρτης, ακόμη και έξω από το τείχος στα δυτικά του Ευρώτα. Αυτό, που κάνει ακόμη πιο δύσκολο τον εντοπισμό του είναι ότι σε αρκετά σημεία της πόλης υπάρχει ο κατάλληλος χώρος για μία τέτοια εγκατάσταση. Stibbe 1989, 81-83, fig.3, locus 17 και Παπαχατζής 2002, τ.2, 359, υποσ.7.

⁴⁸⁵ Οι Αμύκλες ταυτίζονται με τη θέση του σημερινού χωριού Σκλαβοχώρι (που έχουν μετονομαστεί σε Αμύκλες), που βρίσκεται σε απόσταση 5 περίπου χιλ. βόρεια της Σπάρτης. Πρόκειται για παλιότερο συνοικισμό της Σπάρτης, κατοικημένο από την εποχή του χαλκού. Παπαχατζής 2002, τ.2, 381, υποσ.5.

⁴⁸⁶ Δειπνοσοφιστές 4,139, a-b.

⁴⁸⁷ Παπαχατζής 2002, τ.2, 381, υποσ.3.

⁴⁸⁸ Pausanias III,20,7.

⁴⁸⁹ «ἐν τῷ τῆς Δερεάτιδος ἱερῷ Ἀρτέμιδος ἀδόμειτοι ὕμνοι»

⁴⁹⁰ Και αυτό το λατρευτικό άγαλμα της θεάς ήταν στημένο στην ύπαιθρο, όπως συνέβαινε και στο ιερό της καρυάτιδος στις Καρυές. Ο Ρωμαίος διατύπωσε την άποψη ότι και στο Δέρειον δεν υπήρχε ναός. Ρωμαίος 1958/59, 378, υποσ.1.

⁴⁹¹ Ormerod 1909/10, 65.

Μόνο επιγραφική μαρτυρία υπάρχει για το ιερό της Αρτέμιδος *Πατριώτιδος* στην πόλη Πλειαί. Πρόκειται για την επιγραφή **IG V.1. 602**⁴⁹². Χρονολογείται στον 3^ο αιώνα π.Χ. και αναφέρεται σε μία ιέρεια, που ήταν επιφορτισμένη με πολλές ιεροπραξίες για διάφορες θεότητες, μεταξύ των οποίων και της Αρτέμιδος *Πατριώτιδος*. Η πόλη *Πλειαί*, που αναφέρεται στην επιγραφή δεν έχει εντοπιστεί. Οι Wace και Hasluck την τοποθετούν νοτιοδυτικά της σημερινής Απιδιάς⁴⁹³, ταύτιση με την οποία συμφωνεί και ο Παπαχατζής⁴⁹⁴.

3.3.6. Μαριός

Στην πολίχνη των ελευθερολακώνων Μαριό, που ταυτίζεται σχεδόν με βεβαιότητα με το σημερινό χωριό Μαρί⁴⁹⁵, υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος με πολλές πηγές⁴⁹⁶.

3.3.7. Βοιαί

Στην αρχαία πόλη των Βοιαίων η Άρτεμις κατέχει σημαντική θέση. Λατρευόταν με το προσωνύμιο *Σώτειρα*. Το ιερό της δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά. Υπάρχει μόνο η αναφορά του Πausανία, ο οποίος αναφέρει ολόκληρο ιστορικό σχετικά με την ίδρυση της πόλης⁴⁹⁷. Οι αρχαίες Βοιαί τοποθετούνται βόρεια της σύγχρονης Νεάπολης, στα νότια της χερσονήσου του Μαλέα⁴⁹⁸.

Η Άρτεμις εικονίζεται και σε ρωμαϊκά νομίσματα της πόλης. Πρόκειται για μία σειρά χάλκινων νομισμάτων, που χρονολογούνται την εποχή του αυτοκράτορα Γέτα. Στον οπισθότυπο αυτής της σειράς εικονίζεται προτομή της θεάς⁴⁹⁹.

3.3.8. Επίδαυρος Λιμηρά

Σύμφωνα με τον Πausανία και πάλι στο δρόμο, που οδηγούσε από τις Βοιές στην Επίδαυρο Λιμηρά⁵⁰⁰, υπήρχε ιερό της *Λιμνάτιδος* Αρτέμιδος, που ανήκε στην περιοχή της Επιδαύρου⁵⁰¹. Οι Wace και Hasluck τοποθετούν το ιερό κοντά στο

⁴⁹² Στίχοι 10-12: *καὶ Ἀσκληπιοῦ Σχοινάτα / ἐτῶ Ἐλει καὶ Ἀρτέμιδος πατ / ριώτι] δο[ς ἐν Πλεί]ας [καὶ Διο]σκοῦρων*

⁴⁹³ Wace – Hasluck 1908/09, 162.

⁴⁹⁴ Παπαχατζής 2002, τ.2, 416, υποσ.1.

⁴⁹⁵ Παπαχατζής 2002, τ.2, 417, υποσ.1.

⁴⁹⁶ Πausανίας III, 22, 8.

⁴⁹⁷ Πausανίας III, 22, 12-13.

⁴⁹⁸ Wace – Hasluck 1908/09, 168. Παπαχατζής 2002, τ.2, 419, υποσ.3.

⁴⁹⁹ Imhoof Blumer – Gardner 1886, 67.

⁵⁰⁰ Πρόκειται για μία πόλη, που ονομάστηκε έτσι από την αργολική πόλη της Επιδαύρου. Τα ερείπιά της πρώτος τα εντόπισε ο Κυριάκος ο Αγκωνίτης. Βρίσκονται λίγα χιλιόμετρα βόρεια από τον βράχο της Μονεμβασιάς. Σήμερα η θέση τους ονομάζεται Παλιά Μονεμβασιά. Wace - Hasluck 1907/08, 179 και Παπαχατζής 2002, τ.2, 424, υποσ.1.

⁵⁰¹ Πausανίας III, 23, 10.

σημερινό εκκλησάκι της Αγίας-Θέκλας⁵⁰². Το βασικό τους επιχείρημα είναι ότι νότια της εκκλησίας υπήρχε ακόμη και επί των ημερών τους περιοχή, που ονομαζόταν *Λίμνες*⁵⁰³. Με αυτήν την ταύτιση συμφωνεί και ο Πίκουλας, αφού κοντά στο εκκλησάκι εντόπισε ίχνη αρματροχιών⁵⁰⁴.

3.3.9. Ύψοι

Στη θέση Ύψοι, σε απόσταση 30 περίπου σταδίων από το ιερό του Κάρνειου Απόλλωνα υπήρχε κοινό ιερό για τον Ασκληπιό και την Αρτέμιδα, που λατρευόταν με το προσωνύμιο *Δαφναία*⁵⁰⁵. Η θέση δεν έχει εντοπιστεί. Μία πρόταση είναι ότι βρισκόταν κοντά στα μεσσηνιακά σύνορα, στη νότια πλευρά του Ταυγέτου⁵⁰⁶.

3.3.10. Λας

Αμέσως μετά το ιερό της *Δαφναίας* Αρτέμιδος ο Πausανίας κάνει λόγο για ναό της Αρτέμιδος *Δικτύνης*, αναφέροντας αόριστα τη θέση του⁵⁰⁷. Οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν ότι ο ναός βρισκόταν κοντά στο σημερινό Αγερανό, πολύ κοντά στο λιμάνι των Λάων⁵⁰⁸.

Σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων από την πόλη του Λα⁵⁰⁹ απεικονίζεται η θεά στον τύπο της κυνηγέτιδας. Φοράει κοντό χιτώνα και στο αριστερό της χέρι κρατάει τόξο. Με το δεξί κραδαίνει βέλος από την φαρέτρα της. Στα πόδια της εικονίζεται σκύλος⁵¹⁰ (**Πιν.50,εικ.154**).

3.3.11. Πύρριχος

Στην πόλη Πύρριχο υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος της επονομαζόμενης *Αστρατείας*⁵¹¹. Η θέση της πόλης είναι γνωστή. Είναι το σημερινό χωριό Κάβαλο, που πλέον έχει μετονομαστεί σε Πύρριχο⁵¹². Βρίσκεται ανάμεσα στην Αρεόπολη και τον Κότρωνα.

⁵⁰² Wace - Hasluck 1907/08, 176. Το εκκλησάκι αυτό βρίσκεται σε απόσταση μιάμισης ώρας από το σημερινό χωριό Άγιος Φωκάς νότια της Μονεμβασίας.

⁵⁰³ Αναφέρουν, επίσης, μία μικρής έκτασης ανασκαφή, ανάμεσα στην εκκλησία και την ακτή, η οποία, όμως, έφερε στο φως μόνο βυζαντινούς τάφους. Wace - Hasluck 1907/08, 176.

⁵⁰⁴ Πίκουλας, 1988, 281.

⁵⁰⁵ Πausανίας III, 24,9.

⁵⁰⁶ Valmin 1930, 197.

⁵⁰⁷ Πausανίας III, 24,9.

⁵⁰⁸ Forster 1906/07, 233-234 και Παπαχατζής 2002, τ.2, 433, υποσ.4.

⁵⁰⁹ Η αρχαία πόλη του Λα βρισκόταν στους πρόποδες του λόφου του Πασσαβά, με το φράγγικο οχυρό στην κορυφή, που απέχει από το σημερινό Γύθειο 10 χιλ. περίπου. Forster 1906/07, 232.

⁵¹⁰ Imhoof Blumer – Gardner 1886, 69.

⁵¹¹ Πausανίας III, 25,3.

⁵¹² Le Roy 1965, 378-380. Σήμερα το όνομα είναι γένος αρσενικού, ο Πύρριχος, ενώ στην αρχαιότητα ήταν θηλυκού. Παπαχατζής 2002, τ.2, 437, υποσ.2.

Βόρεια του χωριού, στην πλαγιά ενός λόφου εντοπίστηκαν κίονες δύο διαφορετικών μεγεθών⁵¹³. Ενδεχομένως να πρόκειται για λείψανα ναού.

3.3.12. Τευθρώνη

Στην πόλη της Τευθρώνης η κύρια θεότητα ήταν η *Ισσωρία* Αρτέμιδα⁵¹⁴. Η αρχαία Τευθρώνη βρισκόταν, στη θέση του σημερινού παραλιακού χωριού Κότρωνα της ανατολική Μάνη⁵¹⁵. Σε όλη την έκταση του χωριού έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς αρκετά τμήματα αρχιτεκτονικών μελών μαρμάρινου οικοδομήματος. Μάλλον πρόκειται για ναό των ύστερων ελληνιστικών χρόνων⁵¹⁶. Δύσκολα μπορεί να ειπωθεί εάν πρόκειται για το ναό της Αρτέμιδος.

Με το ναό αυτό έχει συνδεθεί ένας μικρός ενεπίγραφος βωμίσκος, που σήμερα βρίσκεται στο Επιγραφικό Μουσείο με αρ.ευρ.6109⁵¹⁷. Στις τρεις πλευρές του έχει παραστάσεις σε έκτυπο ανάγλυφο, ενώ στην τέταρτη (**Πιν.51,εικ.156**) υπάρχει η επιγραφή: **IG V₁, 1219**⁵¹⁸. Το κείμενο της επιγραφής δεν αναφέρει την θεότητα, στην οποία έχει γίνει η ανάθεση, αλλά οι παραστάσεις που υπάρχουν στις άλλες τρεις πλευρές παραπέμπουν ξεκάθαρα στην Αρτέμιδα⁵¹⁹. Στη μία στενή πλευρά υπάρχει παράσταση όρθιας κατσίικας (**Πιν.51,εικ.157**) και στην άλλη σκύλου καθισμένου στα δύο πίσω πόδια (**Πιν.51,εικ.155**). Στην τρίτη πλευρά, την αντίστοιχη της ενεπίγραφης εικονίζονται δύο αναμμένοι πυρσοί (**Πιν.51,εικ.155**).

Η Πέππα-Δελμούζου, που δημοσίευσε το βωμό τον απέδωσε χωρίς αμφιβολία στην *Ισσωρία* Άρτεμη⁵²⁰, και στη συνέχεια αναγνώρισε σε αυτήν στοιχεία χθόνιας θεότητας, αφού αυτό προκύπτει από τα φέροντα σύμβολα του βωμού. Η ταύτιση αυτή είναι κατά την άποψη μου προβληματική. Για την υπόσταση της *Ισσωρίας* δεν είναι γνωστό σχεδόν τίποτα. Ακόμη και η ετυμολογία του ονόματος παραμένει άγνωστη. Από τον Πausανία δεν παραδίδεται ιερό ή ναός άλλης θεότητας στην πόλη. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει και ότι δεν υπήρχε. Τα σύμβολα, που απεικονίζονται στο βωμό παραπέμπουν και στην Εκάτη, με την οποία άλλωστε είναι στενά συνδεδεμένη η Άρτεμις⁵²¹. Θα μπορούσε ο βωμός να συνδεθεί με κάποια

⁵¹³ Forster 1903/04, 160.

⁵¹⁴ Πausανίας III,25,4. Στο χωρίο αυτό ο περιηγητής δεν κάνει λόγο για ιερό ή ναό της θεάς. Όμως, αφού η *Ισσωρία* ήταν η κύρια θεότητα της πόλης είναι σχεδόν αδύνατο να μην είχε ιερό σε αυτήν.

⁵¹⁵ Δεληβοριάς 1968, 153-155.

⁵¹⁶ Δεληβοριάς 1968, 155 και Le Roy 1961, 218-221.

⁵¹⁷ Βρέθηκε πολύ κοντά στην αρχαία Τευθρώνη, σε μια θέση, που ονομάζεται «νησί του Σκόπα». Χρονολογείται ανάμεσα στον 2^ο και 1^ο π.Χ. αιώνα. Ανήκει στην κατηγορία των φορητών βωμίσκων. Πέππα-Δελμούζου 1973, 482-484.

⁵¹⁸ [B]λάστος και / Αγαθήριν / ανέθηκαν

⁵¹⁹ Πέππα-Δελμούζου 1973, 486-488.

⁵²⁰ Αν και σε άλλη δημοσίευση του βωμού δεν έχει φανεί τόσο κατηγορηματική στην ταύτιση αυτή. Peppas-Delmouzu 1974, 307.

⁵²¹ Οι δύο δάδες είναι το κατεξοχήν σύμβολο της Εκάτης, ενώ και ο σκύλος παραπέμπει σε αυτήν. Η Εκάτη θεωρείται, άλλωστε, μία ακόμη υπόσταση της Αρτέμιδος. Χαρακτηριστικό είναι ότι ανάγλυφο, που εικονίζει την Άρτεμη με συνοδεία σκύλου από την περιοχή της σημερινής Νεάπολης στη Λακωνία αποδόθηκε στην Αρτέμιδα Εκάτη. Χρήστου 1953/54, 194-197.

άλλη λατρεία της Αρτέμιδος ή ακόμη και με λατρεία της Εκάτης. Η άγνωστη υπόσταση της *Ισσωρίας* κάνει πολύ παρακινδυνευμένη την απόδοση σε αυτήν ενός ευρήματος με ξεκάθαρα στοιχεία άλλης θεότητας, με μόνο επιχείρημα, ότι δεν είναι γνωστή άλλη λατρεία στην περιοχή.

3.3.13.

Υπάρχουν δύο ιερά της θεάς στην ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας, για τα οποία υπάρχουν αόριστες τοπογραφικές ενδείξεις ή ακόμη και καθόλου στοιχεία. Το πρώτο από αυτό είναι το ιερό της *Μυσίας* Αρτέμιδος, που παραδίδεται από τον Πausanias⁵²². Σύμφωνα με την περιγραφή του βρισκόταν 30 στάδια βόρεια της Σπάρτης, στο δρόμο, που οδηγούσε στην Αρκαδία.

Από τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα μόνο είναι γνωστό το ιερό της *Ποδάγρας* Αρτέμιδος στην Λακωνία⁵²³.

3.4.Μεσσηνία (Πιν.53,εικ.159)

3.4.1.Δενθελιάτις (Πιν.52,εικ.158)

Πρόκειται για μια περιοχή στα σύνορα Μεσσηνίας και Λακωνίας. Εκτείνεται δυτικά του Ταυγέτου⁵²⁴. Αποτέλεσε το μήλο της έριδος και αφορμή για πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στις δύο περιοχές⁵²⁵. Από τον 8^ο αιώνα π.Χ., που εμφανίζεται στο προσκήνιο της ιστορίας, μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια άλλαξε επικράτεια πολλές φορές. Αρχικά ανήκε στην Σπάρτη, που την κατέλαβε στα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ., για να καταλήξει οριστικά στη Μεσσηνία το 25 μ.Χ. με απόφαση του Ρωμαίου πραιτόρα της περιοχής Atidius Geminus⁵²⁶. Αλλά ακόμη και μετά από αυτή τη διευθέτηση συνέχισε να αποτελεί σημείο τριβής, και έτσι αποφασίστηκε ο μόνιμος καθορισμός της συνοριακής γραμμής των δύο περιοχών με αμετάθετους όρους⁵²⁷.

⁵²² Πausanias III,20,9.

⁵²³ Κλήμης Αλεξανδρέας, *Προτρεπτικός* 32p. *ἔστι δὲ καὶ Ποδάγρας ἄλλης Ἀρτέμιδος ἐν τῇ Λακωνικῇ ἱερὸν, ὃς φησι Σωσίβιος.*

⁵²⁴ Συγκεκριμένα πρόκειται για ένα ορεινό σύστημα στο κεντρικό τμήμα της δυτικής πλευράς του Ταυγέτου. Η περιοχή ορίζεται εκτός από τον Ταυγέτο και από τις απόκρημνες ακτές της Μάνης και τα έλη του Παμίσου. Από την αρχαιότητα αποτελούσε μία αυτόνομη ενότητα τόσο γεωγραφικά όσο και οικιστικά. Σταϊνχάουερ 1988, 223.

⁵²⁵ Είναι μία περιοχή με μεγάλη οικονομική σημασία, αφού είναι ιδιαίτερα εύφορη και παραγωγική. Ο βασικός λόγος διεκδίκησής της, όμως, ήταν ότι η κατοχή της συνεπαγόταν και τον έλεγχο του οδικού δικτύου του Ταυγέτου. Αποτελεί τη φυσική είσοδο προς τη Μεσσηνία και είναι συγχρόνως το σταυροδρόμι τριών περιοχών, της Σπάρτης, της Μεσσηνίας και της Αρκαδίας. Πίκουλας 1991,280-281 και Σταϊνχάουερ 1988, 223.

⁵²⁶ Πίκουλας 1991, 280.

⁵²⁷ Πρόκειται για 50 συνολικά όρους, που τοποθετήθηκαν. Kolbe 1904, 366.

Η Δενθελιάτιδα είναι στενά συνδεδεμένη με την Λιμνάτιδα Ἀρτεμη⁵²⁸. Το πόσα ιερά, όμως, της θεάς υπήρχαν στην περιοχή είναι ένα θέμα αρκετά δύσκολο χωρίς ξεκάθαρη απάντηση προς το παρόν⁵²⁹. Παρακάτω θα γίνει μία προσπάθεια να παρουσιαστούν όλα τα δεδομένα, που έχουν προκύψει από την έρευνα και να παρατεθούν όλες οι απόψεις.

Ο Στράβωνας και ο Πausanίας αναφέρουν ιερό της Λιμνάτιδος Αρτέμιδος στη θέση *Λίμναι*, στο οποίο από κοινού Μεσσήνιοι και Λακεδαιμόνιοι θυσίαζαν και έπαιρναν μέρος στη γιορτή προς τιμήν της θεάς⁵³⁰. Σε αυτό συνέβη και ένα ιστορικό περιστατικό⁵³¹, που σχετίζεται με τον Α΄ Μεσσηνιακό πόλεμο: οι Μεσσήνιοι προσέβαλαν γυναίκες από τη Σπάρτη, που ήταν στο ιερό για θυσία σκοτώνοντας και τον βασιλιά της πόλης, Τήλεκλο⁵³². Στη συνέχεια, αφού οι Μεσσήνιοι αρνήθηκαν να δώσουν αποζημίωση για την πράξη τους αυτή, άρχισε ο πόλεμος⁵³³.

Η θέση αυτού του ιερού έχει εντοπιστεί. Βρισκόταν στη θέση Βόλυμνος ή Βόλυμος⁵³⁴. Σήμερα στο σημείο υπάρχει το ερειπωμένο εκκλησάκι της Παναγίας βολυμνιώτισσας⁵³⁵. Ο χώρος ανακαλύφθηκε από τον Ross το 1841, ο οποίος βρήκε το εκκλησάκι σχεδόν εξ ολοκλήρου κτισμένο με αρχαίο υλικό⁵³⁶. Ανάμεσα στο αρχιτεκτονικό υλικό, που είχε χρησιμοποιηθεί, υπήρχαν και αρκετές επιγραφές, που έδωσαν και την χωρίς αμφιβολία ταύτιση του χώρου⁵³⁷. Οι περισσότερες είναι ρωμαϊκών χρόνων και αναφέρουν γιορτή και αγώνες προς τιμήν της Λιμνάτιδος.

Ο Πausanίας κλείνει το βιβλίο των Λακωνικών του αναφέροντας ότι στην πολίχνη της Αλαγονίας ένα από τα αξιοθέατα ήταν και το ιερό της Αρτέμιδος, χωρίς να δίνει καμία άλλη πληροφορία⁵³⁸.

⁵²⁸ Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι το 25 μ.Χ. στο κείμενο της ρωμαϊκής Συγκλήτου, που αφορά την διαιτησία της περιοχής, η υπόθεση αναγράφεται ως εξής: *De iure temple Dianae Limnatidis* (**Tacitus, Annals, IV.43,1-3**). Με βάση αυτό ο Σταϊνχάουερ υποστήριξε ότι το πραγματικό αντικείμενο της έριδας ήταν η περιοχή του ιερού της Λιμνάτιδος. Σταϊνχάουερ 1988, 220.

⁵²⁹ Όπως, χαρακτηριστικά αναφέρει ο ερευνητής της περιοχής Γ. Πίκουλας αποτελεί ένα πρόβλημα, που ακόμη δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει. Πίκουλας 1991, 283, υποσ.13.

⁵³⁰ Στράβων H,4,9. Πausanίας III,2,6 - IV,4,2 και IV,31,3.

⁵³¹ Αναφέρεται και από τον Στράβωνα και από τον Πausanία στα αντίστοιχα χωρία.

⁵³² Πρόκειται για τον βασιλιά της Σπάρτης, που στα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ. κατέλαβε την Δενθελιάτιδα. Πίκουλας 1991, 280.

⁵³³ Πρόκειται για Α΄ Μεσσηνιακό ή Εικοσαετή πόλεμο. Ο Πausanίας τον χρονολογεί με σιγουριά το 743-724 π.Χ., όμως είναι λίγο μεταγενέστερος (735-715 π.Χ.). Έληξε με νίκη των Σπαρτιατών μετά από μάχη στην Ιθώμη. Σακελλαρίου 1971, 49-54.

⁵³⁴ Ο Βόλυμνος βρίσκεται σε υψόμετρο 860 μ. στη μεσσηνιακή πλευρά του Ταΰγετου, στην περιοχή του σημερινού χωριού Αρτεμισία (ή Τσερνίτσα). Ross 1841, 1-24. Valmin 1930, 194. Παπαχατζής 2002, τ.3, 48, υποσ.2.

⁵³⁵ Η ακριβής θέση του ιερού θεωρείται ότι ήταν ένα άνηδρο λίγο πιο ψηλά από το επίπεδο της εκκλησίας, στο οποίο άνηδρο μέχρι πρότινος ήταν ορατές μεγάλες γωνιόπλινθοι. Παπακωνσταντίνου 1982, 136.

⁵³⁶ Ross 1841, 22. Σήμερα το υλικό αυτό δεν είναι ορατό, καθώς το 1910 περίπου το εκκλησάκι ξανακτίστηκε με σύγχρονο υλικό. Παπαχατζής 2002, τ.3, 108, υποσ.1.

⁵³⁷ Ο Ross δημοσίευε 6 επιγραφές εντοιχισμένες σε δεύτερη χρήση. Σε 3 από αυτές αναφέρεται η Λιμνάτιδα. Ross 1841, 17.

⁵³⁸ Πausanίας III,26,11.

Η αρχαία Αλαγονία, σύμφωνα με τον περιηγητή, απείχε 30 στάδια από την Γερηνία. Η πλειονότητα των ερευνητών πιστεύει ότι η Γερηνία βρισκόταν στο μεσαιωνικό κάστρο της Ζαρνάτας και η Αλαγονία στο σημερινό χωριό Ανατολικό (παλιότερα Πρίντα)⁵³⁹. Ο Valmin πρότεινε, επίσης, τη θέση της σημερινής εκκλησίας του προφήτη Ηλία για το ιερό της Αρτέμιδος⁵⁴⁰.

Το 1896 ανακαλύφθηκε μία ακόμη επιγραφή από την οροθετική γραμμή Μεσσηνίας – Λακωνίας. Πρόκειται για την επιγραφή **IG V₁, 1431**, που χρονολογείται το 78 μ.Χ.⁵⁴¹. Στον στίχο 39 αναφέρει ιερό Λιμνάτιδος Αρτέμιδος κοντά στην *Χοίρειο νάπη*⁵⁴². Αυτή η επιγραφή στάθηκε η αφορμή για μία ολόκληρη σειρά αμφισβητήσεων, συζητήσεων και προτάσεων σχετικά με το πόσα ιερά για τη Λιμνάτιδα υπήρχαν στην οροθετική γραμμή και που ήταν αυτά ακριβώς.

Ο Valmin θεωρεί ότι υπήρχε ένα ιερό και ότι αυτό είναι της Αλαγονίας, που αναφέρει ο Πausanias στα Λακωνικά. Πρόκειται για το γνωστό ιερό της Λιμνάτιδος, στο οποίο έγινε ο φόνος του Τήλεκλου, και το οποίο αναφέρει στα Μεσσηνιακά. Απλά ο Πausanias μπερδεύτηκε και εκεί οφείλεται το ότι δίνει δύο τοποθεσίες για το ίδιο ιερό. Και φυσικά αποδίδει και την επιγραφή IG V₁, 1431 σε αυτό το ιερό⁵⁴³. Ο Roebuck επιχειρηματολογεί πειστικά ενάντια στην άποψη του Valmin και διατυπώνει την άποψη ότι η επιγραφή σχετίζεται με το ιερό της Αλαγονίας, που είναι φυσικά διαφορετικό από το διάσημο ιερό στις Λίμνες⁵⁴⁴.

Η Jost θεωρεί ότι η επιγραφή του 78 μ.Χ. αναφέρεται στο ιερό της Αλαγονίας χωρίς να παίρνει θέση για το πόσα ιερά της ίδιας θεότητας υπήρχαν⁵⁴⁵. Ο Παπαχατζής πιστεύει ότι υπήρχαν δύο ιερά, το γνωστό στο Βόλυμο και το δεύτερο, που έκανε γνωστό η επιγραφή IG V₁, 1431. Το δεύτερο αυτό ιερό δεν το ταυτίζει με αυτό της Αλαγονίας, αν και το τοποθετεί στην ίδια περίπου περιοχή⁵⁴⁶.

Ο Σταϊνχάουερ διατυπώνει την άποψη ότι το ιερό κοντά στη Χοίρειο νάπη ιδρύθηκε από μετά το 25 μ.Χ., μετά δηλ. την οριστική απώλεια της Δενθελιάτιδος από τους Λακεδαιμόνιους, και σε αυτό το νεοϊδρυθέν ιερό αναφέρεται η επιγραφή

⁵³⁹ Παπαχατζής 2002, τ.2, 456, υποσ.5 και τ.3, 37, υποσ.2. Simpson 1966, 114. Valmin 1930, 186-189. Κουγέας 1933, 261-263. Μόνο ο Forster δεν συμφωνεί με αυτή την ταύτιση. Forster 1903/04, 163-164.

⁵⁴⁰ Valmin 1930, 185.

⁵⁴¹ Το 78 μ.Χ. πραγματοποιήθηκε έλεγχος των όρων, που είχαν στηθεί το 25 μ.Χ. στην κορυφογραμμή του Ταΰγετου. Το γεγονός αυτό καταγράφηκε και η επιγραφή στήθηκε στην αρχαία Μεσσήνη. Το κατώτερο μέρος της επιγραφής βρέθηκε με τις ανασκαφές του Θ. Σοφούλη. Πίκουλας 1991, 282. Η δημοσίευση ολόκληρης της επιγραφής έγινε από τον Kolbe. Kolbe 1904, 376-377.

⁵⁴² Χοίρειος νάπη ονομαζόταν κατά την αρχαιότητα το φαράγγι της Σάνταβας, που ξεκινάει από τον Ταΰγετο και φτάνει στις σημερινές Κιτριές. Αποτελεί ουσιαστικά το νότιο όριο της Δενθελιάτιδος. Κουγέας 1933, 296-270. Ο στίχος 39 έχει ως εξής: «κατά τό απόκρημνον επί τό ὃ προσονομάζουσιν Ἀρτέμιτος Λιμνάτιος ὃ ἐστὶ ὑπὲρ τόν χειμαρρῶν ὃν προσονομάζουσιν Χοίρειον, ὃς ὀρίζει Μεσσήνη καὶ Λακεδαιμόνι πρὸς Ἐλευθερολάκωνας».

⁵⁴³ Valmin 1930, 193-195.

⁵⁴⁴ Για το διάσημο ιερό της Λιμνάτιδος δέχεται τη θέση στο Βόλυμο. Roebuck 1941, 119-121.

⁵⁴⁵ Jost 1985, 397.

⁵⁴⁶ Παπαχατζής 2002, τ.3, 37, υποσ.3 και 108, υποσ.1.

του 78 μ.Χ.⁵⁴⁷. Τέλος, ο Πίκουλας θεωρεί ότι σίγουρα υπήρχαν περισσότερα από ένα ιερά για την Λιμνάτιδα στην οροθετική γραμμή, και ότι αυτό το θέμα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής έρευνας⁵⁴⁸.

Συμπερασματικά, για δύο στοιχεία μπορεί να υπάρχει βεβαιότητα. Το πρώτο είναι ότι δεν υπήρχε μόνο ένα ιερό Άρτεμης με την επίκληση λιμνάτις στην περιοχή Δενθελιάτιδος. Και το δεύτερο ότι το διάσημο ιερό, που συνδέεται με τα γεγονότα του Α΄ Μεσσηνιακού πολέμου, είναι στο Βόλυμο.

Το ιερό στον Βόλυμο ουσιαστικά είναι ένα εξωαστικό, ένα «ιερό των εσχατιών», που έχει μία συγκεκριμένη λειτουργία στο σύστημα κυριαρχίας, η οποία είναι περισσότερο συμβολική και λιγότερο πραγματική⁵⁴⁹. Το περιστατικό, που οδήγησε στον φόνο του Τήλεκλου, και η εξιστόρησή του και από τις δύο αντίπαλες περιοχές, πολύ πιθανό να αποτελεί εξιστορίκευση των ιδρυτικών μύθων, που σχετίζονται με την Αρτέμιδα και των τελετών, που βεβαιωμένα πλέον λάμβαναν χώρα στο ιερό⁵⁵⁰.

Από την ευρύτερη περιοχή του Βόλυμου προέρχεται ένα εύρημα, που ενισχύει την ταύτιση με το ιερό της Λιμνάτιδος. Πρόκειται για ένα σχεδόν ακέραιο χάλκινο κάτοπτρο⁵⁵¹ (Πιν.54,εικ.161). Στην περιφέρεια του δίσκου σώζεται αναθηματική επιγραφή στην Λιμνάτιδα⁵⁵². Χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁵³. Θυμίζει το κάτοπτρο από το ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στην Κομποθέκρα της Ηλείας⁵⁵⁴ (Πιν.20,εικ.60). Ένα τμήμα λαβής από κάτοπτρου έχει συνδεθεί με το ίδιο ιερό⁵⁵⁵ (Πιν.54,εικ.162). Η λαβή αυτή είναι χάλκινη και φέρει εγχάρακτη παράσταση όρθιας γυναικείας μορφής. Η απόληξη της είναι περίτμητο διπλό ανθέμιο⁵⁵⁶.

Τα κάτοπτρα αποτελούν ένα κατεξοχήν γυναικείο ανάθημα και βρίσκονται σε ιερά πολλών γυναικείων θεοτήτων, όπως της Αφροδίτης και της Ήρας. Όμως, δείχνουν να έχουν μία στενή σχέση με την Αρτέμιδα και ειδικά με την επίκληση της Λιμνάτιδας. Τα ιερά της Λιμνάτιδας κατέχουν την πρώτη θέση ως τόπος εύρεσης

⁵⁴⁷ Αυτό το γεγονός αποτελεί κατά την άποψη του και απόδειξη για τη σπουδαιότητα του διάσημου ιερού της λιμνάτιδος στο Βόλυμο. Σταϊνχάουερ 1988, 226.

⁵⁴⁸ Πίκουλας 1991, 283-284.

⁵⁴⁹ Σταϊνχάουερ 1988, 222-223.

⁵⁵⁰ Polignac 2000,81-82.

⁵⁵¹ Το κάτοπτρο παραδόθηκε στο Μουσείο της Καλαμάτας, όπου πήρε αρ. ευρ. ΜΚ 872. Παρλαμά 1973/74, 315.

⁵⁵² «Λιμνάτιο[ς] Φιλίππα μ' ἔθηκες». Ολόκληρη η επιγραφή διαβάστηκε μετά την συντήρηση του αντικειμένου. Κουρσούμης 2004/09, 318.

⁵⁵³ Oberländer 1967, 44-52.

⁵⁵⁴ Müller 1908, 324-325. Sinn 1981, 65-66, Nr.1, Abb.1.

⁵⁵⁵ Ο Παπαθανασόπουλος, που δημοσιεύει το αντικείμενο κάνει μία πολύ μικρή και αόριστη αναφορά αναφέροντας ότι προέρχεται από το ιερό της Λιμνάτιδος στον Ταΰγετο. Παπαθανασόπουλος 1961/62, 96. Ο Παπαχατζής το αναφέρει ως προερχόμενο από τον Βόλυμο. Παπαχατζής 2002,τ.3, 106, εικ.29.

⁵⁵⁶ Μαστροκώστας 1961/62, 96.

κατόπτρων⁵⁵⁷. Ενδεχομένως, να σχετίζονται με τις διαβατήριες τελετές, που λάμβαναν χώρα στα ιερά της⁵⁵⁸.

3.4.2.Κορώνη

Στην αρχαία πόλη της Κορώνης ο Πausanias αναφέρει ιερό της Αρτέμιδος με το επίθετο *Παιδοτρόφος*, χωρίς να δίνει καμία τοπογραφική ένδειξη για τη θέση του ιερού⁵⁵⁹.

Η θέση της αρχαίας Κορώνης αναγνωρίζεται στο σημερινό Πεταλίδι. Στην σύγχρονη κωμόπολη έχουν εντοπιστεί οικοδομικά κατάλοιπα (κυρίως της ύστερης αρχαιότητας), καθώς και αρκετά κινητά ευρήματα (σαρκοφάγοι, αναθήματα λίθινα και πήλινα αλλά και επιγραφές). Όμως, απουσιάζει η αδιάψευστη επιγραφική μαρτυρία, που θα επέτρεπε την χωρίς αμφιβολία ταύτιση της πόλης⁵⁶⁰.

3.4.3.Μοθώνη

Από μία πολύ μικρή αναφορά του Πausanias είναι γνωστό και ένα ιερό της θεάς στη Μοθώνη, δίπλα στο οποίο υπήρχε πηγάδι με νερό ανακατωμένο με πίσσα⁵⁶¹.

Η αρχαία Μοθώνη ταυτίζεται με τη σημερινή Μεθώνη⁵⁶². Την επιπλέον πληροφορία, που δίνει ο περιηγητής σχετικά με το πηγάδι προσπάθησαν να αξιοποιήσουν μερικοί ερευνητές. Ο Valmin εντόπισε στην περιοχή ένα ασβεστολιθικό ενεπίγραφο βάθρο, που ήταν σε δεύτερη χρήση ως κάλυμμα πηγαδιού⁵⁶³.

Η λατρεία της Άρτεμης στην περιοχή πιστοποιείται και από μία σειρά νομισμάτων των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Συγκεκριμένα, πρόκειται έναν τύπο χάλκινων νομισμάτων, που κόπηκαν την εποχή του αυτοκράτορα Γέτα, που εικονίζουν την Άρτεμη όρθια με κοντό χιτώνα. Με το δεξί της χέρι στηρίζεται σε δόρυ, ενώ την πλαισιώνουν ένα κυνηγόσκυλο και ένα ελάφι⁵⁶⁴ (Πιν.54,εικ.160).

3.4.4.Έλος

Μόνο από τον Στράβωνα είναι γνωστό το ιερό της ελείας Αρτέμιδος στην πόλη Έλος, το οποίο ιερό το κατείχαν οι Αρκάδες και αυτοί έδιναν και τους ιερείς⁵⁶⁵. Για το Έλος υπάρχουν τρεις απόψεις, όπως αναφέρει ο Στράβωνας. Σύμφωνα με την

⁵⁵⁷ Frontisi – Vernant 2001, 62-63.

⁵⁵⁸ Polignac 2000,92-94.

⁵⁵⁹ Πausanias IV,34,6.

⁵⁶⁰ Παπαχατζής 2002, τ.3, 152, υποσ.3.

⁵⁶¹ Πausanias IV,35,8.

⁵⁶² Παπαχατζής 2002, τ.3, 162, υποσ.5 και Valmin 1930, 153.

⁵⁶³ Valmin,1930, 154.

⁵⁶⁴ Imhoof Blumer-Gardner 1886, 73.

⁵⁶⁵ Στράβων, Η, III, 25.

πρώτη είναι περιοχή κοντά στον Αλφειό. Η δεύτερη άποψη ότι είναι πόλη κανονική, ενώ σύμφωνα με την τρίτη άποψη πρόκειται για ένα έλος στο Αλώριο, και εκεί είναι και το ιερό.

Για τη θέση του ιερού η μόνη πρόταση είναι της Jost, που το τοποθετεί στην ευρύτερη περιοχή της Τριφυλίας, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί περισσότερο η ακριβής τοποθεσία του⁵⁶⁶.

3.5. Ηλεία (Πιν.55,εικ.163)

3.5.1. Σκιλλούντας Τριφυλίας

Το ιερό της *Εφεσίας* Αρτέμιδος στον Σκιλλούντα το είχε αφιερώσει στη θεά ο Ξενοφώντας, ο οποίος διηγείται διεξοδικά την ιστορία της ίδρυσης του ιερού στο έργο του *Κύρου Ανάβασις*⁵⁶⁷. Η ιστορία του, όμως, αναφέρεται και από άλλες αρχαίες πηγές⁵⁶⁸.

Ο αρχαίος Σκιλλούντας ταυτίζεται σχεδόν με βεβαιότητα με το λόφο του προφήτη Ηλία Μακρυσίων⁵⁶⁹. Η θέση του ιερού τοποθετείται στην χαμηλή πεδιάδα του Σκιλλούντα από όπου περνάει το ποτάμι των Κρεστένων (που ονομαζόταν Σελινούς κατά την αρχαιότητα), το οποίο χύνεται στον Αλφειό⁵⁷⁰.

Κοντά στις όχθες του Αλφειού, στη θέση Καμπούλι των Μακρυσίων ανακαλύφθηκε το 1953 ένας αρχαϊκός αποθέτης Τα ευρήματά του χρονολογούνται από τα τέλη του 6^{ου} έως και τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., και παραπέμπουν ξεκάθαρα σε γυναικεία θεότητα. Αυτό είχε επισημάνει από την πρώτη δημοσίευση του αποθέτη ο ανασκαφέας, που, όμως, δεν προχώρησε στην ταύτιση της θεότητας⁵⁷¹. Η Μουστάκα πρότεινε την *Αλφειαία* Αρτέμιδα ως τη θεότητα του αποθέτη, λόγω της άμεσης γειτνίασης με τον ποταμό⁵⁷², ενώ ο Θέμελης διατύπωσε με επιφύλαξη την άποψη ότι ο αποθέτης σχετίζεται με το ξενοφώντιο ιερό και ότι μάλιστα βρισκόταν εντός του κτήματος του Ξενοφώντα⁵⁷³.

⁵⁶⁶ Jost 1985, 397-398

⁵⁶⁷ Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, Ε,ΙΙΙ,8. Ο ναός αφιερώθηκε στην έκταση γης, που οι Σπαρτιάτες παραχώρησαν στον Ξενοφώντα. Κάθε χρόνο γινόταν και γιορτή προς τιμήν της θεάς, κατά τη διάρκεια της οποίας μοιράζονταν και τρόφιμα στους παρευρισκόμενους. Επίσης, τις μέρες της γιορτής διεξαγόταν και κυνήγι μέσα στο ιερό άλσος της θεάς. Ο ναός της θεάς είχε ως πρότυπο το μεγάλο ναό της Εφέσου.

⁵⁶⁸ Πausanias V,6,5-6. Στράβων Η, VII,5.

⁵⁶⁹ Θέμελης 1968,288, όπου και η σχετική επιχειρηματολογία.

⁵⁷⁰ Θέμελης, 1968, 290.

⁵⁷¹ Γιαλούρης 1954, 292-293.

⁵⁷² Μουστάκα 1989, 186-187.

⁵⁷³ Θέμελης 1968, 290-291.

3.5.2.Εκβολές Αλφειού

Ο Στράβωνας κάνει λόγο για άλσος και ναό αφιερωμένο στην *Αλφειωνία* ή *Αλφειούσα* Άρτεμη κοντά στις εκβολές του Αλφειού, το οποίο απέχει από την Ολυμπία 80 στάδια⁵⁷⁴. Προς τιμήν της Αλφειούσας ετελείτο κάθε χρόνο γιορτή στην Ολυμπία, ενώ στο ναό της υπήρχαν και ζωγραφικοί πίνακες των Κορίνθιων Κλεάνθη και Αρήγοντα⁵⁷⁵. Σε αυτό το χωρίο κάνει την παρατήρηση ότι υπάρχουν πολλά Αρτεμίσια στην περιοχή. Σχετικά με τη θέση του ιερού ο Θέμελης το τοποθετεί κοντά στο σημερινό Επιτάλιο⁵⁷⁶.

3.5.3.Λετρίνοι

Στην εποχή του Πausanias σωζόταν ακόμη στους Λετρίνους άγαλμα της *Αλφειαίας* Αρτέμιδος μέσα σε ναό⁵⁷⁷. Πρόκειται για διαφορετικό ιερό από αυτό στις εκβολές του Αλφειού, που αναφέρει ο Στράβων. Οι αρχαίοι Λετρίνοι βρίσκονταν σίγουρα βορειότερα του Αλφειού. Οι δύο πιθανές τοποθεσίες είναι η σημερινή πόλη του Πύργου ή το χωριό Άγιος Ιωάννης δυτικά του Πύργου⁵⁷⁸.

3.5.4.Άρπινα

Ο Πausanias αναφέρει ότι λίγο έξω από την πόλη της Άρπινας βρισκόταν ο τάφος των μνηστήρων της Ιπποδάμειας, και ότι σε απόσταση 1 σταδίου από τον τάφο υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος *Κορδάκας*⁵⁷⁹.

Στην Άρπινα πιστεύεται ότι ανήκουν αρχαία λείψανα ανατολικά του χωριού Μιράκα⁵⁸⁰. Ο τάφος, που αναφέρεται ως χώμα γης υψηλό, ταυτίζεται με ένα ύψωμα σε απόσταση 15 χιλ. περίπου από την Ολυμπία κοντά στον ποταμό

⁵⁷⁴ Στράβων Η,ΙΙΙ,12.

⁵⁷⁵ Ο Κλεάνθης ζωγράφησε την άλωση της Τροίας και τη γέννηση της Αθηνάς, ενώ ο Αρήγοντας την Άρτεμη να μεταφέρει γρύπες. Στράβων Η,ΙΙΙ,12. Ο Αρήγοντας δεν είναι γνωστός από άλλη πηγή και δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για αυτόν. Μανδηλαράς 1994, 227, αρ.88. Ο Κλεάνθης αναφέρεται και από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο, που τοποθετεί την δράση του στα αρχαϊκά χρόνια. Σύμφωνα και πάλι με τον Πλίνιο ο Κλεάνθης ή ο αιγύπτιος Φιλοκλής ανακάλυψε το γραμμικό σχέδιο. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Historia Naturalis*, 35^ο «Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής», V,16.

⁵⁷⁶ Στην εθνική οδό Πύργου-Κυπαρισσίας, κοντά στην οδογέφυρα του Αλφειού, βρέθηκαν ερείπια αρχαίων οικοδομημάτων. Μεταξύ των άλλων βρέθηκε και τμήμα ορθογώνιου περιβόλου(;), που πιθανότατα ανήκει σε τέμενος ιερού. Παράλληλα αποκαλύφθηκαν και δύο ακόμη οικοδομήματα εντός του περιβόλου. Είναι κτίσματα επάλληλων φάσεων (Πιν.55,εικ.164). Η παλιότερη χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. περίπου. Στον χώρο αυτό τοποθετεί ο Θέμελης το ναό της θεάς. Θέμελης 1968, 168-171.

⁵⁷⁷ Πausanias VI,22,8.-10

⁵⁷⁸ Η πιο πιθανή τοποθεσία είναι ο Άγιος Ιωάννης, αφού εκεί υπάρχει βεβαιωμένη αρχαία εγκατάσταση από το πλήθος των ευρημάτων, που έχουν προκύψει κατά καιρούς. Για την πόλη του Πύργου είναι σίγουρη μόνο μία εγκατάσταση της ύστερης αρχαιότητας (κεραμοσκεπείς τάφοι της ίδιας εποχής ανακαλύφθηκαν στα ανατολικά κράσπεδα της σύγχρονης πόλης). Σκιάς 1919, 43. Sperling 1942, 85, no.33. Παπαχατζής 2002,τ.3, 392, υποσ.3.

⁵⁷⁹ Πausanias VI,22,1.

⁵⁸⁰ Παπαχατζής 2002, τ.3, 382, υποσ.8.

Αλφειό⁵⁸¹. Κατάλοιπα του ιερού δεν έχουν εντοπιστεί, ούτε υπάρχει κάποια πρόταση για την ακριβή του θέση.

3.5.5.Ήλις

Στο δρόμο ανάμεσα στο γυμνάσιο και τα λουτρά της Ήλιδας ο Πausanίας αναφέρει ιερό της *Φιλομείρακος* Αρτέμιδος⁵⁸². Αν και έχουν εντοπιστεί και το γυμνάσιο και τα λουτρά, δεν υπάρχει κανένα κατάλοιπο, που να συνδέεται με το ναό της θεάς⁵⁸³.

3.6. Αχαΐα (Πιν.56,εικ.165)

3.6.1.Τευθέα

Μόνο από τον Στράβωνα είναι γνωστό και το ιερό της *Νεμιδίας* Αρτέμιδος στην Τευθέα αλλά και το προσωνύμιό της⁵⁸⁴. Η Τευθέα ήταν μία από τις οχτώ κόρες, που αποτέλεσαν τον συνοικισμό της Δύμης. Με τη θέση της έχουν συνδεθεί αρχαία αντικείμενα, που έχουν βρεθεί στην περιοχή της σημερινής Άνω Αχαγιάς⁵⁸⁵.

3.6.2.Πάτρα (Πιν.56,εικ.166)

Ο Πausanίας κάνει ιδιαίτερα μεγάλη αναφορά στο ιερό της *Λαφριάς* στην ακρόπολη των Πατρών, στην εισαγωγή της λατρείας της από την Καλυδώνα, και το τελετουργικό της γιορτής της⁵⁸⁶.

Η αρχαία πόλη των Πατρών ταυτίζεται με την σημερινή. Η ακρόπολη βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της πόλης. Ο ναός δεν έχει εντοπιστεί αλλά πιστεύεται ότι το αρχαίο υλικό, που βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στο μεσαιωνικό κάστρο της ακρόπολης προέρχεται από αυτόν (και από το ναό της Αθηνάς Παναχαΐδος)⁵⁸⁷ (Πιν.57,εικ.167).

Η κυριαρχία της Αρτέμιδος στην θρησκευτική ζωή των Πατρών αντανακλάται και στις πολλές σειρές αρχαίων νομισμάτων, που απεικονίστηκε. Τα περισσότερα είναι ρωμαϊκά και χάλκινα. Το μοτίβο τους έχει ως εξής: η Άρτεμις εικονίζεται όρθια σε μετωπική στάση, φοράει κοντό χιτώνα και χλαμύδα. Στο αριστερό της χέρι κρατάει ένα τόξο, ενώ με το δεξί ακουμπάει πάνω σε βωμό. Στα πόδια της εικονίζεται σκύλος (Πιν.57,εικ.169-170). Οι σειρές αυτές των νομισμάτων ανήκουν κόπηκαν

⁵⁸¹ Παπαχατζής 2002, τ.2, 383, υποσ.1.

⁵⁸² Πausanίας VI,23,8.

⁵⁸³ Tritsch 1932, 64-105.

⁵⁸⁴ Στράβων Η,ΙΙΙ,11.

⁵⁸⁵ Παπαχατζής 2002, τ.4, 71, υποσ.2.

⁵⁸⁶ Πausanίας VII,18,8-13.

⁵⁸⁷ Είναι ακόμη και σήμερα ορατοί εντοιχισμένοι ορθοστάτες, σπόνδυλοι κιόνων, επιστύλια κ.α. Βρίσκονται κυρίως κατά μήκος της βόρειας εξωτερικής πλευράς του κάστρου. Ενδεχομένως, επειδή σε αυτόν τον τοίχο ήταν πιο κοντά. Παπαχατζής 2002, τ.4, 123, υποσ.1 και εικ.37, 41-43.

την περίοδο του Δομιτιανού, του Λ. Βέρου, του Αδριανού, του Νέρωνα, και του Καρακάλλα⁵⁸⁸.

Χάλκινο νόμισμα, που ήταν σε κυκλοφορία όταν ο Πausανίας επισκέφτηκε την πόλη, απεικονίζει κατά πάσα πιθανότητα σκηνή από την γιορτή της *Λαφρίας*. Πάνω σε ένα άρμα, που το σέρνουν ελάφια, στέκεται η παρθένος ιέρεια της θεάς, που κλείνει την μεγαλοπρεπή πομπή της γιορτής. Το νόμισμα αυτό χρονολογείται τη εποχή του Μάρκου Αυρηλίου⁵⁸⁹ (Πιν.57,εικ.168).

Η Άρτεμις, όμως, έχει απεικονιστεί και στα νομίσματα της αχαϊκής συμπολιτείας, που χρονολογούνται ανάμεσα στο 370 και 360 π.Χ. Πρόκειται για ασημένια ημίδραχμα, που στον οπισθότυπο εικονίζουν την *Λαφρία*⁵⁹⁰.

Στην αγορά της Πάτρας υπήρχε τέμενος και ναός για την Αρτέμιδα, την επονομαζόμενη *Λιμνάτιδα*, σύμφωνα με τον Πausανία⁵⁹¹. Τοποθετείται κάπου στην γύρω περιοχή της σημερινής πλατείας Ομονοίας⁵⁹². Σύμφωνα με την περιγραφή, που κάνει ο Πausανίας το τέμενος της *Λιμνάτιδος* ήταν αρκετά μεγάλο, καθώς υπήρχαν μέσα σε αυτό και άλλα ιερά. Υπήρχε, λοιπόν, το ιερό της θεάς, στοές γύρω από αυτό, και ιερά άλλων θεών στεγασμένα. Συγκεκριμένα, υπήρχε το ιερό του Ασκληπιού, με λίθινο άγαλμα του, και το ιερό της Αθηνάς με χρυσελεφάντινο άγαλμα⁵⁹³. Το ότι όλοι αυτοί οι χώροι θεωρούνται μέρη του τεμένους της *Λιμνάτιδος* δεν πρέπει να ξενίζει. Στην πόλη των Πατρών, προφανώς, ήταν κάτι το συνηθισμένο, όπως φαίνεται και από το ιερό της *Λαφρίας* στην ακρόπολη⁵⁹⁴.

Πρόβλημα αποτελεί η αναφορά του Πausανία σχετικά με το λατρευτικό άγαλμα της θεάς. Σύμφωνα με την ιστορία που παραθέτει, τα άγαλμα της *Λιμνάτιδος* το έκλειψε από την Σπάρτη ο Πρευγένης. Το σπαρτιατικό αυτό άγαλμα μένει όλα τον καιρό στη Μεσόα εκτός από τη μέρα της γιορτής, που μεταφέρεται στην αγορά των Πατρών από κάποιον θεράποντα της θεάς. Δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτό ότι ο Πausανίας εννοεί την Μεσόα της Λακωνίας. Το πιο πιθανό είναι να πρόκειται για την περιοχή Μεσάτις της Πάτρας (ή κάποια άλλη θέση της περιοχής με αυτό το όνομα)⁵⁹⁵.

⁵⁸⁸ Lacroix 1949, 232-235. Gardner 1927, 26, no.29, 27, no.38. LIMC II, 191.

⁵⁸⁹ Gardner 1927, 27, no.33.

⁵⁹⁰ Imhoof Blumer – Gardner 1886, 80-81.

⁵⁹¹ Πausανίας VII,20,7-9.

⁵⁹² Επειδή σύμφωνα με τον Πausανία βρισκόταν κοντά σε ένα πρόπυλο στη νότια πλευρά της αγοράς, και μπαίνοντας ο περιηγητής ακολούθησε μία διαδρομή προς τα νότια, και όχι προς τα δυτικά, αφού εκεί υπήρχε το ωδείο. Ουσιαστικά το τέμενος της *Λιμνάτιδος* αποτελούσε μία προέκταση της αγοράς προς τα νότια. Παπαχατζής 2002, τ.4, 114, υποσ. 2 και 124, υποσ.1. Herbillon 1929, 114-115.

⁵⁹³ Πausανίας, VII,21,8-9.

⁵⁹⁴ Παπαχατζής 2002, τ.4, 116, υποσ.2.

⁵⁹⁵ Πιθανότατα πρόκειται για λάθος στην αντιγραφή του αρχαίου κειμένου ή παραδρομή του ίδιου του συγγραφέα. Παπαχατζής 2002, τ.4, 116, υποσ.1. Η Μεσόα της Λακωνίας υπήρξε ένας από τους τέσσερις αγροτικούς συνοικισμούς, που αποτέλεσαν την Σπάρτη, βλ. τ.2, 334, υποσ.1. Το ίδιο πιστεύει και Herbillon, θεωρώντας σίγουρο ότι πρόκειται για την Μεσάτιδα της Πάτρας. Ενώ κατά

Στην ευρύτερη περιοχή των Πατρών, κοντά στον ποταμό Μείλιχο υπήρχε κοινό τέμενος από τις πόλεις Αρόη, Ανθεία και Μεσάτι για την Αρτέμιδα, την επονομαζόμενη *Τρικλαρία*⁵⁹⁶. Σε αυτές τις τρεις πόλεις είχαν εγκατασταθεί Ίωνες⁵⁹⁷. Ο ναός αναζητήθηκε με τοπογραφική ένδειξη τον ποταμό, ο οποίος ταυτίζεται με το λεγόμενο ποτάμι της Βούντεμης⁵⁹⁸. Με δεδομένο αυτό το στοιχείο το ιερό βρισκόταν κοντά στο χωριό Πάνω Συχαινά ή στα βόρεια της πόλης των Πατρών κοντά στην Ανθεία⁵⁹⁹. Όμως, ο Πετρόπουλος υποστήριξε ότι ο Μείλιχος είναι το σημερινό Βελβιτσιάνικο ποτάμι, και μάλιστα απέδωσε στο ναό της Τρικλαρίας αετωματικά γλυπτά, που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο ποτάμι⁶⁰⁰ (Πιν.57,εικ.171).

Ο Herbillon υποστήριξε, επίσης, ότι το ιερό στον Μείλιχο ήταν το πρώτο και πολύ παλιό ιερό, που ιδρύθηκε για την *Τρικλαρία*. Σίγουρα θα μεταφέρθηκε η λατρεία της θεάς στην ακρόπολη των Πατρών και ενδεχομένως να υπήρχε και ναός της εκεί⁶⁰¹.

Κοπή των χρόνων του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου θεωρείται ότι απεικονίζει την *Τρικλαρία*. Πρόκειται για χάλκινα νομίσματα, που στον οπισθότυπό τους απεικονίζεται η Άρτεμις να τρέχει φορώντας κοντό χιτώνα και ενδρομίδες. Στα χέρια της κρατάει δάδα και δόρυ. Σε μερικά από αυτά τα νομίσματα εικονίζεται στο πλάι της ένας σκύλος και ένα ελάφι⁶⁰² (Πιν.57,εικ.172). Ο Herbillon θεωρεί ότι αυτά τα νομίσματα σχετίζονται με τη λατρεία της *Τρικλαρίας* και ότι κατά την διάρκεια της γιορτής της διεξάγονταν αγώνες με δάδες⁶⁰³.

3.6.3.Αίγιο

Στην πόλη του Αιγίου αναφέρεται από τον Πausανία ναός της Αρτέμιδος κοινός με τον αδελφό της Απόλλωνα και ένα ιερό της θεάς, στο οποίο υπάρχει εικόνα της, που την παριστάνει να τοξεύει⁶⁰⁴. Το ιερό βρισκόταν στην αγορά της πόλης και ο ναός κοντά σε αυτήν.

την άποψη του είναι πολύ πιθανό να υπήρχε ιερό της Λιμνάτιδος και εκεί, από το οποίο έγινε αργότερα η μεταφορά της λατρείας στην Πάτρα. Herbillon 1929, 113-115.

⁵⁹⁶ Πausανίας VII,19,1 - VII,20,1 και VII,22,11.

⁵⁹⁷ Οι τρεις αυτές αγροτικές πολίχνες συνοικίστηκαν και αποτέλεσαν τον πυρήνα της πόλης των Πατρών. Herbillon 1929, 7-21.

⁵⁹⁸ Σήμερα ονομάζεται και πάλι από το αρχαίο όνομα του. Παλιότερα, όμως, ήταν γνωστός από τα ονόματα των χωριών μέσα από τα οποία έρρεε, δηλ. Συχαιναίτικο ποτάμι ή ποτάμι της Βούντεμης. Παπαχατζής 2002, τ.4, 101, υποσ.1.

⁵⁹⁹ Herbillon 1929, 40. Παπαχατζής 2002, τ.4, 101, υποσ.1.

⁶⁰⁰ Πρόκειται για δύο κορμούς πολεμιστών, που χρονολογούνται στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και μάλλον προέρχονται από παράσταση Αμαζονομαχίας. Πετρόπουλος 1991, 254-256.

⁶⁰¹ Herbillon 1929, 41.

⁶⁰² Παπαγεωργιάδου 1991, 206. Imhoof Blumer – Gardner 1886, 81-82, no.4 και pl.Q.xi LIMC, 439.

⁶⁰³ Herbillon 1929, 50.

⁶⁰⁴ Πausανίας VII,24,1.

Το σημερινό Αίγιο είναι χτισμένο πάνω στην αρχαία πόλη⁶⁰⁵. Δεν υπάρχει κανένα κατάλοιπο, που να έχει εντοπιστεί στην περιοχή και να μπορεί να συνδεθεί είτε με το ναό είτε με το ιερό⁶⁰⁶.

Υπάρχουν αρκετές σειρές νομισμάτων από το Αίγιο, που απεικονίζουν την Άρτεμη. Η πιο παλιά χρονολογείται ανάμεσα στο 146 με 131 π.Χ. Είναι κοπή χάλκινων νομισμάτων, που απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο προτομή της Άρτεμης. Τα μαλλιά της είναι πιασμένα, ενώ εικονίζονται τόξο και φαρέτρα στον οπισθότυπο⁶⁰⁷ (Πιν.58, εικ.173).

Δύο χάλκινες κοπές, που χρονολογούνται στα χρόνια του Αντωνίνου Πίου και Σέπτιμου Σεβήρου εικονίζουν στον οπισθότυπο τους την Άρτεμη, που φοράει κοντό χιτώνα και κρατάει στο δεξί της χέρι δάδα. Με το αριστερό της χέρι κρατάει τόξο. Στα αριστερά της την συνοδεύει ένας σκύλος⁶⁰⁸ (Πιν.58, εικ.174).

3.6.4.Αιγείρα

Στην Αιγείρα η θεά κατέχει εξέχουσα θέση. Σε αυτήν μάλιστα οφείλεται το όνομα Αιγείρα. Από τον Πausανία είναι γνωστό το πολεμικό περιστατικό, που συνδέει την Άρτεμη με την πόλη⁶⁰⁹. Οι Ίωνες κάτοικοι της περιοχής ετοιμάζονταν να αποκρούσουν το στρατό των Σικυωνίων. Όμως, επειδή ήταν πολύ λιγότεροι έπραξαν το εξής: μάζεψαν όλα τα κασιόκια της περιοχής τους και έδεσαν στα κέρατά τους δάδες. Όταν προχώρησε η νύχτα άναψαν τις δάδες. Οι Σικυώνιοι τότε θεώρησαν ότι ήρθαν σύμμαχοι της Αιγείρας και αποχώρησαν φοβούμενοι ότι θα χάσουν. Οι Αιγειράτες απέδωσαν τη σωτηρία τους στην Αρτέμιδα *Αγροτέρα*, και εκεί που είχε κάτσει η επιβλητικότερη από τις αίγες, ίδρυσαν ιερό προς τιμήν της θεάς. Άλλαξαν, επίσης, το όνομα της πόλης τους. Μέχρι τότε λεγόταν Υπερησία, αλλά προς τιμήν της αίγας έγινε Αιγείρα.

Για την θέση της Αιγείρας βλ.1.6.1. Το ιερό της Αγροτέρας μάλλον δεν βρισκόταν μέσα στην πόλη, αφού το περιστατικό της ίδρυσης το τοποθετεί εκτός. Ο Πausανίας σε άλλο σημείο αναφέρει ότι βρισκόταν κοντά στο λιμάνι⁶¹⁰. Ο Walter το τοποθετεί κοντά στη θάλασσα, δυτικά από το σημερινό Δερβένι και κοντά στα ερείπια ενός μοναστηριού⁶¹¹.

Η *Αγροτέρα* Άρτεμις έχει απεικονιστεί και σε νομίσματα της πόλης. Στον οπισθότυπο χάλκινων κοπών της εποχής Πλαυτίλλας απεικονίζεται η Άρτεμις όρθια να κρατάει τόξο στο αριστερό της χέρι, ενώ με το δεξί τραβάει από την φαρέτρα της

⁶⁰⁵ Το Αίγιο υπήρξε η δεύτερη μεγάλη πόλη της Αχαΐας και το θρησκευτικό κέντρο της αχαϊκής ομοσπονδίας τον καιρό της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Παπακώστα 1991, 236. Παπαχατζής 2002, τ.4, 140, υποσ.1.

⁶⁰⁶ Παπακώστα 1991, 236-238.

⁶⁰⁷ Gardner 1931, 19, no.7-8.

⁶⁰⁸ Imhoof Blumer – Gardner 1886, 91, no.6. LIMC II 1984, 491.

⁶⁰⁹ Πausανίας VII,26,3 και 11.

⁶¹⁰ Πausανίας VII,26,11.

⁶¹¹ Walter 1919, 42.

ένα βέλος. Σε μερικές περιπτώσεις συνοδεύεται από σκύλο ή ελάφι (Πιν.58,εικ.175). Σε μία άλλη κοπή της ίδιας εποχής εικονίζεται σε κίνηση προς τα αριστερά με δάδα στο δεξί της χέρι⁶¹² (Πιν.58,εικ.176).

3.6.5.Φελλόη

Το ιερό της Αρτέμιδος στη Φελλόη είναι γνωστό μόνο από τη μικρή αναφορά του Πausanias⁶¹³. Το άγαλμα της θεάς σύμφωνα με τον περιηγητή ήταν χάλκινο και την παρίστανε να παίρνει βέλος από την φαρέτρα της.

Η θέση της αρχαίας Φελλόης δεν αναγνωρίζεται με σιγουριά. Δύο είναι οι θέσεις, που έχουν προταθεί. Η πρώτη βρίσκεται στη θέση Πύργος στην πλαγιά του βουνού Εβροστίνα (ή Ζάχολη)⁶¹⁴, και η άλλη στο χωριό Σελιάνα λίγο νοτιότερα⁶¹⁵.

3.6.6.Πελλήνη (σημερινός νομός Κορινθίας)

Η αρχαία Πελλήνη έχει εντοπιστεί στο χωριό Ζούγγρα νότια του σημερινού Ξυλόκαστρου⁶¹⁶. Σε αυτήν υπήρχε ένα άλσος αφιερωμένο στην Άρτεμη και ένα ιερό της.

Το άλσος της θεάς βρισκόταν κοντά στο ναό της Αθηνάς⁶¹⁷. Ήταν περιφραγμένο με τοίχο και ήταν αφιερωμένο στην Αρτέμιδα με την επίκληση *Σώτειρα*. Τη θεά αυτή οι κάτοικοι την σέβονταν πολύ και την επικαλούνταν σε όρκους για σοβαρά ζητήματα. Επίσης, η είσοδος στο άλσος επιτρεπόταν μόνο στους ιερείς, οι οποίοι προέρχονταν μόνο από διακεκριμένες οικογένειες της πόλης⁶¹⁸.

Το ιερό της θεάς βρισκόταν κοντά στο ιερό του Θεοξενίου Απόλλωνα, που ούτε αυτό έχει εντοπιστεί. Το λατρευτικό άγαλμα την παριστάνει να τοξεύει⁶¹⁹. Υπάρχει μία σειρά χάλκινων νομισμάτων εποχής Σεπτίμου Σεβήρου και Καρακάλλα, που παριστάνουν πιθανότατα αυτό το άγαλμα. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται η Άρτεμις με κοντό χιτώνα και ενδρομίδες να τρέχει προς τα αριστερά. Στο αριστερό

⁶¹² Imhoof Blumer – Gardner 1886, 93-94 no.1-2. Gardner 1931, 17, 5-6. LIMC, 227 και 307.

⁶¹³ Πausanias VII,26,11.

⁶¹⁴ Στη θέση αυτή σώζονται αναλήμματα με ορθογώνιους λίθους και υπάρχουν και αρκετά κινητά ευρήματα. Walter 1919, 41-42. Ο Παπαχατζής βρίσκει δυσκολίες σε αυτή την ταύτιση, λόγω της ασυμφωνίας, που υπάρχει με την περιγραφή, που δίνει ο Πausanias. Παπαχατζής 2002, τ.4, 166, εικ.137-140.

⁶¹⁵ Η πρόταση αυτή έχει γίνει από τον Trümmer, που διεξήγαγε μικρή ανασκαφή στο χώρο, ο οποίος είχε συνεχή κατοίκηση από την αρχαϊκή έως την ρωμαϊκή περίοδο. Trümmer 1986, 319-320.

⁶¹⁶ Ορλάνδος 1931, 73-74.

⁶¹⁷ Το ναό αυτό έχει «αναγνωρίσει» ο Ορλάνδος σε ένα μικρό ύψωμα ανατολικά του χωριού Ζούγγρα. Εκεί ανακάλυψε κρηπίδωμα ναού και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, που χρονολογούνται στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ορλάνδος 1931, 74-76.

⁶¹⁸ Πausanias VII,27,3.

⁶¹⁹ Πausanias VII,27,4.

της χέρι κρατάει ένα τόξο και στο δεξί ένα βέλος, ενώ στα πόδια της εικονίζεται ελάφι⁶²⁰ (Πιν.58,εικ.177).

3.7. Αρκαδία (Πιν.59,εικ.180)

3.7.1.Μαντίνεια

Η Μαντίνεια υπήρξε σύμφωνα με τον ιστορικό Πολύβιο η αρχαιότερη και η μεγίστη πόλη της Αρκαδίας⁶²¹. Η πρώτη εγκατάσταση στην περιοχή χρονολογείται από τα προϊστορικά χρόνια. Αρχικά την αποτελούσαν τρεις ή τέσσερις αγροτικές κοινότητες, που ως κέντρο τους είχαν την λεγόμενη «Πτόλιν». Τον 5^ο αιώνα π.Χ. η Πτόλις εγκαταλείφθηκε και χτίστηκε η νέα πόλη κράτος, που βρισκόταν πάνω στο δρόμο, που συνέδεε το Άργος με την Τεγέα⁶²². Η νέα πόλη-κράτος είναι αμέσως βόρεια από το σημερινό χωριό Μηλιά της επαρχίας Μαντινείας⁶²³. Η θέση της Πτόλεως αν και είχε κατά καιρούς διχάσει τους ερευνητές, σήμερα αναγνωρίζεται στο λόφο Γκροτσούλι, που βρίσκεται κάτι λιγότερο από ένα χιλιόμετρο βόρεια της Μαντινείας⁶²⁴.

Ο Πausanίας αναφέρει ότι στην Μαντίνεια υπάρχει διπλός ναός, που χωρίζεται στη μέση από έναν τοίχο. Στο ένα τμήμα του ναού υπάρχει άγαλμα του Ασκληπιού και το άλλο τμήμα είναι ιερό για την Λητώ και τα παιδιά της. Πολύ σημαντική είναι η πληροφορία που δίνει σχετικά με τα λατρευτικά αγάλματα της δηλιακής τριάδας, τα οποία είναι έργα του Πραξιτέλη⁶²⁵. Αν και δεν έχει εντοπιστεί κανένα ίχνος του ναού, βρέθηκαν κατά τις πρώτες ανασκαφές⁶²⁶ τρεις ανάγλυφες πλάκες από επένδυση βάθρου, που χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Είναι κατασκευασμένες από πεντελικό μάρμαρο και είναι και οι τρεις σχεδόν πανομοιότυπες στην αρχιτεκτονική δομή και τις διαστάσεις. Σε αυτές εικονίζεται ο Απόλλωνας με τον Μαρσύα και οι Μούσες⁶²⁷. Αμέσως συνδέθηκαν με τον Πραξιτέλη, αφού ταιριάζει απόλυτα με την αναφορά του Πausanία⁶²⁸.

⁶²⁰ Imhoof Blumer – Gardner 1886, 91-92, no.3. Gardner 1931,32. LIMC II 1984, 308.

⁶²¹ Πολύβιος II,56,6.

⁶²² Παπαχατζής 2002, τ.4, 196, υποσ.2 και Σπυρόπουλος 2000, 18-19.

⁶²³ Σπυρόπουλος 2000, 19.

⁶²⁴ Για το θέμα αλλά και για την ανασκαφή του χώρου που αποκάλυψε θεμέλια ναού και έφερε στο φως πολλά ευρήματα βλ. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, «Στα ίχνη της αρχαϊκής Μαντινείας», Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία, Στεμνίτσα 2008, 125-143.

⁶²⁵ Πausanίας VIII,9,1.

⁶²⁶ Η Μαντίνεια ανασκάφτηκε από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή κατά τα έτη 1887-88. Για τις ανασκαφές αυτές και γενικά για την περιοχή βλ. Fougères 1898.

⁶²⁷ Βρίσκονταν σε δεύτερη χρήση τοποθετημένες σε δάπεδο βυζαντινής εκκλησίας. Fougères 1898, 543 - 551.

⁶²⁸ Πρόκειται για τις πλάκες με αρ. ευρ. 215, 216 και 217 (Πιν.59,εικ.179) του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Για τα ανάγλυφα αυτά βλ. Καλτσάς 2007, 82-87, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Πολύ κοντά στην Πτόλιν ο Πausανίας αναφέρει ότι υπήρχε ο τάφος της Πηνελόπης και κοντά σε αυτόν και ιερό της Αρτέμιδος⁶²⁹. Ο τάφος, που περιγράφεται ως ένας ψηλός σωρός από χώμα, αναγνωριζόταν παλιότερα στο λόφο Γκροτσούλι από μερικούς ερευνητές⁶³⁰. Σήμερα με δεδομένο ότι το Γκροτσούλι είναι η Πτόλιν δεν υπάρχει κανένα στοιχείο σχετικά με τη θέση του ναού.

Το ιερό, που ανακαλύφθηκε στην κορυφή του λόφου Γκροτσούλι, αρχικά η ανασκαφείας Καράγιωργα το είχε αποδώσει στην Άρτεμη, χωρίς, όμως, να θεωρεί ότι πρόκειται για το αναφερόμενο από τον Πausανία ιερό. Παρολ' αυτά, στην τελευταία δημοσίευση της ανασκαφής κάνει λόγο για ιερό γυναικείας θεότητας χωρίς να το αποδίδει στην Αρτέμιδα⁶³¹. Άρα, για το ιερό της θεάς δίπλα στον τάφο της Πηνελόπης δεν υπάρχει κανένα στοιχείο σχετικά με την ακριβή του θέση.

Υπάρχουν δύο τύποι νομισμάτων των αυτοκρατορικών χρόνων από την Μαντίνεια, που εικονίζουν την Άρτεμη. Η πρώτη είναι κοπή των χρόνων του Σέπτιμου Σεβήρου. Στα χάλκινα αυτά νομίσματα απεικονίζεται η Άρτεμης σε κίνηση να συνοδεύεται από ένα σκύλο⁶³². Η δεύτερη σειρά χρονολογείται την εποχή της Πλαυτίλλας. Στα ασημένια νομίσματα αυτής της σειράς η Άρτεμης απεικονίζεται σε μετωπική στάση. Φοράει κοντό χιτώνα και σε κάθε χέρι κρατάει από μία δάδα⁶³³ (Πιν.58,εικ.178).

3.7.2. Ορχομενός

Στη χώρα των Ορχομενίων, κοντά στα σύνορα με την Μαντινεία υπήρχε ιερό της Υμνίας Αρτέμιδος, το οποίο το τιμούσαν πολύ οι Αρκάδες. Όλες οι πληροφορίες σχετικά με το ιερό είναι γνωστές μόνο από τον Πausανία, ο οποίος δίνει και λεπτομέρειες σχετικά με τους ιερείς⁶³⁴. Το ιερό το χρησιμοποιούσαν και οι Μαντινείς, ενώ η ιέρεια και ο ιερέας ζούσαν όλη τους τη ζωή μέσα στη θρησκευτική καθαρότητα. Αρχικά ιέρεια της θεάς ήταν μια παρθένος. Αυτό, όμως, άλλαξε μετά από ένα περιστατικό, που σχετίζεται με τον Αριστοκράτη⁶³⁵. Ο τελευταίος βίασε μία ιέρεια μέσα στο ναό, κοντά στο λατρευτικό άγαλμα της θεάς στο οποίο αυτή είχε καταφύγει. Μετά από αυτό τιμωρήθηκε με λιθοβολισμό από τους Αρκάδες, οι οποίοι αποφάσισαν ότι τα καθήκοντα της ιέρειας θα τελούνταν πλέον από γυναίκα ώριμη και όχι παρθένος⁶³⁶.

⁶²⁹ Πausανίας VIII,12,5.

⁶³⁰ Fougères 1898, 118 & Loring 1895, 84.

⁶³¹ Βλ. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, «Στα ίχνη της αρχαϊκής Μαντινείας», Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία, Στεμνίτσα 2008, 125-143.

⁶³² Imhoof Blumer-Garden 1887, 98.

⁶³³ Imhoof Blumer-Garden 1887, 93-94, no.2.

⁶³⁴ Πausανίας VIII,5,12-13 και VIII,13,1.

⁶³⁵ Ο Αριστοκράτης υπήρξε γιος του βασιλιά των Αρκάδων, Αίχιμιδος, τον οποίο και διαδέχθηκε. Έζησε κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Πausανίας VIII,5,9-12.

⁶³⁶ Πausανίας VIII,5,12-13.

Η σπουδαιότητα, που είχε η λατρεία της *Υμνίας* στην Αρκαδία, οδήγησε τον Fougères να υποστηρίξει ότι το ιερό της αποτελούσε το κέντρο μιας παλιάς αρκαδικής αμφικτιονίας⁶³⁷, αν και η άποψη του αυτή δεν έχει γίνει γενικά αποδεκτή⁶³⁸.

Για την ακριβή θέση του ναού έχουν διατυπωθεί αρκετές προτάσεις, αλλά καμία δεν μπορεί να υιοθετηθεί με βεβαιότητα. Μία από αυτές θέλει το εκκλησάκι της Παναγίας, που βρίσκεται ΝΑ του Λεβιδίου, να έχει κτιστεί πάνω στα θεμέλια του ναού⁶³⁹. Η Jost θεωρεί ότι η γειτονική εκκλησία της Ανάληψης κατέχει τη θέση του αρχαίου ιερού⁶⁴⁰, ενώ σύμφωνα και με την τρίτη άποψη χριστιανικό κτίσμα έχει καταλάβει τη θέση του παλιού αρκαδικού ναού. Πρόκειται για μία μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Αγιάννης στο Λεβίδι⁶⁴¹.

Κοντά στην πόλη του Ορχομενού ο Πausanίας αναφέρει αόριστα ένα ξόανο της Αρτέμιδος στημένο μέσα σε μεγάλο δένδρο κέδρου. Λόγω του κέδρου η θέα έχει το προσωνύμιο *Κεδρεάτιδα*⁶⁴². Φυσικά δεν έχει εντοπιστεί και δεν υπάρχει και κάποια πρόταση για τη θέση του.

3.7.3.Φενεός (σημερινός νομός Κορινθίας)

Η πόλη της αρχαίας Φενεού έχει εντοπιστεί δίπλα στο σημερινό χωριό Καλύβια, και λίγα χιλιόμετρα ΝΔ της κωμόπολης, που ονομάζεται σήμερα Φενεός⁶⁴³.

Ο Πausanίας γράφει ότι υπάρχει ιερό της Αρτέμιδος της επονομαζόμενης *Ευρίπας*⁶⁴⁴. Δεν δίνει καμία τοπογραφική ένδειξη για τη θέση του ιερού. Η αναφορά του όχι μόνο για το ιερό αλλά και για την πόλη της Φενεού, είναι τόσο αόριστη, ώστε η Jost υποστήριξε ότι ο περιηγητής δεν επισκέφτηκε την περιοχή⁶⁴⁵.

Σε ένα σημείο, που μιλάει ακόμη για τη Φενεό, το κείμενο του Πausanία δεν σώζεται καλά και δεν είναι σίγουρο το τι είχε γράψει τελικά⁶⁴⁶. Αναφέρεται σε ένα ιερό της Άρτεμης. Μία από τις προτάσεις, που έχουν γίνει είναι να αναφέρεται στο

⁶³⁷ Fougères 1898, 279-280.

⁶³⁸ Jost 1985, 118.

⁶³⁹ Παπαχατζής 2002, τ.4, 222, υποσ.1

⁶⁴⁰ Jost 1985, 120-121 Στην περιοχή έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς και κεραμική αρχαϊκών και κλασικών χρόνων και μικκύλα αγγεία. Αυτή θεωρεί την πιο πιθανή τοποθεσία για το ιερό και ο Howell. Howell 1970, 84.

⁶⁴¹ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα στους τοίχους της τρίκογχης αυτής βασιλικής, όπως και στον περιβάλλοντα χώρο, υπήρχαν σε δεύτερη χρήση μεγάλοι αρχαίοι κυβόλιθοι. Σπυρόπουλος 1982, 115.

⁶⁴² Πausanίας VIII, 13,3.

⁶⁴³ Η σημερινή ονομασία έχει επικρατήσει να είναι γένος αρσενικού, αν και η αρχαία ονομασία ήταν θηλυκού. Παπαχατζής 2002, τ.4, 232, υποσ.2.

⁶⁴⁴ Πausanίας VIII,14,5.

⁶⁴⁵ Jost 1985, 36.

⁶⁴⁶ Πausanίας VIII,15,8.

ναό της *Πυρωνίας* Αρτέμιδος στο όρος Κράθις (βλ. 2.7.4.)⁶⁴⁷. Μία άλλη εικασία είναι ότι πρόκειται για το ναό του Πύθιου Απόλλωνα, που είχε αναφέρει παραπάνω στο κείμενο του⁶⁴⁸, και στον οποίο θυσίαζαν και στον Απόλλωνα και στην Αρτέμιδα. Η Jost τοποθετεί το ιερό κοντά στα σύνορα με την Αιγείρα, χωρίς να διευκρινίζει εάν πρόκειται για κάποιον από τους ήδη γνωστούς⁶⁴⁹. Η πιθανότητα πάντως, να πρόκειται για κάποιον άγνωστο μέχρι τώρα ναό, δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Η Άρτεμις έχει απεικονιστεί σε νομίσματα της πόλης της Φενεού. Χάλκινες κοπές, που χρονολογούνται την περίοδο 300-240 π.Χ. εικονίζουν στον εμπροσθότυπο προτομή της Αρτέμιδος και στον οπισθότυπο άλογο σε βοσκή (**Πιν.60,εικ.183**). Αυτό το στοιχείο συνδέει τα νομίσματα με την Αρτέμιδα *Ευρίππα*⁶⁵⁰.

3.7.4.Όρος Κράθις (σημερινός νομός Αχαΐας)

Μόνο από τον Πausανία είναι γνωστό το ιερό της *Πυρωνίας* Αρτέμιδος στο βουνό Κράθις⁶⁵¹. Δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά, ούτε υπάρχει κάποια πρόταση για την ακριβή του θέση. Το όρος Κράθις πιστεύεται ότι είναι το σημερινό βουνό Ζαρούχλα με υψόμετρο 1850 μ. στα ΒΔ του σημερινού Φενεού. Είναι στα ανατολικά των Αροανίων, στα οποία άλλωστε ανήκει⁶⁵².

3.7.5.Στύμφαλος (σημερινός νομός Κορινθίας)

Η αρχαία Στύμφαλος έχει εντοπιστεί στα βόρεια της ομώνυμης λίμνης, κοντά στο σημερινό χωριό Κιόνια⁶⁵³. Αναφέρεται από τον Πausανία ιερό της Αρτέμιδος *Στυμφαλίας*⁶⁵⁴, ο οποίος κάνει μεγάλη αναφορά σε μια ιστορία, που ουσιαστικά αντιγράφει την ιστορία του Σάρωνα.

Σχετικά με τη θέση του αρχαίου ναού ο ανασκαφέας της περιοχής Α. Ορλάνδος την προσδιόρισε στη θέση της μεγάλης φραγκικής εκκλησίας, που βρίσκεται στα βόρεια κράσπεδα της αρχαίας πόλης, σε κάποια απόσταση από αυτήν. Πρόκειται για καθολικό μοναστηριού των χρόνων της Φραγκοκρατίας, και πιο συγκεκριμένα στα μέσα του 13^{ου} αιώνα μ.Χ.⁶⁵⁵. Στους τοίχους του εντόπισε σε δεύτερη χρήση άφθονο αρχαίο υλικό, όπως σφονδύλους δωρικών κιόνων, βαθμίδες κρηπίδας, μαρμάρινους στρωτήρες, δωρικές επικραντίδες⁶⁵⁶. Η ταύτιση αυτή έχει γίνει

⁶⁴⁷ Παπαχατζής 2002 τ.4, 238, υποσ.3.

⁶⁴⁸ Πausανίας VIII,15,5.

⁶⁴⁹ Jost, 1985, 33.

⁶⁵⁰ Imhoof Blumer-Garden 1887, 97, no.1. Gardner 1931, 195, nos.21-24.

⁶⁵¹ Πausανίας VIII,15,9.

⁶⁵² Παπαχατζής 2002, τ.4, 238, υποσ.4. Jost 1985, 33-35.

⁶⁵³ Martha 1883, 486 και Παπαχατζής 2002, τ.4, 260, υποσ.1.

⁶⁵⁴ Πausανίας VIII,22,7-9.

⁶⁵⁵ Ορλάνδος 1925/26, 139.

⁶⁵⁶ Ορλάνδος 1925/26, 135, υποσ.1.

αποδεκτή από την έρευνα⁶⁵⁷. Μία άλλη πρόταση, που είχε διατυπωθεί παλιότερα από τον Bursian, ο οποίος ταύτισε έναν μικρό ναό (11,6 x 6 μ.) στην ακρόπολη με αυτόν της Αρτέμιδος⁶⁵⁸. Επίσης, ο Williams αναφέρει αρχαία κατάλοιπα (τρίγλυφα, μετόπες και δύο ορθοστάτες) κοντά στο μοναστήρι της Ζαράκας ελάχιστα βόρεια από την πόλη της Στυμφάλου, και πιθανολογεί ότι μπορεί να ανήκουν στο ναό της Στυμφαλίας Αρτέμιδος⁶⁵⁹.

Στη Στύμφαλο υπήρχε και ιερό της *Βραυρωνίας* Αρτέμιδος. Είναι «ξεχασμένο» από όλες τις αρχαίες πηγές, που σώζονται μέχρι σήμερα και το οποίο αναφέρεται μόνο σε μία επιγραφή (**SEG 11.1107**)⁶⁶⁰. Πρόκειται για ένα ψήφισμα, που χρονολογείται το 89 μ.Χ., και αναφέρει ιερό Βραυρωνίας Αρτέμιδος στην Στύμφαλο. Τιμάει τους Στυμφαλίους, που δέχθηκαν τους κατοίκους της Ελατείας μετά την καταστροφή της Ήλιδας από τον Φλαμίνιο⁶⁶¹. Δεν σώζεται κάποιο τοπογραφικό στοιχείο σχετικό με την ακριβή θέση του ιερού στην πόλη, ούτε έχουν συνδεθεί με αυτό κατάλοιπα.

Η Άρτεμις έχει απεικονιστεί και σε νομίσματα της πόλης ως κύρια θεότητα. Κοπή αργυρούς στατήρα, που χρονολογείται το 360 π.Χ. περίπου εικονίζει εμπροσθότυπο κεφαλή Αρτέμιδος, που κοιτάζει προς τα δεξιά (**Πιν.60,εικ.184**). Στον οπισθότυπο εικονίζονται τόξο και φαρέτρα.

3.7.6.Αλέα (σημερινός νομός Αργολίδας)

Από τον Πausανία είναι γνωστό και το ιερό της *Εφεσίας* Αρτέμιδος στην πόλη Αλέα⁶⁶². Η αρχαία Αλέα βρισκόταν στα νότια του σημερινού χωριού Σκοτεινή, σε απόσταση 3 περίπου χιλιομέτρων ανατολικά του χωριού Μπουγιάτι (στα βόρεια του όρους Τραχύ), που έχει μετονομασθεί σε Αλέα⁶⁶³. Δεν υπάρχουν κατάλοιπα, που να συνδέονται με το ιερό.

⁶⁵⁷ Παπαχατζής 2002, τ.4, 264, υποσ.1.

⁶⁵⁸ Για τον ίδιο ναό ο Hiller πίστευε ότι ανήκε στην Ήρα. Ορλάνδος 1924, 122. Τη ίδια άποψη είχε και ο Ορλάνδος. Πίστευε ότι ο ναός αυτός ήταν πολύ μικρός για να ανήκει στην κύρια θεότητα της πόλης, που ήταν η Άρτεμις. Με αυτόν το ναό συσχέτισε και μία ομάδα ειδωλίων των αυτοκρατορικών χρόνων, που βρέθηκαν στην αγορά. Τα ειδώλια αυτά (θραύσματα τα περισσότερα) εικονίζουν την Άρτεμη και την Ήρα. Ο Ορλάνδος υποστήριξε ότι προέρχονται από το μικρό ναό της ακρόπολης, και αφού αυτός δεν γίνεται να είναι της Άρτεμις τότε είναι της Ήρας, της έτερης θεότητας των ειδωλίων. Ορλάνδος 1925/26, 52-53.

⁶⁵⁹ Williams 1988, 234.

⁶⁶⁰ Στο στίχο 28 αναφέρεται καθαρά ιερό Βραυρωνίας Αρτέμιδος : *ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀρτέμιτ[ο]ς τῆς Βραυρωνίας*.

⁶⁶¹ Βρέθηκε σε δύο θραύσματα στο χωριό Κιόνια το 1937. Mitsos 1946/47, 150-174.

⁶⁶² Πausανίας VIII,23,1.

⁶⁶³ Από την πόλη σώζονται ως σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση τα τείχη της ακρόπολης. Βερδελής, 1964, 127 και Παπαχατζής 2002, τ.4, 265, υποσ. 1.

Η λατρεία της θεάς είναι βεβαιωμένη και νομισματικά. Αργυρά και χάλκινα νομίσματα, που χρονολογούνται από το 431 μέχρι το 370 π.Χ. απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή Αρτέμιδος (Πιν.60,εικ.185), και στον οπισθότυπο τόξο⁶⁶⁴.

3.7.7.Καφυαί

Οι κάτοικοι της πόλης Καφυαί τιμούσαν την Αρτέμιδα *Κνακαλησία*, για την οποία κάθε χρόνο γινόταν μυστική τελετή στο όρος Κνάκαλος⁶⁶⁵. Αυτά είναι τα μόνα στοιχεία, που υπάρχουν για την *Κνακαλησία* Αρτέμιδα και τα παραδίδει ο Πausanίας.

Οι αρχαίες Καφυές τοποθετούνται σε απόσταση 1 περίπου χιλιομέτρου N-NA του σημερινού χωριού Χωτούσα⁶⁶⁶. Για το όρος Κνάκαλος δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ερευνητών. Οι δύο πιθανές τοποθεσίες είναι το σημερινό βουνό Καστανιά και η θέση Λιμνί (Κάτω Εγαλή)⁶⁶⁷.

Η ασάφεια, πάντως με την οποία μιλάει ο περιηγητής δημιούργησε προβληματισμό σχετικά με το πού τελικά τοποθετεί το ναό, εντός της πόλης ή στο βουνό. Η Jost θεωρεί ότι ο ναός βρισκόταν στην πόλη και μόνο η γιορτή λάμβανε χώρα στον Κνάκαλο⁶⁶⁸. Στην πόλη των Καφυών δεν υπάρχει κάποια πρόταση σχετικά με τη θέση του ναού⁶⁶⁹.

Πάντως, η λατρεία της θεάς είναι μαρτυρημένη και νομισματικά. Υπάρχει και σειρά χάλκινων νομισμάτων εποχής Σεπτίμου Σεβήρου, που εικονίζει τη θεά σε μετωπική στάση κρατώντας από μία δάδα σε κάθε χέρι. Στον ώμο της διακρίνεται φαρέτρα⁶⁷⁰ (Πιν.60,εικ.186).

Στην ευρύτερη περιοχή των Καφυών, σε απόσταση 1 σταδίου περίπου, βρισκόταν η θέση Κονδυλέα. Εκεί υπήρχε άλσος και ναός της Αρτέμιδος. Η θεά είχε το προσωνύμιο *Κονδυλεάτις* και αργότερα μετονομάσθηκε σε *Απαγχομένη*. Η ιστορία της μετονομασίας (βλ. προσωνύμια), καθώς και η ύπαρξη του ναού είναι γνωστά από τον Πausanία⁶⁷¹. Το προσωνύμιο της θεάς μαρτυρείται και από τον Κλήμη τον Αλεξανδρέα⁶⁷².

Ο ναός δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά. Η απόσταση του ενός σταδίου από τις Καφυές δεν είναι σίγουρη, καθώς, έχει υποστηριχθεί ότι η γραφή σε αυτό το σημείο

⁶⁶⁴ Imhoof Blumer-Garden 1886, 99, no.1. Gardner 1931, 177, no.1. LIMC II 1984, 818

⁶⁶⁵ Πausanίας VIII,23,3-4.

⁶⁶⁶ Παπανδρέου 1920, 116. Σπυρόπουλος 1982, 115.

⁶⁶⁷ Παπανδρέου 1920, 118.

⁶⁶⁸ Jost 1985, 110. Σε αντίθεση με τους παλιότερους ερευνητές, που αναγνωρίζουν κατάλοιπα του ναού εκτός της πόλης.

⁶⁶⁹ Jost 1985, 111.

⁶⁷⁰ Imhoof Blumer-Garden 1886, 104, no.2.

⁶⁷¹ Πausanίας VIII,23,6-7.

⁶⁷² Προτρεπτικός, 32p.

είναι φθαρμένη⁶⁷³. Αυτό δυσκολεύει ακόμη περισσότερο τον εντοπισμό της θέσης. Ο Παπανδρέου εντόπισε λείψανα τοίχων και μαρμάρινα θραύσματα βόρεια της πόλης των Καφυών και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτήν. Η απόσταση ταιριάζει με την παραδιδόμενη από τον Πausanία, και έτσι θεώρησε ότι εκεί είναι η θέση Κονδυλέα, και ότι τα ερείπια αυτά ανήκουν στο ιερό της *Κονδυλεάτιδος*⁶⁷⁴.

3.7.8.Τεύθη

Ο Πausanίας κάνει μία μικρή αναφορά σε ιερό της Αρτέμιδος στο πόλισμα της Τεύθης⁶⁷⁵. Η Τεύθη, ταυτίζεται με τη σημερινή Δημητσάνα. Η άποψη αυτή είναι η επικρατούσα και την δέχεται η πλειονότητα των ερευνητών, παρόλο, που μέχρι σήμερα λείπει η αδιάψευστη επιγραφική μαρτυρία⁶⁷⁶. Αρχαία κατάλοιπα έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία της Δημητσάνας. Πρόκειται κυρίως, για τμήματα της οχύρωσης, που χρονολογούνται ως επί το πλείστον τον 4^ο αιώνα π.Χ., ενώ δεν υπάρχει κανένα κατάλοιπο ή στοιχείο σχετικά με τη θέση των αναφερόμενων από τον Πausanία ναών της Αρτέμιδος και της Αφροδίτης⁶⁷⁷.

3.7.9.Μεγαλόπολη

Η αρχαία Μεγαλόπολη χτίστηκε το 368 π.Χ. από τον Θηβαίο Επαμεινώνδα, με σκοπό να αποτελέσει έναν ισχυρό και αξιόπιστο προμαχώνα κατά της Σπάρτης. Στο συνοικισμό πήραν μέρος 40 περίπου πολίχνες και οικισμοί από όλη την Αρκαδία και έτσι η Μεγαλόπολη αποτέλεσε το νέο διοικητικό κέντρο. Η θέση της αρχαίας πόλης έχει εντοπιστεί σε απόσταση 1 περίπου χιλ. ΒΔ της σημερινής ομώνυμης κωμόπολης⁶⁷⁸.

Ο Πausanίας μεταξύ των άλλων πολλών ιερών, που αναφέρει κάνει λόγο και για τέμενος και ναό αφιερωμένο στην *Αγροτέρα* Αρτέμιδα⁶⁷⁹, τον οποίο είχε αφιερώσει ο Αριστόδημος⁶⁸⁰. Ο ναός δεν έχει εντοπιστεί ανασκαφικά. Ο Πετρονώτης και ο Παπαχατζής τον τοποθετούν στα ανατολικά του θεάτρου, λίγο πριν τον σημερινό

⁶⁷³ Παπαχατζής 2002, τ.4, 268, υποσ.5.

⁶⁷⁴ Παπανδρέου 1920, 119.

⁶⁷⁵ Πausanίας VIII,28,6.

⁶⁷⁶ Πίκουλας 1986, 99-122, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁷⁷ Πίκουλας 1986, 114.

⁶⁷⁸ Σπυρόπουλος 2000, 20-21 και Παπαχατζής 2002, τ.4, 311, υποσ.1.

⁶⁷⁹ Πausanίας VIII,32,4.

⁶⁸⁰ Ο Αριστόδημος έγινε τύραννος της Μεγαλόπολης λίγο μετά τη μάχη της Χαιρώνειας. Μεγάλο του κατόρθωμα θεωρείται το ότι απέκρουσε επιτυχώς επίθεση των Λακεδαιμονίων. Αν και υπήρξε τύραννος ονομάστηκε χρηστός, αφού αγαπήθηκε πολύ από τους κατοίκους. Παρ'ό' αυτά δολοφονήθηκε από δύο επιφανείς Μεγαλοπολίτες το 255 π.Χ. περίπου. Πausanίας VIII, 27,11 και Παπαχατζής 2002, τ.4, 294, υποσ.2.

δημόσιο δρόμο Μεγαλόπολης-Καρύταινας⁶⁸¹ (Πιν.61,εικ.187). Η Jost πρότεινε μία θέση ελάχιστα ανατολικότερα, στο λεγόμενο λόφο του γηροκομείου, αμέσως μετά τον σημερινό δημόσιο δρόμο, στα ΝΑ του θεάτρου⁶⁸².

Στην ευρύτερη περιοχή της Μεγαλόπολης υπάρχουν και άλλα ιερά και ναοί της Αρτέμιδος μαρτυρημένα από τον Πausanias. Το πρώτο είναι το ιερό της Σκιάτιδος Αρτέμιδος στη θέση Σκιάς, ιδρυμένο και αυτό από τον τύραννο Αριστόδημο⁶⁸³. Σύμφωνα με τον Πausanias βρισκόταν σε απόσταση 13 σταδίων (δηλ. 2,5 χιλιόμετρα περίπου) βόρεια από την Μεγαλόπολη. Όμως, σε εκείνο το σημείο δεν έχουν εντοπιστεί αρχαία κατάλοιπα. Ο Πετρονιώτης προτείνει (με επιφύλαξη λόγω της απόστασης, που είναι μόνο 1,5 περίπου χιλιόμετρο) τη θέση Πηγάδια. Εκεί είχαν εντοπιστεί παλιότερα αρχαία κατάλοιπα, και επίσης η εκκλησία του Αγίου-Γεωργίου (που δεν σώζεται πλέον) είχε πάρει τη θέση αρχαίου ναού⁶⁸⁴. Το πρόβλημα της απόστασης, πάντως, δεν είναι ανυπέρβλητο, γιατί δεν είναι γνωστό από πού μετράει ο Πausanias, από το κέντρο της πόλης ή από τα τείχη της. Το πιο πιθανό είναι ότι μετράει από το κέντρο, καθώς τα τείχη δεν σώζονταν την περίοδο, που επισκέφθηκε την περιοχή⁶⁸⁵. Η θέση Πηγάδια απέχει 1,5 χιλ. από τον βόρειο βραχίονα του τείχους⁶⁸⁶. Από το κέντρο της πόλης, όμως, η απόσταση είναι κάτι παραπάνω από 2 χιλιόμετρα, γεγονός, που ενισχύει την ταύτιση αυτή.

Η Jost συνδέει το ιερό αυτό με το ιερό της *Αγροτέρας* στην Μεγαλόπολη, που ήταν και αυτό ιδρυμένο από τον τύραννο Αριστόδημο. Θεωρεί ότι το αστικό ιερό της *Αγροτέρας* διατηρούσε τη λατρεία μέσα στην πόλη, ενώ το ιερό της Σκιάτιδος εξυπηρετούσε τον εκτός των τειχών αγροτικό πληθυσμό⁶⁸⁷.

Στην αρχαία Ζοιτία σωζόταν ακόμη επί των ημερών του περιηγητή ένας ναός της Αρτέμιδος και ένας της Δήμητρας⁶⁸⁸. Σχετικά με αυτόν το ναό υπάρχει το εξής παράδοξο: ο Παπαχατζής στην μετάφραση του αρχαίου κειμένου κάνει λόγο καθαρά για δύο ναούς, έναν της Δήμητρας και έναν της Άρτεμης. Όμως, όλοι οι ερευνητές υιοθετούν την άποψη ότι πρόκειται για έναν κοινό και για τις δύο θεές ναό. Το ίδιο το κείμενο του Πausanias είναι πάλι ασαφές, και δεν βοηθάει ιδιαίτερα.

⁶⁸¹ Δεν σώζονται αρχαία κατάλοιπα στο σημείο, αλλά το έδαφος παρουσίαζε σύμφωνα και με τους δύο ερευνητές μία μικρή έξαρση. Σήμερα το έξαρμα αυτό δεν είναι ορατό. Πετρονιώτης 1973, 144-145, αρ.492-493 και Παπαχατζής 2002, τ.4, 319, υποσ.3.

⁶⁸² Jost 1985, 232-233.

⁶⁸³ Πausanias VIII,35,5.

⁶⁸⁴ Ο ερευνητής θεωρεί ότι και το τοπωνύμιο της θέσης Πηγάδια, που παραπέμπει σε νερό, αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο. Η Σκιάς σίγουρα θα ήταν ένας τόπος γεμάτος από δένδρα, που θα έριχναν την σκιά τους, και πολύ πιθανά να υπήρχε και νερό ως απαραίτητο στοιχείο. Πετρονιώτης 1973, 152, αρ.518 και 519.

⁶⁸⁵ Παπαχατζής 2002, τ.4, 324, υποσ. 1.

⁶⁸⁶ Πετρονιώτης 1973, 152.

⁶⁸⁷ Jost 1974, 180.

⁶⁸⁸ Πausanias VIII,35,7.

Η αρχαία Ζοιτία ταυτίζεται με το σημερινό χωριό Ζώνη, λίγα χιλ. ΒΔ της Μεγαλόπολης⁶⁸⁹. Ο Πετρονώτης ταυτίζει, επίσης, το εκκλησάκι της Ζωοδόχου Πηγής στη θέση Εκκλησούλα του χωριού με το ιερό της Άρτεμης και της Δήμητρας⁶⁹⁰. Με την ταύτιση αυτή συμφωνεί και η Jost με βασικό επιχείρημα τα λυχνάρια, που ταιριάζουν σε κοινή λατρεία Άρτεμης και Δήμητρας⁶⁹¹. Η μοναδική άλλη πρόταση, που έχει γίνει σχετικά με το ναό είναι από τον Frazer, ο οποίος τον τοποθετεί δυτικά του χωριού Καράτουλα⁶⁹². Σε αυτήν την περίπτωση, όμως, θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού η αρχαία Ζοιτία. Η ταύτιση, όμως, με τη Ζώνη έχει γίνει αποδεκτή από την έρευνα.

Στο Ορεσθάσιο υπήρχε σύμφωνα με τον Πausanias ιερό της *Ιέρειας* Αρτέμιδος⁶⁹³. Η θέση του αρχαίου Ορεσθασίου αποτελεί ένα από τα πιο δύσκολα προβλήματα της αρκαδικής τοπογραφίας, σύμφωνα με τον ερευνητή της περιοχής Α. Πετρονώτη⁶⁹⁴. Ο ίδιος το τοποθετεί στη θέση Καμαράκια ανάμεσα στα χωριά Ραψωμάτι και Μαρμαριά⁶⁹⁵. Τη θέση Παλιόλακκα κοντά στο χωριό Ανεμοδούρι προτείνει ο Πίκουλας⁶⁹⁶. Η Jost το τοποθετεί στο σημερινό χωριό Περιβόλια, 2 χιλ. ΝΑ της Μεγαλόπολης⁶⁹⁷, και ο Παπαχατζής σε μία θέση ανάμεσα στα χωριά Μαρμαριά και Πάπαρι⁶⁹⁸.

3.7.10.Τρικολώνοι

Στην περιοχή των αρχαίων Τρικολώνων βρισκόταν ο τάφος της Καλλιστούς, που ήταν ένας ψηλός σωρός χώματος. Στην κορυφή του υψώματος αυτού υπήρχε ιερό της *Καλλίστης* Αρτέμιδος⁶⁹⁹.

Οι αρχαίοι Τρικόλωνοι δεν έχουν ταυτιστεί με βεβαιότητα⁷⁰⁰. Και η θέση του ιερού παραμένει προβληματική. Η μόνη πρόταση, που υπάρχει για τον τάφο και το ιερό

⁶⁸⁹ Πετρονώτης 1973, 153-154, αρ.522.

⁶⁹⁰ Στο σημείο αυτό έχουν εντοπιστεί αρκετά κινητά ευρήματα, κυρίως λυχνάρια αλλά και άλλα επιφανειακά όστρακα. Πετρονώτης 154, αρ.522.

⁶⁹¹ Jost 1985, 189-190.

⁶⁹² Πετρονώτης 1973, 154, αρ.522.

⁶⁹³ Πausanias VIII,44,2.

⁶⁹⁴ Πετρονώτης 1973, 157, αρ.530.

⁶⁹⁵ Εκεί, σε αυτοψία, που πραγματοποίησε ο ίδιος, εντόπισε κατάλοιπα σπιτιών και θεμελίων και όστρακα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Πετρονώτης 1973, 157, αρ.531.

⁶⁹⁶ Πίκουλας, 1988, 107-110. Εκεί επισημάνθηκαν από τον ερευνητή μεταξύ άλλων πολλά θραύσματα από κεραμίδια λακωνικού τύπου με γάνωμα, 6 αρράβδωτοι σπόνδυλοι κίωνων, και τμήμα λεκάνης περιρραντηρίου, τα οποία απέδωσε στο ναό της θεάς.

⁶⁹⁷ Jost 1974, 181. Τα σημερινά Περιβόλια, όμως, ταυτίζονται σχεδόν με βεβαιότητα με τις αρχαίες Αιμωνιές. Πετρονώτης 1973, 156, αρ.530.

⁶⁹⁸ Παπαχατζής 2002, τ.4, 376, υποσ.2.

⁶⁹⁹ Πausanias VIII,35,8.

⁷⁰⁰ Ο Παπαχατζής τους τοποθετεί ΒΔ του σημερινού χωριού Καράτουλα, κοντά στην περιοχή του Παλιομοιριού. Παπαχατζής 2002, τ.4, 324, υποσ.3. Ο Loring βόρεια του σημερινού χωριού Ζώνη. Loring 1895, 77.

είναι η ευρύτερη περιοχή του σημερινού χωριού Χρυσοβιτσιά δυτικά της Τρίπολης⁷⁰¹.

3.7.11.Μαίναλο

Στους πρόποδες του όρους Μαίναλο βρισκόταν η πόλη Λυκόα και εκεί υπήρχε και ιερό της *Λυκοάτιδος* Αρτέμιδος με χάλκινο άγαλμα⁷⁰².

Το 1982 ο τότε έφορος Σπυρόπουλος πραγματοποίησε ανασκαφή στο σημερινό χωριό Μαίναλο, στους πρόποδες του ομώνυμου όρους⁷⁰³. Αποκαλύφθηκε θεμελίωση ναού (πιθανότατα εκατόμπεδου), και αρκετά αρχιτεκτονικά θραύσματα, όπως μετόπες και ακρωτήρια. Ο ανασκαφέας πρότεινε την ταύτιση του ναού με αυτόν της Λυκοάτιδας⁷⁰⁴. Η Jost αναγνώρισε με επιφύλαξη το ναό της *Λυκοάτιδος* στην αριστερή όχθη του Ελισσόντα⁷⁰⁵.

3.7.12.Λυκόσουρα

Στην Λυκόσουρα βρισκόταν το πιο σεβαστό αρκαδικό ιερό, αυτό της Δέσποινας. Είναι κοντά στο σημερινό χωριό Στάλα (ή Αστάλα), που πλέον έχει μετονομασθεί σε Λυκόσουρα. Ανακαλύφθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με τις ανασκαφές του Β. Λεονάρδου⁷⁰⁶. Σύμφωνα με τον Πausanία πριν από το ιερό της Δέσποινας βρισκόταν ναός της Αρτέμιδος *Ηγεμόνης*⁷⁰⁷. Ο ναός δεν έχει εντοπιστεί, ούτε υπάρχει κάποια ένδειξη για την ακριβή του θέση.

Η σχέση της Άρτεμης πάντως με το ιερό της Δέσποινας είναι ιδιαίτερα στενή. Η θεά απεικονιζόταν και στο περίφημο σύνταγμα του Δαμοφώντα (**Πιν.61,εικ.188**). Επίσης, ο Πausanίας αναφέρει και χάλκινο λατρευτικό άγαλμα της θεάς, που είχε ύψος 6 πόδια. Σε αυτό η θεά κρατούσε δάδες, όπως και στο σύνταγμα του Δαμοφώντα. Με αυτό το άγαλμα έχει σχετιστεί ένα τιμητικό ψήφισμα 7 πόλεων (μεταξύ των οποίων και η Λυκόσουρα), στο οποίο τιμούν τον Δαμοφώντα και τους γιούς του ως προξένους και ευεργέτες⁷⁰⁸. Στον στίχο 18 του ψηφίσματος των Λυκουρασίων υπάρχει η φράση για άγαλμα *Ηγεμόνης*⁷⁰⁹. Ο Θέμελης, αν και

⁷⁰¹ Παπαχατζής 2002, τ.4, 325, υποσ.6.

⁷⁰² Πausanίας VIII,36,7-8.

⁷⁰³ Το χωριό αυτό προτείνει ως την πιθανή τοποθεσία για την αρχαία Λυκόα ο Παπαχατζής.

Παπαχατζής 2002, τ.4, 330, υποσ.2.

⁷⁰⁴ Touchais 1984, 768. Σπυρόπουλος 2000, 43.

⁷⁰⁵ Πρόκειται για την περιοχή γύρω από το εκκλησάκι της Αγίας Κυριακής, που απέχει ελάχιστα από το Μαίναλο. Στη θέση αυτή υπήρχαν, σύμφωνα με την Jost αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των κλασικών χρόνων, ανάμεσα στο οποία ήταν και δύο θραύσματα δωρικής τριγλύφου. Jost 1974, 185 και 1985, 201, pl.54.3-4.

⁷⁰⁶ Για τις ανασκαφές του ιερού βλ. Β. Λεονάρδος, «Ανασκαφαί του εν Λυκόσουρα ιερού της Δεσποίνης» ΠΑΕ 1896, 93-126.

⁷⁰⁷ Πausanίας VIII,37,1.

⁷⁰⁸ Πρόκειται για έναν ασβεστολιθικό δωρικό κίονα ύψους 3,2 μ. περίπου. Χρονολογείται τον 2^ο π.Χ. αιώνα (αρ.ευρ.1048). Βρέθηκε το 1972 ΝΑ του Ασκληπείου της Μεσσήνης, και μέχρι πρόσφατα δεν είχε διαβαστεί ολόκληρο το κείμενο που φέρει. Θέμελης 1993, 100.

⁷⁰⁹ «ποιῆσαι τὸ ἱκανὸν ἐπανγείλατο ποιήσιν»

επιχειρηματολογεί και υπέρ και κατά, δέχεται ότι η επιγραφή αναφέρεται στο λατρευτικό άγαλμα του ναού της Λυκόσουρας⁷¹⁰.

Η στενή σχέση της Άρτεμης με το ιερό της Λυκόσουρας, καθώς και η αναφορά του Πausanias ότι δεν αποκαλύπτει το όνομα της Δέσποινας στους μη μυημένους στην λατρεία της⁷¹¹ είχε ως αποτέλεσμα κατά καιρούς να διατυπωθούν διάφορες απόψεις. Μία από αυτές θέλει το όνομα Δέσποινα να είναι προσωνύμιο της Άρτεμης⁷¹². Επίσης, η άποψη, που διατύπωσε η Loucas ότι το πραγματικό όνομα της Δέσποινας ήταν Άρτεμης⁷¹³ απορρίφθηκε με πολλά επιχειρήματα από τον Παπαχατζή⁷¹⁴.

3.7.13.Φιγάλεια

Στην Φιγάλεια υπήρχε ιερό της Σώτειρας Αρτέμιδος, με λατρευτικό άγαλμα λίθινο, που την παριστάνει όρθια. Από αυτό το ιερό οι Φιγαλείς συνήθιζαν να ξεκινούν τις πομπές τους⁷¹⁵.

Η αρχαία Φιγάλεια ταυτίζεται με βεβαιότητα με το σημερινό χωριό Παύλιτσα (που τα τελευταία χρόνια έχει μετονομασθεί σε αρχαία Φιγάλεια)⁷¹⁶. Το ιερό της Σώτειρας βρισκόταν στο σύγχρονο νεκροταφείο του χωριού, στη θέση του βυζαντινού ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου⁷¹⁷.

Η Άρτεμις εικονίζεται και σε χάλκινες κοπές των αυτοκρατορικών χρόνων από τη Φιγάλεια. Τα νομίσματα χρονολογούνται την εποχή του Σέπτιμου Σεβήρου και στον οπισθότυπό τους εικονίζεται η θεά ως Κυνηγέτιδα⁷¹⁸ (Πιν.62,εικ.189).

⁷¹⁰ Θέμελης 1993, 104-107, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁷¹¹ Πausanias VIII,37,10.

⁷¹² Βασικό επιχείρημα αυτής της άποψης είναι η επιγραφή IG V2 522. Πρόκειται για μία τράπεζα προσφορών, που φέρει την συγκεκριμένη επιγραφή, που έχει ως εξής: «Δεσποίνα / Αρτέμιτι». Χρονολογείται στον 2^ο με 1^ο αιώνα π.Χ. και πρόκειται για ανάθημα δύο ανδρών, που είχαν ασκήσει ιερατικά καθήκοντα στο ναό της Δέσποινας. Από αυτήν την επιγραφή ο ερευνητής πιστεύει ότι το Δέσποινα είναι προσωνύμιο της Άρτεμης. Durie 1984, 140-141.

⁷¹³ Βασίστηκε στην πληροφορία που αναφέρει ο Αισχύλος (δεν είναι γνωστό σε ποιο έργο του το αναφέρει), ότι η Άρτεμις ήταν κόρη όχι της Λητούς αλλά της Δήμητρας. Αντίστοιχοι υπαινιγμοί έχουν γίνει και από άλλες φιλολογικές πηγές. Loucas 1987/88, 407-408.

⁷¹⁴ Θεωρεί ότι σε αυτήν την περίπτωση μένει εκτεθειμένος ο Πausanias, καθώς θα σήμαινε ότι έχει τελικά αποκαλύψει στους αμύητους το όνομα της Δέσποινας. Γιατί εκτός του ότι αναφέρει το όνομα της Ηγεμόνης (που ταυτίζεται με βάση αυτή την πρόταση με της Δέσποινας), αναφέρει και την παράδοση, που είναι γνωστή στον Αισχύλο (VIII,37,6). Επίσης, σε αυτήν την περίπτωση δεν θα είχε νόημα η επιγραφή IG V2 522, αφού θα αναφερόταν η ίδια θεότητα δύο φορές. Παπαχατζής 1988, 7-8.

⁷¹⁵ Πausanias VIII,39,6.

⁷¹⁶ Αραπογιάννη 2002, 7.

⁷¹⁷ Η εκκλησία αυτή (εγκαταλελειμμένη σήμερα) χρονολογείται στον 13^ο -14^ο αιώνα μ.Χ. Στους τοίχους της υπάρχουν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Αραπογιάννη 2002, 8. Υπέρ αυτής της θέσης είναι η Jost, και ο Παπαχατζής. Jost 1985, 87-88 και Παπαχατζής 2002, τ.4, 355, υποσ.1.

⁷¹⁸ Imhoof Blumer – Gardner 1886, 106, no.1.

3.7.14. Τεγέα

Η Τεγέα υπήρξε η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της αρχαίας Αρκαδίας μετά την Μαντίνεια, και προήλθε από συνοικισμό εννέα αγροτικών δήμων⁷¹⁹. Βρίσκεται δίπλα στο χωριό Παλιά Επισκοπή του σημερινού δήμου Τεγέας, λίγα χιλιόμετρα ΝΑ της Τρίπολης.

Το ιερό της *Ηγεμόνης* Αρτέμιδος στην Τεγέα αναφέρεται από τον Πausανία, ο οποίος αφηγείται και την αφορμή της ίδρυσής του⁷²⁰. Σύμφωνα με τον περιηγητή ο Ορχομένιος τύραννος Αριστομηλίδας απήγαγε μία παρθένο από την Τεγέα, και όρισε φρουρό της τον Χρόνιο. Η παρθένος αυτοκτόνησε πριν οδηγηθεί στον τύραννο και μία οπτασία της Αρτέμιδος παρουσιάστηκε στον Χρόνιο ξεσηκώνοντάς τον ενάντια στον Αριστομηλίδα. Και πράγματι ο Χρόνιος σκότωσε τον τύραννο και κατέφυγε στην Τεγέα, όπου ίδρυσε και το ιερό για την Άρτεμη. Ο Παπαχατζής θεωρεί ότι υπάρχει ιστορική βάση σε αυτήν την ιστορία και μάλιστα με βάση το όνομα του τυράννου προσπαθεί να τοποθετήσει και χρονικά την ίδρυση του ιερού⁷²¹. Η Καράγιωργα-Σταθακοπούλου διαφωνεί και πιστεύει ότι πρόκειται για ιδρυτικό μύθο⁷²². Μάλιστα συνδέει με αυτόν και μία ανάγλυφη στήλη από την περιοχή⁷²³. Για τη θέση του ιερού δεν υπάρχει κανένα στοιχείο ή κατάλοιπο⁷²⁴.

Στην περιοχή της Τεγέας υπήρχε και το ιερό της *Λιμνάτιδος* Αρτέμιδος⁷²⁵. Από αυτό το ιερό έχουν εντοπιστεί ελάχιστα κατάλοιπα στη θέση Ασπέλα, πολύ κοντά στη σημερινή Αλέα (παλιότερα Πιαλί). Το σημείο ταιριάζει με την παραδιδόμενη από τον Πausανία απόσταση των 9 περίπου σταδίων προς ΝΑ από το τείχος της αρχαίας πόλης. Μικρή ανασκαφή, που διενήργησε ο Ρωμαίος το 1909 δεν αποκάλυψε οικοδομικά κατάλοιπα, παρά μόνο πληθώρα οστράκων και μαρμάρινων

⁷¹⁹ Σπυρόπουλος 2000, 22-23.

⁷²⁰ Πausανίας VIII,47,6.

⁷²¹ Θεωρεί ότι το πραγματικό όνομα του τυράννου ήταν Αριστοκλείδης και όχι Αριστομηλίδας, καθώς αυτό το όνομα δεν είναι γνωστό από αλλού. Σε αυτήν την περίπτωση η ίδρυση του ιερού χρονολογείται το 260 π.Χ. περίπου. Παπαχατζής 2002, τ.4, 394, υποσ.6.

⁷²² Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1999, 142, υποσ.191.

⁷²³ Είναι η στήλη με αριθμό ευρετηρίου 2295 του Αρχαιολογικού Μουσείου Τεγέας (Πιν.62,εικ.190). Είναι κατασκευασμένη από μάρμαρο Δολιανών και έχει μορφή ναΐσκου. Χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} με τις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα. Σε αυτό εικονίζεται η Άρτεμις και ένας νεαρός πολεμιστής. Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1996, 93-95, αρ.53. Το μνημείο παρουσιάζει αρκετές ιδιοτυπίες και γι' αυτό και υπήρξε πάντοτε ένας προβληματισμός σχετικά με τον χαρακτήρα του, εάν τελικά είναι αναθηματικός ή επιτύμβιος. LIMC II, 1984, 678, αρ.739. Η Καράγιωργα-Σταθακοπούλου επιχειρεί να ερμηνεύσει την παράσταση, που φέρει και αναγνωρίζει στη γυναικεία μορφή την Αρτέμιδα και στην ανδρική τον Χρόνιο. Ο Χρόνιος λειτουργεί εδώ ως ένα ανώτερο πρότυπο αρετής και ένας παραδειγματικός ήρωας. Ακόμη και το όνομά του παραπέμπει στην έννοια του μακρόβιου και του πολυχρόνιου. Εικονίζεται δηλ., ένας αφηρωισμός, και εικονίζεται με τέτοιο τρόπο, που ουσιαστικά καταργεί τα όρια μεταξύ αναθηματικού και επιτύμβιου. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1999, 140-146. Δυστυχώς το Αρχαιολογικό Μουσείο της Τεγέας είναι κλειστό τα τελευταία χρόνια λόγω ανακαίνισης.

⁷²⁴ Voyatzis 1990, 10-17.

⁷²⁵ Πausανίας VIII,53,11.

τμημάτων⁷²⁶. Παλιότερα από το σημείο αυτό είχαν προέλθει έπειτα από άροση ερμαϊκή στήλη γυναικείας θεότητας⁷²⁷ και μικρών διαστάσεων μαρμάρινη κεφαλή πιθανότατα Αρτέμιδος. Όλα τα κατάλοιπα από τη θέση ήταν περιορισμένα σε μία έκταση 2-3 στρεμμάτων. Αυτό σύμφωνα με τον Ρωμαίο αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο, καθώς δηλώνει τον χαρακτήρα του απομονωμένου και εκτός συνοικισμού ιερού⁷²⁸.

4. Προσωπύμια

Η Άρτεμις είναι μία από τις πιο συναρπαστικές και ιδιόρρυθμες θεότητες της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Τον χαρακτήρα της είναι πολύ δύσκολο να τον κατανοήσουμε, γιατί πολλά στοιχεία του είναι ακόμη και αντικρουόμενα. Υπάρχουν,

⁷²⁶ Ρωμαίος 1952, 1-2.

⁷²⁷ Η ερμαϊκή στήλη έφερε επιγραφή ανάθεσης (**IG V2.74**), η οποία είχε γίνει από δύο γυναίκες (*Ξεναγίς Αριστὸν ἀνεθέταν*). Αυτό είναι ένα επιπλέον στοιχείο για την ταύτιση με το ιερό της *Λιμνάτιδος*. Από το σχήμα των γραμμάτων της επιγραφής η στήλη χρονολογείται τον 4^ο αιώνα π.Χ. Το κεφάλι δεν σώζεται, αλλά ότι πρόκειται για γυναικεία μορφή είναι σίγουρο, καθώς σώζονται άκρες βοστρύχων και η άκρη χιτώνα. Ρωμαίος 1912, 377-378.

⁷²⁸ Ρωμαίος 1952, 2.

όμως, δύο βασικοί άξονες πάνω στους οποίους κινείται. Η Άρτεμις είναι πρώτα και πάνω από όλα η θεά του κυνηγιού και άρα της υπαίθρου και της ζωής σε αυτήν. Ως κυνηγός έχει προστατευτική στάση απέναντι σε όλα τα νεαρά ζώα. Ο δεύτερος άξονας της λατρείας της, η ιδιότητα της κουροτρόφου, πιθανότατα εκπορεύεται από την προστατευτικότητα της απέναντι σε κάθε μορφή ζωής.

Το πιο συνηθισμένο προσωνύμιο της Αρτέμιδος στην περιοχή της Πελοποννήσου είναι το **Λιμνάτις** ή **Λιμναία**. Συνδέεται με την βασική της ιδιότητά της ως «βασίλισσας της υπαίθρου»⁷²⁹. Είναι η θεά της βλάστησης και της γονιμότητας. Με αυτήν την ιδιότητα λατρευόταν κυρίως κοντά σε λίμνες, ποτάμια, έλη και πηγές⁷³⁰. Όμως, τα ιερά της **Λιμνάτιδος** δεν βρίσκονται πάντα σε πεδινές περιοχές, όπως συμβαίνει στη Σικυώνα και στον Βόλυμο, αλλά και σε ορεινές θέσεις⁷³¹. Στην Πάτρα, επίσης, ο ναός της βρισκόταν εντός της πόλης. Σε αυτήν την περίπτωση μάλλον η λατρεία μεταφέρθηκε από τις γειτονικές αγροτικές περιοχές και υιοθετήθηκε και στο αστικό περιβάλλον⁷³². Τα ιερά της **Λιμνάτιδος** θεωρούνται «ιερά των εσχατιών» και γι' αυτό το λόγο έχουν συνδεθεί με διαβατήριες τελετές⁷³³.

Στην ίδια κατηγορία ενδεχομένως εντάσσεται και το **Ελεία**. Είναι η θεά των ελών, μία ιδιότητα κοντά σε αυτή της **Λιμνάτιδος**⁷³⁴. Αν και μπορεί να προέρχεται από το όνομα της πόλης Έλος, στο οποίο ήταν το ιερό⁷³⁵. Συγγενικά στοιχεία με τη λιμνάτιδα είχε σίγουρα η **Στυμφαλία**, αλλά και η **Αλφειαία**.

Με τον Αλφειό η θεά είχε στενή σχέση, και μάλιστα υπήρχε κοινός βωμός τους στην Άλτη⁷³⁶. Ο Πausanίας αναφέρει τον μύθο από τον οποίο πήρε το προσωνύμιο η θεά. Είναι ο τοπικός μύθος του έρωτα του Αλφειού για τη Αρτέμιδα. Η τελευταία για να τον αποφύγει άλειψε το πρόσωπό της, όπως και τα πρόσωπα των Νυμφών, που ήταν στην ακολουθία της με λάσπη, προσπαθώντας έτσι να ξεγελάσει τον ποταμό, όπως και τελικά έγινε⁷³⁷. Ο Πausanίας δεν αναφέρει γιορτή προς τιμήν της Αρτέμιδος στους Λετρίνους. Αντίθετα, γιορτή αναφέρει ο Στράβων στο ιερό στις εκβολές του Αλφειού. Σίγουρα και σε αυτό το ιερό υπήρχε ο ίδιος αιτιολογικός μύθος. Για την γιορτή αυτή έχει εκφραστεί η άποψη ότι ήταν νυχτερινή, παννυχίδα δηλ., και ότι το τελετουργικό περιελάμβανε μία αναπαράσταση του μύθου. Σε αυτήν έπαιρναν μέρος μόνο κορίτσια, τα οποία άλειφαν τα πρόσωπά τους με λάσπη⁷³⁸. Πολύ πιθανό αντίστοιχα δρώμενα να υπήρχαν και στους Λετρίνους. Ο Farnell πιστεύει ότι η λατρεία στους Λετρίνους είναι πολύ παλιά, και ο χαρακτήρας

⁷²⁹ Simon 1996, 152.

⁷³⁰ Είναι πολύ χαρακτηριστικό το χωρίο του Μάξιμου Τύριου στο έργο του *Διαλέξεις* (8,1)

⁷³¹ Ο ναός στην Κομποθέκρα και στο ύψωμα της Ιθώμης αποτελούν δύο τέτοια παραδείγματα.

⁷³² Παπαχατζής 2002, τ.4, 115, υποσ.1.

⁷³³ Polignac 2000, 92-94.

⁷³⁴ Farnell 1896, 427.

⁷³⁵ Jost 1985, 398, n.1

⁷³⁶ Πausanίας V,14,6.

⁷³⁷ Πausanίας VI,22,8-10.

⁷³⁸ Weniger 1907, 104-107.

της θεάς είναι αντίστοιχος με της **Λιμνάτιδος**⁷³⁹. Λατρεία της **Αλφειάας** Αρτέμιδος υπήρχε και στις Συρακούσες, και πιθανότατα αποτελεί μεταφορά της λατρείας της Πελοποννήσου⁷⁴⁰.

Με την ιδιότητα της κουροτρόφου συναντάται αρκετά συχνά και με διάφορα προσωνύμια. Το βασικότερο είναι αυτό της **Ορθίας/Ορθασίας** με το οποίο κατάφερε σταδιακά να απορροφήσει μεγάλο μέρος από τις πολλές τοπικές θεότητες με την ίδια υπόσταση⁷⁴¹. Για την ετυμολογία του ονόματος έχουν εκφραστεί δύο απόψεις. Η πρώτη θέλει το ξόανο της θεάς να την παριστάνει όρθια και όχι καθιστή, όπως ήταν η συνήθεια τότε⁷⁴². Η δεύτερη παραδίδεται από τον Πίνδαρο⁷⁴³, σύμφωνα με τον οποίο είναι η θεά που *όρθοι εἰς σωτηρίαν* ή *όρθοι τοὺς γεννωμένους*. Είναι δηλ., η θεά, που βοηθάει τα παιδιά να ορθοποδήσουν. Συναντάται, επίσης, και με άλλα παραπλήσια ονόματα, όπως *Ορθαία*, *Βωρθία*, *Φορθασία*. Σε όλες τις περιπτώσεις είναι απόλυτα ταυτισμένη με τη Αρτέμιδα, που σε πολλές επιγραφές παραλείπεται το όνομα της θεάς και δίνεται μόνο το προσωνύμιο⁷⁴⁴.

Το ιερό στη Σπάρτη αποτέλεσε το μεγάλο κέντρο λατρείας και σημείο αναφοράς για την **Ορθία**, όπου και να λατρεύτηκε. Την ιστορία με το περίεργο ξόανο της θεάς, που προερχόταν από την Ταυρική την αφηγείται ο Πausanias⁷⁴⁵. Ιεροπραξίες προς τιμήν της θεάς διεξάγονταν μέχρι τα προχωρημένα αυτοκρατορικά χρόνια και περιελάμβαναν λατρευτικούς χορούς και αγώνες μεταξύ παιδιών. Συνήθως πραγματοποιούνταν στο χώρο ανάμεσα από το βωμό και το ναό της *Ορθίας*. Για τους λατρευτικούς χορούς δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία από τις αρχαίες πηγές. Οι ανασκαφές, όμως, έφεραν στο φως πολλά πήλινα προσωπεία, που χρονολογούνται από την αρχαϊκή εποχή και θεωρείται ότι χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια των χορευτικών δρώμενων⁷⁴⁶. Διεξάγονταν, επίσης, και μουσικοί αγώνες μεταξύ των

⁷³⁹ Farnell 1896, 427-428.

⁷⁴⁰ Για τη λατρεία των Συρακουσών και τη σύνδεση με την Πελοπόννησο βλ. E. Boehringer, «*Die Münzen von Syrakus*», 1929.

⁷⁴¹ Παπαχατζής 1978, 16.

⁷⁴² Αυτό αφορά το ξόανο του ονομαστού ιερού της θεάς στη Σπάρτη, που είναι και το βασικό κέντρο λατρείας για την Ορθία. Ο μύθος με το λατρευτικό της άγαλμα ανάγεται στα γεωμετρικά χρόνια και τότε υπήρχε η συνήθεια τα ξόανα να παριστάνονται καθιστά. Dawkins 1929, 403.

⁷⁴³ *Ολυμπιονίκος*. 3,30.

⁷⁴⁴ Παπαχατζής 1978, 17.

⁷⁴⁵ Ο περιηγητής ισχυρίζεται ότι, ενώ πολλές περιοχές διεκδικούσαν πως κατείχαν το πραγματικό ξόανο της θεάς από την Ταυρική του Εύξεινου Πόντου, μόνο οι Σπαρτιάτες έχουν δικίο. Το ξόανο είναι το αυθεντικό, και αυτό αποδεικνύεται από δύο βασικά στοιχεία. Το πρώτο είναι ότι αυτοί, που το βρήκαν πρώτοι παραφρόνησαν, και το δεύτερο έχει να κάνει με την αυστηρότητα της θεάς, που απαιτούσε ο βωμός της να βρέχεται με ανθρώπινο αίμα. Έτσι ξεκίνησαν οι ανθρωποθυσίες, τις οποίες τερμάτισε ο Λυκούργος. Τις αντικατέστησε με μαστιγώσεις νέων. Έτσι, ήταν ευχαριστημένη και η θεά, αφού ο βωμός της βρεχόταν πάλι με ανθρώπινο αίμα. Pausanias III, 16,7-11.

⁷⁴⁶ Πρόκειται για τις περίφημες μάσκες της Ορθίας, που αποτελεί και το πιο σημαντικό εύρημα από την ανασκαφή του ιερού. Οι περισσότερες από αυτές τις μάσκες είναι φυσικού μεγέθους. Στη θέση των ματιών και της μύτης υπάρχουν τρύπες, κάτι που υποδηλώνει ότι χρησιμοποιούνταν. Ο αριθμός του ξεπερνάει τις 600. Οι περισσότερες χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα π.Χ., ενώ όσο προχωράνε τα χρόνια γίνονται και όλο και μικρότερες. Έχουν προκαλέσει μεγάλη συζήτηση μεταξύ των ερευνητών, κυρίως επειδή πολλές από αυτές παρουσιάζουν γκροτέσκα χαρακτηριστικά. Στην δημοσίευση της

παιδιών. Κάθε παιδί, που κέρδιζε στον αγώνα έπαιρνε ως έπαθλο ένα σιδερένιο δρεπάνι, το οποίο σύμφωνα με το τελετουργικό το ανέθετε στη θεά καρφωμένο πάνω σε μια μαρμάρινη αναθηματική στήλη.

Το βασικότερο δρώμενο, όμως, που έχει συνδεθεί με την **Ορθία** είναι αυτό της *διαμαστίγωσης*⁷⁴⁷. Σύμφωνα με το μύθο είναι αυτό, που αντικατέστησε τις ανθρωποθυσίες. Η *διαμαστίγωση* ήταν το τελετουργικό μαστίγωμα των νέων στο βωμό του τεμένους, με σκοπό να δεχθεί ο βωμός ανθρώπινο αίμα, όπως και στις ανθρωποθυσίες, και έτσι να κατευναστεί η θεά. Με τα χρόνια η *διαμαστίγωση* πήρε χαρακτηριστικά αγώνα αντοχής των νέων στο πόνο. Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο του Πλούταρχου⁷⁴⁸ ότι οι νέοι υπέμεναν το μαστίγωμα μέχρι θανάτου. Ενώ σύμφωνα με τον Λουκιανό⁷⁴⁹ οι ίδιοι οι γονείς των παιδιών τα ενθάρρυναν να αντέξουν. Ο νικητής ονομαζόταν «*βωμονίκης*» και έστηνε την γλυπτική του εικόνα στο τέμενος της θεάς.

Όλες οι κουροτρόφες θεότητες ήταν ιδιαίτερα αυστηρές (όπως και οι αντίστοιχες του τοκετού) και οι πιστοί τις τιμούσαν με φόβο σε όλες τις περιοχές⁷⁵⁰. Ο αυστηρός χαρακτήρας γίνεται εύκολα αντιληπτός και από τα δρώμενα της **Ορθίας**.

Υπάρχει ένα περίεργο στοιχείο, που συνδέει την **Ορθία** της Σπάρτης με την υπόσταση της λιμνάτιδος. Στην επιγραφή **IG V 1, 1376** από τον Βόλυμο η θεά αναφέρεται με το επίθετο *βοθρίη*. Αυτό μπορεί να εξηγήσει και την περίεργη αναφορά του Στράβωνα⁷⁵¹ ότι από αυτές τις Λίμνες (του Βόλυμου) ονομάστηκε και το ιερό της Αρτέμιδος στην Σπάρτη.

Ανάλογο χαρακτήρα είχε και η γειτονική στην Ορθία **Κορυθαλία** των Αμυκλών. Η θεά πήρε αυτό το προσωνύμιο από την κορυθάλη, που είναι το κλαδί της δάφνης, το οποίο πίστευαν ότι φέρνει ευλογία. Ήταν θεά της βλάστησης και της ανθρώπινης ευφορίας⁷⁵². Το τελετουργικό της λατρείας της έχει σωθεί από τον Αθήναιο⁷⁵³. Στο ιερό της σπαρτιατικής αυτής θεάς, έφερναν τα μικρά αγόρια οι παραμάνες τους, που ονομαζόνταν *τιτθαί*. Από τις παραμάνες ονομαζόταν η γιορτή, που ακολουθούσε, τα *Τιτηνίδια*. Τα μικρά αγόρια βρίσκονταν σε μικρή ηλικία και μόλις είχαν σταματήσει τον θηλασμό και χρειάζονταν την συμπαράσταση της κορυθαλίας

Ορθίας ο Dickins θεωρεί ότι πρόκειται για αναθήματα, που μιμούνται μάσκες χορού. Η Carter ασχολήθηκε αρκετά χρόνια αργότερα με αυτές και τις χώρισε σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη εικονίζονται ρυτιδιασμένοι δαίμονες με γκροτέσκα χαρακτηριστικά (**Πιν.62,εικ.192**). Στη δεύτερη εικονίζονται ήρωες με εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά (**Πιν.62,εικ.191**). Και για τις δύο κατηγορίες θεωρεί ότι έλκουν την καταγωγή τους από την Ανατολή. Και συνδέει τα δρώμενα της Ορθίας με τη λατρεία της Φοινικικής Αστάρτης. Dawkins 1929, 163-185. Carter 1987, 355-383. Για το θέμα των масκών της Ορθίας βλ. και Carter «Masks and Poetry in Early Sparta», *Early Greek Cult Practice*, eds. R. Hägg - N. Marinatos, Stockholm 1988, 89-98.

⁷⁴⁷ Dawkins 1929, 404-405.

⁷⁴⁸ Πλούταρχος, *Ηθικά, Λακεδαιμόνιων επιτηδεύματα*, 39.

⁷⁴⁹ Λουκιανός, *Ανάχαρις ή περί γυμνασίων*, 38.

⁷⁵⁰ Παπαχατζής 1978, 1.

⁷⁵¹ Στράβων, *Γεωγραφικά*, Η,4,9.

⁷⁵² Παπαχατζής 2006, 171.

⁷⁵³ Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί*, 4,139.

Αρτέμιδος, για να μεγαλώσουν απρόσκοπτα. Κατά την διάρκεια της γιορτής στόλιζαν ένα κλαδί δάφνης με λευκά μαλλιά και το περιέφεραν, προτού καταλήξει σε κάποιο ανώφλι σπιτιού. Επίσης, θυσίαζαν γαλαθηνούς ὀρθαγορίσκους, δηλ. μικρούς χοίρους, που ακόμη θήλαζαν. Υπήρχε και γυναικείος λατρευτικός χορός από τις λεγόμενες *κορυθαλίστριες*⁷⁵⁴. Ο χορός αποτελούσε δέηση για το δυνάμωμα των μικρών παιδιών, τη βλάστηση και την καρποφορία⁷⁵⁵.

Η δοκιμασία αυτή αποτελούσε μία διαβατήρια τελετή, για τη μετάβαση από το ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο. Κάτι ανάλογο αποτελούσε και η γιορτή στο γειτονικό ιερό της **Κορυθαλίας**, μόνο, που εκεί η μετάβαση αφορούσε σε μεγαλύτερο ηλικιακό στάδιο.

Δύο ακόμη προσωνύμια, που σχετίζονται με την ιδιότητα της κουροτρόφου είναι το **Παιδοτρόφος** και το **Φιλομείραξ**. Το δεύτερο σημαίνει κατά λέξη αυτή, που αγαπάει και προστατεύει τα μειράκια, δηλ. τα μικρά παιδιά. Σύμφωνα με τον Πausανία ονομάστηκε έτσι γιατί, το ιερό της βρισκόταν κοντά στο γυμνάσιο⁷⁵⁶. Με αυτήν την ιδιότητα η Άρτεμις φροντίζει τα παιδιά μέχρι και τα χρόνια της εφηβείας⁷⁵⁷.

Η Άρτεμις είναι ιδιαίτερα συνδεδεμένη και με τον τοκετό. Το βασικό της προσωνύμιο με αυτή την ιδιότητα είναι το **Λοχία**, το οποίο όμως, δεν συναντάται στην Πελοπόννησο. Συναντάται με την επίκληση **Ιφιγένεια**, που είναι μία θεότητα του τοκετού. Η Ιφιγένεια, που το όνομα της σημαίνει καλός γόνος, ήταν μία παλιότερη θεότητα, που απορροφήθηκε από την Άρτεμη και το όνομα της έμεινε ως επίθετο της τελευταίας⁷⁵⁸. Υπάρχει μία προβληματική σχετικά με την Ιφιγένεια, την κόρη του Αγαμέμνονα. Στον Όμηρο δεν αναφέρεται καμία Ιφιγένεια και η σύνδεση της με την Αυλίδα και την θυσία γίνεται για πρώτη φορά στα Κύπρια Έπη⁷⁵⁹. Ο Clement υποστήριξε ότι η παλιότερη θεότητα Ιφιγένεια απορροφήθηκε από την Άρτεμη και ότι η κόρη του Αγαμέμνονα ονομάστηκε τελικά Ιφιγένεια από το τελετουργικό της λατρείας της Αρτέμιδος στην Αυλίδα και στην Βραυρώνα⁷⁶⁰.

⁷⁵⁴ Hadzisteliou-Price 1978, 139-140. Ο Μιχαηλίδης αναφέρει ότι οι κορυθαλίστριες χόρευαν προς τιμήν της θεάς και σε τελετές γάμου, ενώ ο χορός τους ήταν πάντα ευπρεπής. Μιχαηλίδης 2003, 173, λ. κορυθαλ[λ]ίστριαι.

⁷⁵⁵ Παπαχατζής 2006, 171. Nilsson 1906, 183-184. Wide 1893, 98-100.

⁷⁵⁶ Πausανίας VI,23,8.

⁷⁵⁷ Παπαχατζής 1978, 17.

⁷⁵⁸ Είναι χαρακτηριστικό αυτό, που αναφέρει ο Πausανίας για το ναό της θεάς στην Αιγείρα: ότι υπήρχε και άγαλμα της Ιφιγένειας παλιότερο από αυτή της Άρτεμις. Και από συμπεραίνει ότι ο ναός ανήκε παλιότερα στην Ιφιγένεια. Πausανίας VII,26,4-5.

⁷⁵⁹ Lloyd-Jones 1983, 95.

⁷⁶⁰ Clement 1934, 408-409. Στην Αυλίδα η Άρτεμις είχε το προσωνύμιο Ιφιγένεια και θεωρείτο πολύ δύσκολο να εξευμενιστεί. Στο ιερό της βραυρωνίας, που ιδρύθηκε στα γεωμετρικά χρόνια, υπήρχε και ηρώο της Ιφιγένειας. Σε αυτό μάλιστα αφιερώνονταν τα ενδύματα των γυναικών, που είχαν πεθάνει κατά την διάρκεια του τοκετού, ενώ στο ναό της Άρτεμις τοποθετούσαν τα ενδύματα των γυναικών με αίσιο τοκετό. Ο Κόντης υποστήριξε ότι μέσα στο τέμενος της Βραυρωνίας υπήρχε χθόνια λατρεία της Ιφιγένειας. Τις δύο ξεχωριστές λατρείες χρησιμοποιεί ως βασικό επιχείρημα για να απορρίψει την ταύτιση ή καλύτερα την απορρόφηση της Ιφιγένειας από την Άρτεμη. Κόντης 1967, 160-162.

Παράλληλα, υπάρχει και μία ακόμη παράδοση σύμφωνα με την οποία η Άρτεμις, όταν έσωσε την Ιφιγένεια από την θυσία την τοποθέτησε στην ακολουθία της, με το όνομα Εκάτη⁷⁶¹. Η Εκάτη, επίσης, σε πολλές περιπτώσεις ταυτίζεται με την Αρτέμιδα, ενώ και αυτή θεωρείται κουροτρόφος θεότητα⁷⁶². Λατρεία της *Ιφιγένειας* Αρτέμιδος υπήρχε και στα Μέγαρα.

Η Άρτεμις ήταν, επίσης, η θεά της βλάστησης και της καρποφορίας της γης. Η **Καρυάτις** είναι μία από τις υποστάσεις της. Το όνομα της θεάς, όπως και τις πόλης Καρυαί έχει σίγουρα σχέση με την καρυδιά⁷⁶³. Δεν μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά εάν ο οικισμός έδωσε το όνομα στην θεότητα ή συνέβη το αντίστροφο. Ο Farnell θεωρεί ότι πρόκειται σίγουρα για το δεύτερο⁷⁶⁴. Ο μύθος ταυτίζει την Άρτεμη των Καρυών με τη νύμφη Καρύα⁷⁶⁵. Προς τιμήν της θεάς υπήρχε ετήσια γιορτή, τα Καρυάτεια. Βασικό δρώμενο της γιορτής ήταν ένας τελετουργικός χορός, που λεγόταν Καρυάτις⁷⁶⁶, και τον χόρευαν οι παρθένες Λακεδαιμόνιες⁷⁶⁷. Ο χορός αυτός ήταν τόσο ονομαστός στην αρχαιότητα, ώστε οι Καρυάτιδες, αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τους καλλιτέχνες ήδη από τα κλασικά χρόνια⁷⁶⁸. Για το τελετουργικό του υπάρχουν λίγα στοιχεία από μεταγενέστερους συγγραφείς. Το δρώμενο είχε ως εξής: οι χορεύτριες για να σωθούν από επικείμενη καταστροφή καταφεύγουν σε ένα δένδρο καρυδιάς και κρεμιούνται από ένα κλαδί⁷⁶⁹.

Η **Κεδρεάτις** σίγουρα σχετίζεται με το δένδρο του κέδρου, αφού και το λατρευτικό της άγαλμα ήταν στημένο σε έναν κέδρο. Η Jost δεν αποκλείει την πιθανότητα το προσωνόμιο να προέρχεται από το όνομα κάποιας θέσης, που να λεγόταν από παλιά Κεδρέα⁷⁷⁰. Ο Farnell θεωρεί δεδομένο ότι το όνομα της θεάς σχετίζεται με τον

⁷⁶¹ Η παράδοση αυτή είναι γνωστή από τον Πausanias (I,34,1), αλλά πρώτος την είχε παρουσιάσει ο Ησίοδος στο ποίημα του *Κατάλογοι γυναικών*.

⁷⁶² Burkert 1993, 362. Στο στίχο 459 της *Θεογονίας* αναφέρεται ότι η Εκάτη είχε το χάρισμα της *ἑξ' ἀρχῆς κουροτρόφου*. Παπαχατζής 1978, 12.

⁷⁶³ Ρωμαίος 1958/59, 388.

⁷⁶⁴ Εντάσσει μάλιστα την *Κεδρεάτιδα* στην ίδια ομάδα με την καρυάτιδα. Farnell 1896, 429.

⁷⁶⁵ Η Καρύα μαζί την Όρφη και την Ληκώ ήταν κόρες του βασιλιά της περιοχής Δίωνα. Όταν ο Δίωνας φιλοξένησε τον Διόνυσο, ο θεός σύναψε ερωτικής σχέσης με την Καρύα. Αυτό προξένησε τη ζηλία των δύο αδελφών. Έτσι, ο Διόνυσος τις μεταμόρφωσε σε βράχους, ενώ την Καρύα στο ομώνυμο δένδρο. Ρωμαίος 1958/59, 378-380.

⁷⁶⁶ Υπήρχε μάλιστα και ρήμα *καρυατίζω*, που σήμαινε χορεύω προς τιμήν της καρυάτιδος. Μιχαηλίδης 2003, 156, λ. καρυάτις.

⁷⁶⁷ Οι χορεύτριες για τον ονομαστό αυτό χορό διαλέγονταν από όλη τη Λακεδαίμονα, οι οποίες ανήκαν και σε επιφανείς οικογένειες. Ρωμαίος 1958/59, 378, υποσ.2.

⁷⁶⁸ Πρώτος δημιουργός του τύπου της Καρυάτιδας θεωρείται ο Καλλίμαχος ο *Κατατηξίτεχνος*. Το έργο του αυτό είναι γενικά γνωστό με την λατινική ονομασία του, *Saltantes Lacaenae*. Ρωμαίος 1958/59, 379.

⁷⁶⁹ Την πληροφορία αυτή την διασώζει ο Λακτάντιος, λόγιος της εποχής του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ρωμαίος 1958/59, 380. Πιθανότατα η δραματική αυτή παράσταση ήταν εμπνευσμένη από την μεταμόρφωση της Καρύας σε δένδρο από τον Διόνυσο. Με τον εικονικό απαγχονισμό οι παρθένες ταυτίζονταν με το θεά. Λουκάς 1987/88, 509.

⁷⁷⁰ Jost 1985, 400.

κέδρο. Η υπόστασή της σίγουρα είχε να κάνει με την βλάστηση και την ευφορία των καρπών⁷⁷¹.

Στην ίδια κατηγορία με το κεδρεάτις τοποθετεί ο Farnell και τη **Δαφναία**. Το προσωνύμιο της θεάς ανήκει στην κατηγορία των επιθέτων, που σχετίζονται με δένδρα (όπως το *Καρυάτις* και *Κεδρεάτις*). Παραπέμπει, επίσης, άμεσα στον αδερφό της, Απόλλωνα, αφού η δάφνη είναι το ιερό του φυτό. Μπορεί, δηλ., το προσωνύμιο να προέκυψε από μετέπειτα στενή εξάρτησή της από τον Απόλλωνα. Όμως, το πιο πιθανότερο είναι ότι προέρχεται από την αρχική υπόσταση της θεάς και δεν σχετίζεται με τον θεό του φωτός. Ως θεά της βλάστησης και της άγριας φύσης έχει άμεση σχέση και με τα δένδρα⁷⁷². Θεωρεί, επίσης, αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αυτά τα δένδρα, που σχετίζονται με προσωνύμια της θεάς δεν χρειάζονται καλλιέργεια⁷⁷³.

Το προσωνύμιο της **Ωραιάς** είχε κατά πάσα πιθανότητα αντίστοιχο χαρακτήρα. Σύμφωνα με τον Μάρκελο Μήτσο η **Ωραιά** Άρτεμης ήταν η θεά, που έκανε τους καρπούς να ωριμάζουν και τα έμβρυα να μεγαλώνουν υγιή στη μήτρα. Στην ανασκαφή του ιερού της ωραιάς Αρτέμιδος βρέθηκε και ένα ειδώλιο εγκύου, που ενισχύει την άποψη αυτή. Το προσωνύμιο αυτό είναι εξαιρετικά σπάνιο. Συναντάται μόνο σε μία ακόμη περίπτωση, σε έναν ενεπίγραφο βωμό από τον Πειραιά⁷⁷⁴.

Το προσωνύμιο της **Κνακαλησίας** είναι πιθανό να προέρχεται από το όρος Κνάκαλος, στο οποίο πραγματοποιούνταν ιεροπραξίες για την Άρτεμη. Πολύ πιθανό, όμως, να προέρχεται και από την αίγα. Ο Παπαχατζής θεωρεί ότι ήταν προστάτρια της βλάστησης⁷⁷⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιστορία της **Κονδυλεύτιδος**. Το προσωνύμιο προέρχεται από τη θέση Κονδυλέα, στην οποία βρισκόταν ο ναός της θεάς. Ο Πausanίας εξηγεί γιατί η θεά μετονομάστηκε σε **Απαγχομένη**: μερικά παιδιά παίζοντας κοντά στο ναό της θεάς βρήκαν ένα κομμάτι σκoiνί, και το έδεσαν στο λαιμό του λατρευτικού αγάλματος. Όταν το ανακάλυψαν αυτό οι κάτοικοι της περιοχής σκότωσαν τα παιδιά με λιθοβολισμό. Μετά από αυτό, όλες οι γυναίκες της περιοχής δεν μπορούσαν να κάνουν παιδιά, καθώς απέβαλαν πολύ πριν τον τοκετό. Ζήτησαν χρησμό από τους Δελφούς και η πυθία τους απάντησε ότι άδικα τα παιδιά είχαν σκοτωθεί και ότι έπρεπε να κάνουν για αυτά ετήσιους εναγισμούς. Επίσης, έπρεπε να μετονομάσουν τη θεά σε απαγχομένη⁷⁷⁶.

Σχετικά με την υπόσταση της **Απαγχομένης** οι ερευνητές θεωρούν ότι συνδέεται με τα δένδρα και τη βλάστηση της φύσης⁷⁷⁷, ενώ ο Nilsson τη συνδέει με τις θυσίες

⁷⁷¹ Farnell 1896, 428.

⁷⁷² Farnell 1896, 428-429.

⁷⁷³ Farnell 1896, 429.

⁷⁷⁴ Πρόκειται για την επιγραφή IG II², 4632. Μελετόπουλος 1884, 70, αρ.6. Μέχρι την ανακάλυψη του ιερού η επιγραφή του Πειραιά παρέμενε η μοναδική αναφορά του συγκεκριμένου προσωνυμίου.

⁷⁷⁵ Παπαχατζής 2002, τ.4, 267, υποσ.5.

⁷⁷⁶ Πausanίας VIII, 23,7.

⁷⁷⁷ Farnell 1896, 428. Παπαχατζής 2002, τ.4, 268, υποσ.6.

προς τους θεούς, τις οποίες κρεμούσαν στα δένδρα⁷⁷⁸. Υπάρχουν και άλλες θεότητες, που είναι «απαγχομένες», και που συνδέονται με την βλάστηση. Πρόκειται για την *Ελένη Δενδρίτιδα*, που λατρευόταν στη Ρόδο και την *Ασπαλίδα*⁷⁷⁹. Υπάρχει και μια άλλη άποψη δεν έχει διατυπωθεί από θρησκευολόγο. Η Α. Μπίμπη-Παπασπυροπούλου εντοπίζει ως βασικό στοιχείο του μύθου το θέμα του τοκετού Σύμφωνα με αυτή την άποψη η απαγχομένη Άρτεμης είναι θεά του τοκετού και κουροτρόφος⁷⁸⁰. Η *Απαγχομένη* των Καφυών δείχνει να έχει πολλές ομοιότητες με την καρυάτιδα, στην οποία πραγματοποιούσαν τελετουργικό κρέμασμα⁷⁸¹.

Το όνομα της *Τρικλαρίας* πιθανότατα προέρχεται από τον συνοικισμό των τριών πόλεων, «των τριών κλήρων γης»⁷⁸². Μόνο ο Herbillon διαφωνεί θεωρώντας ότι είναι απλοϊκή μία τέτοια εξήγηση και θεωρεί ότι πρόκειται για ένα ακόμη τοπωνυμικό προσωνύμιο της θεάς. Τρίκλαρος ήταν το πρωταρχικό όνομα του ποταμού Μειλίχιου και αυτός έδωσε το όνομα στη θεά⁷⁸³. Η *Τρικλαρία* είναι στενά συνδεδεμένη με τον Διόνυσο Αισυμνήτη, ενώ στην λατρεία της αναφέρεται και τελετουργικό ανθρωποθυσίας⁷⁸⁴. Από τον Πausανία είναι γνωστό ότι υπήρχε ετήσια γιορτή, που περιελάμβανε και νυχτερινά δρώμενα, παννυχίδες. Το τελετουργικό πριν την σύνδεση με τον Αισυμνήτη δεν είναι γνωστό. Στοιχεία υπάρχουν για την κοινή λαμπρή γιορτή τους⁷⁸⁵. Η υπόσταση της *Τρικλαρίας* σίγουρα

⁷⁷⁸ Nilsson 1906, 232-237 Εκτός από τις θυσίες κρεμούσαν και κάποια μάσκα ή κάποια εικόνα της θεότητας.

⁷⁷⁹ Παπαχατζής 2002, τ.4, 268, υποσ.6. Την *Ασπαλίδα* ο Farnell τη θεωρεί μία ακόμη υπόσταση της Άρτεμης. Farnell 1896, 465a.

⁷⁸⁰ Σύμφωνα με τη συγγραφέα σε πολλές περιοχές της Αρκαδίας, της Θεσσαλίας και της Βόρειας Ελλάδας υπήρχε μέχρι τα νεότερα χρόνια η παράδοση σύμφωνα με την οποία, όταν η γυναίκα κινδύνευε στον τοκετό κρεμιόταν από το ξύλινο δοκάρει της οροφής κρατώντας μία τριχιά από δένδρο. Αυτό αποτελούσε και την τελευταία ελπίδα να γεννηθεί ζωντανό το παιδί. Ουσιαστικά δηλ. αυτό, που διασώζει ο Πausανίας είναι μία πανάρχαια στάση τοκετού. Η κρεμασμένη γυναίκα μπορούσε να γεννήσει τόσο εύκολα και καλά, όπως πέφτει ο ώριμος καρπός από το δένδρο. Μπίμπη-Παπασπυροπούλου 1990, 149-150.

⁷⁸¹ Farnell 1896, 428-429. Ρωμαίος 1958/59, 382-383.

⁷⁸² Παπαχατζής 2002, τ.4, 97, υποσ.1. De Polignac 2000, 102.

⁷⁸³ Herbillon 1929, 51-54.

⁷⁸⁴ Από τον Πausανία είναι γνωστός ο μύθος, που συνδέεται με τα τελετουργικά δρώμενα της λατρείας της. Ο περιηγητής αφιερώνει ένα ολόκληρο σχεδόν κεφάλαιο σε αυτόν (VII,19,1-9). Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτόν η ιέρεια της θεάς συνηθιζόταν να είναι μία παρθένα, που ασκούσε τα καθήκοντά της μέχρι τον γάμο της. Όταν ιέρεια έγινε η Κομαιθώ ερωτεύτηκε τον Μελάνιππο. Ο Μελάνιππος, που ήταν και αυτός ερωτευμένος μαζί της, την ζήτησε σε γάμο, στον οποίο, όμως, εναντιώθηκαν οι οικογένειές τους. Έτσι, οι δύο ερωτευμένοι νέοι μην έχοντας άλλη επιλογή, άρχισαν να χρησιμοποιούν ως τόπο των μυστικών τους συναντήσεων το ιερό της θεάς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην αποδίδει η γη κανέναν καρπό, ενώ πολλές ασθένειες και θάνατοι σημειώνονταν στον πληθυσμό. Οι κάτοικοι κατέφυγαν στους Δελφούς, όπου τους δόθηκε χρησμός ότι πρέπει να θυσιάσουν τους δύο νέους στην Άρτεμη. Και ότι πρέπει κάθε χρόνο να θυσιάζουν ένα ζευγάρι νέων στη θεά, όπως και έγινε. Σύμφωνα με ένα άλλο δελφικό χρησμό, οι ανθρωποθυσίες θα σταματούσαν όταν θα έρθει στον τόπο ένας ξένος βασιλιάς φέρνοντας μαζί του και έναν ξένο θεό. Ο ξένος βασιλιάς ήταν τελικά ο Ευρύπυλος, που ερχόταν από την Τροία και κουβαλούσε μαζί του μία λάρνακα με το άγαλμα του Διονύσου. Έτσι, οι ανθρωποθυσίες σταμάτησαν και γινόταν πλέον διπλή γιορτή και για τους δύο θεούς. Ο Διόνυσος ονομαζόταν Αισυμνήτης.

⁷⁸⁵ Τη νύχτα της τελετής έφηβοι και των δύο φύλων στεφανώνονταν με στάχυα, και πήγαιναν στο ιερό της θεάς κοντά στον ποταμό Μείλιχο. Εκεί αφιέρωναν τα στεφάνια τους και λούζονταν στο

είχε χαρακτήρα αγροτικό. Ήταν η προστάτιδα της παραγωγής και της καρποφορίας⁷⁸⁶. Ο Herbillon θεωρεί, επίσης, πολύ σημαντική την σύνδεση της με το νερό, που γίνεται μέσω του ποταμού Μείλιχου, ενώ βρίσκει παραλληλίες με τη λατρεία της αλφειαίας στους Λετρίνους⁷⁸⁷.

Το προσωνύμιο **Νεμυδία** είναι άγνωστο από άλλη πηγή και, επίσης, δεν σημαίνει κάτι ετυμολογικά. Γι' αυτό παλιότερα είχε προταθεί η διόρθωση σε **νεμαία**⁷⁸⁸. Ο Farnell θεωρεί ότι πρόκειται για θεά των δασών⁷⁸⁹.

Μία άλλη πτυχή της θεάς αποκαλύπτει το προσωνύμιο **Ηγεμόνη**, που της αποδίδεται αρκετά συχνά⁷⁹⁰. Εκτός από την Πελοπόννησο λατρεία της συναντάται στην Αιτωλία, την Αμβρακία, την Τήνο και την Ιωνία⁷⁹¹. Με το επίθετο αυτό η Άρτεμις ηγείται πολυπληθούς ομάδας νυμφών και δαιμόνων, που υπό την καθοδήγησή της προστατεύουν τη βλάστηση και τα άγρια ζώα⁷⁹². Είναι, επίσης, αυτή που οδηγεί, που δείχνει τον δρόμο. Είναι η αρχηγός σε κάθε είδους εξορμήσεις, εκστρατείες, περιπλανήσεις. Αυτό θα μπορούσε να αφορά και το κυνήγι ή ακόμη σε μεγαλύτερη κλίμακα μετακινήσεις πληθυσμών⁷⁹³. Η Simon, επιπλέον, αναγνωρίζει και μία πολιτική σημασία στο επίθετο⁷⁹⁴.

Στη Λυκόσουρα πιθανότατα ήταν λατρευτική επίκληση στα πλαίσια της μυστικής λατρείας της Δέσποινας. Είχε την γενικότερη έννοια της αρχόντισσας⁷⁹⁵. Ο ναός της στην Λυκόσουρα βρισκόταν πριν από την είσοδο του ονομαστού τεμένους της Δέσποινας, και μπορεί να είχε ακριβώς αυτήν την έννοια, ότι είναι αυτή, που δείχνει τον δρόμο. Είχε υποστηριχθεί, επίσης, ότι το επίθετο αυτό ανήκε σε παλιότερη ανεξάρτητη θεότητα με χθόνιο χαρακτήρα, που είχε το ρόλο του ψυχοπομπού,

ποτάμι. Στη συνέχεια στολίζονταν με κισσόφυλλα και επέστεφαν στην πόλη στο ιερό του Αισυμνήτη. Σε αυτό τους περίμενε ο ιερέας του θεού, που είχε βγάλει από την λάρνακα το λατρευτικό άγαλμα του θεού. Αυτή η γιορτή ήταν και η μοναδική μέρα του χρόνου, όπου τα άγαλμα του έβγαινε από την λάρνακα. Massenzio 1968, 120-125. Ο Herbillon πιστεύει ότι διεξάγονταν και αγώνες με αναμμένες δάδες κατά την διάρκεια της παννυχίδας. Σκηνές από αυτή τη γιορτή έχει προσπαθήσει να αναγνωρίσει στα νομίσματα της πόλης των Πατρών. Herbillon 1929, 50.

⁷⁸⁶ Farnell 1896, 455. Herbillon 1929, 49-50.

⁷⁸⁷ Herbillon 1929, 48-50.

⁷⁸⁸ Αν και από παλαιογραφική άποψη θα ήταν σωστή μία τέτοια διόρθωση, στην περιοχή της Νεμέας δεν μαρτυρείται λατρεία της Άρτεμις και ούτε αυτό το προσωνύμιο είναι γνωστό από άλλη πηγή. Μία άλλη διόρθωση, που έχει προταθεί είναι το Λιμναία. Μανδηλαράς 1994, 226, αρ.77.

⁷⁸⁹ Farnell 1896, 429.

⁷⁹⁰ Το ίδιο προσωνύμιο χρησιμοποιείται και για την Αφροδίτη, σύμφωνα με τον Ησύχιο: «*Ηγεμόνη. Άρτεμις και Αφροδίτη.*»

⁷⁹¹ Farnell 1896, 576. Simon 1996, 158.

⁷⁹² Ο Nilsson θεωρούσε ότι η Άρτεμις ήταν αρχικά νύμφη και ότι κάποια στιγμή ανακηρύχθηκε σε αρχηγός τους. Και έτσι ονομάστηκε Ηγεμόνη. Nilsson 1906, 499. Παπαχατζής 2002, τ.2, 360, υποσ.2. Κάποιες παλιότερες προσπάθειες ερμηνείας αυτής της υπόστασης, συσχέτιζαν το προσωνύμιο αυτό με το γάμο. Η πρόταση αυτή απορρίφθηκε από τον Farnell με βασικό επιχείρημα την ουσιαστικά ανύπαρκτη σύνδεση της Άρτεμις με τον γάμο. Farnell 1896, 462.

⁷⁹³ Farnell 1896, 462. Wide 1893, 111-112. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1999, 138.

⁷⁹⁴ Simon 1996, 157-158.

⁷⁹⁵ Jost 1985, 172-178 και 326-337.

αφού οδηγούσε τις ψυχές. Σύμφωνα, όμως, με τον Παπαχατζή μία τέτοια θεότητα δύσκολα θα μπορούσε να την απορροφήσει η Άρτεμις⁷⁹⁶.

Συγγενική υπόσταση με την *Ηγεμόνη* είχε η **Αγροτέρα**. Το προσωνύμιο της θεάς προέρχεται από τη λέξη *ἀγρᾶ*, που σημαίνει κυνήγι⁷⁹⁷. Είναι η θεά του κυνηγιού, της αγεώργητης υπαίθρου, των εσχατιών και των πάσης φύσεως ορίων⁷⁹⁸. Επιπλέον, έχει έναν έντονο πολεμικό χαρακτήρα. Από τον Ξενοφώντα⁷⁹⁹ είναι γνωστό ότι οι Λακεδαιμόνιοι είχαν θεσπίσει καθιερωμένες θυσίες προς τιμήν της *Αγροτέρας*, πριν από πολεμικές επιχειρήσεις. Σύμφωνα με το τελετουργικό θυσιαζόταν μία κατσίκα, το πιο συνηθισμένο ζώο στις θυσίες προς τιμήν της θεάς. Στην Αθήνα, επίσης, κάθε χρόνο στην επέτειο της νίκης του Μαραθώνα, ο πολέμαρχος θυσίαζε πεντακόσιες κατσίκες προς τιμήν της *Αγροτέρας* Αρτέμιδος⁸⁰⁰. Επιπλέον, είναι πολύ πιθανό και ο ναός στη Μεγαλόπολη να χτίστηκε με λάφυρα πολέμου⁸⁰¹. Παρόλο, που σε αυτήν την υπόσταση της θεάς κυνήγι και πόλεμος παρουσιάζονται ισότιμα⁸⁰², η Άρτεμις δεν υπήρξε ποτέ μία καθαρά πολεμική θεότητα. Η σύνδεσή της με τις πολεμικές επιχειρήσεις έχει να κάνει με το ότι αυτές λαμβάνουν χώρα στην ύπαιθρο, στους αγρούς, στον χώρο δηλ., που εξουσιάζει και έτσι μπορεί να συμπαρασταθεί στους ευνοούμενούς της. Γι' αυτό και δεν την βλέπουμε να ασκεί ευθέως βία. Αντίθετα, βοηθάει με τρόπο, που είναι πολύ κοντά στη φύση της⁸⁰³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το περιστατικό της Αιγείρας (2.6.3), όπου χρησιμοποιείται τέχνασμα για να ξεγελαστεί ο εχθρός. Σύμφωνα με τον Farnell υπήρχε γιορτή, στην οποία οι πιστοί έδεναν αναμμένες δάδες στα κέρατα κατσικιών και τα άφηναν ελεύθερα στους αγρούς. Αυτό το τελετουργικό αποσκοπούσε στην καρποφορία της γης⁸⁰⁴.

Ουσιαστικά, η *Αγροτέρα* και η *Ηγεμόνη* είναι δύο λατρευτικές ιδιότητες της κυνηγέτιδας θεάς αλληλένδετες μεταξύ τους. Λατρεία της *Αγροτέρας* υπήρχε και στα Μέγαρα και στις όχθες του Ιλισού στην Αθήνα.

Με την αγαπημένη ασχολία της θεάς, το κυνήγι, σχετίζεται και το προσωνύμιο της **Ποδάγρας**. Είναι αυτή που προκαλεί φθορά στα πόδια. Η λέξη είναι σύνθετη και προέρχεται από το *ποῦς* και το *ἄγρῳ*, που είναι η θηλιά, η παγίδα στη οποία

⁷⁹⁶ Παπαχατζής 2002, τ.2, 360, υποσ.2.

⁷⁹⁷ Παπαχατζής 2002, τ.4, 164, υποσ.1.

⁷⁹⁸ Simon 1996, 158. Καραγιωργα-Σταθακοπούλου 1999, 138.

⁷⁹⁹ Ελληνικά, 4,2,20.

⁸⁰⁰ Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, 3,2,11.

⁸⁰¹ Ο ναός της Μεγαλόπολης είχε ιδρυθεί από τον Αριστόδημο. Ο ίδιος είχε ιδρύσει την ίδια περίοδο και τη στοά των μυροπωλών στην αγορά της πόλης, για την οποία υπάρχει η ξεκάθαρη πληροφορία του Πausanias, ότι χτίστηκε με λάφυρα από πολεμική επιχείρηση. Pausanias VIII,30,7. Για αυτό έχει διατυπωθεί η άποψη πως με τα ίδια λάφυρα ίδρυσε και το ναό της *Αγροτέρας*. Παπαχατζής 2002, τ.4, 319, υποσ.4. Καραγιωργα-Σταθακοπούλου 1999, 139, υποσ.169. Τα λάφυρα αυτά είχαν προέλθει μετά από νίκη του Αριστόδημου εναντίον του Σπαρτιάτη Ακρότατο, σε μάχη, που χρονολογείται το 265 π.Χ. Παπαχατζής 2002, τ.4, 294, υποσ.1 και 312, υποσ.6.

⁸⁰² Burkert 1993, 322.

⁸⁰³ Καραγιωργα-Σταθακοπούλου 1999, 139.

⁸⁰⁴ Farnell 1896, 459.

πιάνεται το ζώο. Είναι ένα από τα ελάχιστα προσωνύμια της θεάς, που έχουν έννοια καταστροφής (τα άλλα δύο είναι το **Λαφρία** και το **Ελαφηβόλος**)⁸⁰⁵.

Κάπου ανάμεσα στην κουροτρόφο και την αγροτέρα βρίσκεται η υπόσταση της **Σώτειρας**. Με αυτό το προσωνύμιο η θεά λατρεύεται σε αρκετές περιοχές της Πελοποννήσου. Χαρακτηρίζει τη θεά, που βοήθησε να κερδηθεί μία μάχη. Αν και φαίνεται εκ πρώτης ένα προσωνύμιο πολεμικής φύσης, μπορεί με μια ευρύτερη έννοια να θεωρηθεί η θεά, που βοηθά για έναν ασφαλή τοκετό⁸⁰⁶.

Στην Τροιζήνα είχε ονομαστεί έτσι από τον Θησέα, ο οποίος ίδρυσε και ναός της, μόλις επέστρεψε από την Κρήτη έχοντας νικήσει τον Μινώταυρο⁸⁰⁷.

Στις Βοιαί η **Σώτειρα** συνδέεται με τον ιδρυτικό μύθο της πόλης. Ο οικιστής της, Βοιός, συγκέντρωσε τους κατοίκους τριών μικρότερων πόλεων και όταν έψαχναν μέρος για να μετοικήσουν δέχθηκαν έναν χρησμό ότι η Άρτεμις θα τους δείξει που θα κατοικήσουν. Ένας λαγός έγινε οδηγός της πορείας τους και όταν αυτός τρύπωσε σε μία μυρτιά, έχτισαν την πόλη τους σε εκείνο το σημείο και την συγκεκριμένη μυρτιά την λάτρευσαν μέχρι τον καιρό του Πausanias ως Αρτέμιδα **Σώτειρα**⁸⁰⁸. Σχετικά με τη φύση της λατρείας της στις Βοιαί είναι αξιοσημείωτο ότι δύο βασικά στοιχεία του μύθου, ο λαγός και η μυρτιά, δεν σχετίζονται με την Άρτεμη αλλά με την Αφροδίτη. Αυτό οδήγησε τον μελετητή της λακωνικής θρησκείας Wide να θεωρήσει ότι στην πόλη των Βοιών παλιότερη και ισχυρότερη θεότητα ήταν η Αφροδίτη⁸⁰⁹.

Η **Σώτειρα** της Πελλήνης ενδεχομένως να πήρε το προσωνύμιο από ιστορικό περιστατικό και όχι από μυθολογικό. Το αναφέρει ο Πλούταρχος στο έργο του **Άρατος**⁸¹⁰. Το 241 π.Χ. είχαν καταλάβει την πόλη οι Αιτωλοί, οι οποίοι φορούσαν στους αιχμαλώτους το κράνος τους ως σημάδι ιδιοκτησίας. Μέσα στον πανικό, που επικρατούσε η κόρη του Επιγέθη, που ήταν και αυτή αιχμάλωτη βγαίνει από το ιερό της θεάς φορώντας ένα κράνος με τρία λοφία, με αποτέλεσμα οι Αιτωλοί να θεωρήσουν ότι πρόκειται για την ίδια την Αρτέμιδα και να τραπούν σε φυγή. Αν ο Πλούταρχος αναφέρει απλά ναό της Άρτεμης, χωρίς να δίνει προσωνύμιο, είναι ένα περιστατικό, που ταιριάζει απόλυτα στον χαρακτήρα της **Σώτειρας**. Είναι αυτή, που έσωσε την πόλη.

⁸⁰⁵ Farnell 1896, 434b. Wide 1893, 111.

⁸⁰⁶ Farnell 1896, 470-1.

⁸⁰⁷ Πausanias II, 31, 1.

⁸⁰⁸ Πausanias III, 22, 12.

⁸⁰⁹ Ο Wide επικαλείται και άλλα στοιχεία. Οι δύο από τις τρεις πόλεις, που ενώθηκαν για να μετοικήσουν, η Ήτις και η Αφροδισία, ήταν χτισμένες από τον Αινεία, που θεωρείται γιος της Αφροδίτης. Και το όνομα της πόλης Αφροδισίας συνηγορεί, επίσης, υπέρ αυτής της άποψης. Wide 1893, 113.

⁸¹⁰ Πλούταρχος, Βίοι παράλληλοι, Άρατος-Αρταξέρξης, Άρατος, 32, 2-3.

Ο Siebert διατύπωσε την άποψη ότι η *Σώτειρα* είναι πολύ κοντά με την υπόσταση της *Εκάτης*, και ότι ο εικονογραφικός της τύπος είναι αυτός της Φωσφόρου κυνηγού⁸¹¹. Λατρεία της *Σώτειρας* Αρτέμιδος υπήρχε και στη Δήλο και στα Μέγαρα.

Η *Εκάτη* θεωρείται μία ακόμη υπόσταση της Αρτέμιδος. Πρόκειται για μία θεά, που απεικονίζεται σε τρισώματη μορφή και έχει ως βασικό σύμβολο τη δάδα⁸¹². Το *Φωσφόρος* ή *Σελασφόρος* είναι προσωνόμια, που την συνδέουν με τη σελήνη. Κατά μία άλλη άποψη, που ταιριάζει ετυμολογικά με το προσωνόμιο, είναι η θεά, που δίνει το φως σε αυτούς, που δεν βλέπουν⁸¹³. Λατρεία της υπήρχε και στην Αττική.

Η Άρτεμις σε πολλές περιπτώσεις σχετίζεται με τοπικούς μύθους, που υποδηλώνουν τη σπουδαιότητα της στην θρησκευτική ζωή των κατοίκων. Μία τέτοια περίπτωση είναι η *Σαρωνία* της Τροιζήνας. Σύμφωνα με τον Πausανία η *Σαρωνία* Άρτεμις οφείλει το όνομα της στον παλιό βασιλιά της Τροιζήνας, Σάρωνα, που ήταν και ο ιδρυτής του ιερού της⁸¹⁴. Σύμφωνα με τον μύθο, ο Σάρωνας, που αγαπούσε πολύ το κυνήγι, κατεδίωξε ένα ελάφι, το οποίο για να σωθεί έπεσε στη θάλασσα. Ο Σάρωνας το ακολούθησε και έπεσε και αυτός. Όμως, απομακρύνθηκε πολύ από την στεριά και έτσι πνίγηκε. Το σώμα του εκβράστηκε στη Φοιβαία Λίμνη, εκεί όπου βρισκόταν το ιερό της θεάς και θάφτηκε μέσα στο άλσος της, που ο ίδιος είχε ιδρύσει.

Και πάλι σύμφωνα με τον Πausανία υπήρχε ετήσια γιορτή προς τιμήν της θεάς, τα *Σαρώνια*. Ο Παπαχατζής θεωρεί ότι ο Σάρων ήταν ένας τοπικός θεός ή ήρωας, με υπόσταση που θύμιζε την κυνηγέτιδα Άρτεμη. Η ιστορία με το κυνήγι του ελαφιού, από το οποίο τελικά βρήκε το θάνατο είναι η αλληγορία της απορρόφησής του από την ολυμπιακή θεότητα. Η ετήσια γιορτή έχει μεν το δικό του όνομα, αλλά γιορτάζεται στο ιερό της θεάς⁸¹⁵.

Η Άρτεμις *Καλλίστη* είναι η λατρεία, που αποδεικνύει την στενή σχέση της θεάς με την Αρκαδία. Το ιερό της βρισκόταν στον τάφο της Καλλιστούς, που ήταν μητέρα του Αρκά, επώνυμου ήρωα των Αρκάδων. Ο μύθος της Καλλιστούς, που τον παραδίδουν αρκετοί αρχαίοι συγγραφείς⁸¹⁶, έχει ως εξής: ήταν η μοναδική κόρη του Λυκάονα⁸¹⁷, την οποία αποπλάνησε ο Δίας. Η Καλλιστώ έμεινε έγκυος και όταν το ανακάλυψε αυτό η ζηλιάρα Ήρα, τη μεταμόρφωσε σε αρκούδα. Η Άρτεμις

⁸¹¹ Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγήθηκε μετά την εύρεση στην Δήλο ενός ανάγλυφου, που εικονίζει την Αρτέμιδα Σώτειρα σε αυτόν τον τύπο. Siebert 1966, 456-457. Η κυνηγέτιδα Άρτεμις πολύ συχνά εικονίζεται με δάδες, τις οποίες μάλιστα χρησιμοποιεί ως όπλα. Η δάδα σχετίζεται με την καθαρότητα, που απαιτείται για το κυνήγι. Simon 1996, 159.

⁸¹² Simon 1996, 154-156.

⁸¹³ Farnell 1896, 459a.

⁸¹⁴ Πausανίας II,30,7-8.

⁸¹⁵ Παπαχατζής 2002, τ.2, 257, υποσ. 1.

⁸¹⁶ Απολλόδωρος III,8,2. Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις* II,442 κ.εξ. Πausανίας I,25,1, VIII,3,6, VIII,4,1.

⁸¹⁷ Ο Λυκάοντας είναι ο μυθικός βασιλιάς της Αρκαδίας. Ήταν γιος του Πελασγού και την νύμφης Κυλλήνης. Grimal 1991, 413, λ. Λυκάοντας.

θέλοντας να ευχαριστήσει την Ήρα σκότωσε με τα βέλη της την αρκούδα⁸¹⁸. Τότε ο Δίας έστειλε τον Ερμή να σώσει το αγέννητο ακόμη παιδί της Καλλιστούς, τον Αρκά, μετέπειτα βασιλιά της Αρκαδίας, όπως και έγινε. Την Καλλιστώ την μεταμόρφωσε τελικά σε αστερισμό, την λεγόμενη Μεγάλη Άρκτο⁸¹⁹. Μερικοί ερευνητές ταυτίζουν την Άρτεμη με την Καλλιστώ⁸²⁰. Ο Sale απορρίπτει αυτή την πρόταση θεωρώντας ότι έτσι δημιουργείται ένα μεγάλο πρόβλημα: δίνονται στην Πότνια Θηρών, που είναι και η βασική ιδιότητα της Άρτεμης, μητρικά χαρακτηριστικά, αφού είναι μητέρα του Αρκά⁸²¹. Για το τελετουργικό της λατρείας δεν είναι γνωστό τίποτα, ενώ ο Sale βρίσκει προβληματικούς και τους συμβολισμούς της λατρείας με βάση την καθιερωμένη εκδοχή⁸²². Διατυπώνει, λοιπόν, τη θεωρία ότι η Άρτεμις των Τρικολώνων ήταν μία θεά στενά συνδεδεμένη με την αρκούδα. Η Καλλιστώ ήταν νύμφη στην ακολουθία της θεάς. Αφού η Άρτεμις ανακάλυψε την εγκυμοσύνη, την σκότωσε με τα βέλη της και ο τάφος ήταν στους Τρικολώνους, κοντά στο ιερό της θεάς. Σε κάποια φάση της ιστορίας τους οι Αρκάδες αποφάσισαν ότι ήθελαν ο Αρκάς να είναι γιος αρκούδας, που άλλωστε είναι το εμβληματικό ζώο της αρχαίας Αρκαδίας. Και αφού δεν μπορούσαν να θεωρήσουν την Άρτεμη μητέρα του, η τιμή αυτή δόθηκε στην Καλλιστώ⁸²³. Επίσης, δεν βρίσκει καμία σύνδεση με τη λατρεία της βραυρωνιάς⁸²⁴, σε αντίθεση με την Kahil και την Hollinshead, που θεωρούν ότι υπάρχουν αρκετές παραλληλίες ανάμεσα στις δύο λατρείες, αφού βασικό στοιχείο και των δύο είναι η αρκούδα⁸²⁵. Ο Παπαχατζής θεωρεί ότι απλά η τοπική ηρωίδα ονομάστηκε από το προσωνύμιο της θέας⁸²⁶.

Η Άρτεμις λατρευόταν και στην Αθήνα ως **Καλλίστη**, αλλά εκεί είχε διαφορετικό περιεχόμενο⁸²⁷. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Πausanias⁸²⁸, ο πρώτος, που ονόμασε την Άρτεμη **Καλλίστη** ήταν ο Πάμφως⁸²⁹.

⁸¹⁸ Το μυθολογικό αυτό επεισόδιο έχει αναγνωριστεί σε νομίσματα του Ορχομενού. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται η Άρτεμις γονατιστή, έτοιμη να τοξεύσει ενάντια στην Καλλιστώ, που εικονίζεται στον οπισθότυπο. Η Καλλιστώ, που εικονίζεται με ανθρώπινη μορφή, κάθεται πάνω σε έναν βράχο (Πιν.59, εικ.181). Svoronos 1914, 259-260.

⁸¹⁹ Υπάρχουν και άλλες παραλλαγές του μύθου. Σε μία από αυτές η Καλλιστώ δεν είναι κόρη του Λυκάονα, ενώ είχε δώσει όρκο αγνότητας στην Άρτεμη (σε μία άλλη εκδοχή είναι νύμφη στην ακολουθία της Άρτεμης). Γι' αυτό και είναι η ίδια η θεά σε αυτήν την εκδοχή, που την μεταμορφώνει σε αρκούδα. Sale 1965, 11-13. Για τις άλλες εκδοχές βλ. W. Sale, «The story of Callisto in Hesiod», RhM 102 (1962), 133-141.

⁸²⁰ Farnell 1896, 435. Παπαχατζής 2002, τ.4, 183, υποσ.8.

⁸²¹ Sale 1965, 12-13.

⁸²² Sale 1965, 18.

⁸²³ Sale 1965, 32-33. Σε αυτήν την περίπτωση «λύνεται» και ο προβληματισμός, που διατυπώνει ο Παπαχατζής, ότι η ύπαρξη του τάφου έρχεται σε αντίθεση με την μεταμόρφωση σε άρκτο. Τον ίδιο προβληματισμό θεωρεί ότι εκφράζει και ο Πausanias στο χωρίο 4,1 του βιβλίου των Αρκαδικών. Παπαχατζής 2002, τ.4, 184, υποσ.2.

⁸²⁴ Sale 1965, 30.

⁸²⁵ Kahil 1977, 94-95. Hollinshead 1985, 428.

⁸²⁶ Παπαχατζής 1978, 15.

⁸²⁷ Λατρευόταν ως **Καλλίστη** ή **Αρίστη**, και ήταν προστάτρια του τοκετού. Πιθανότατα πρόκειται για δύο παλιές τοπικές θεότητες, που απορροφήθηκαν από την Άρτεμη. Παπαχατζής 2002, τ.1, 385, υποσ.1.

Είναι πολύ σπάνιος ο άσεμνος χαρακτήρας στη λατρεία της Αρτέμιδος⁸³⁰. Παρολ' αυτά υπάρχει και αυτό το στοιχείο στο ευρύ φάσμα των λατρειών της. Στην περιοχή της Πελοποννήσου συναντάται σε τρεις περιπτώσεις. Το **Δερεάτις** είναι ένα από τα πολλά επίθετα τοπικού χαρακτήρα, που προέρχονται από το όνομα κάποιας πολίχνης, το Δέρειον στη συγκεκριμένο περίπτωση⁸³¹. Ο Παπαχατζής προχώρησε λίγο περισσότερο αυτή τη σκέψη πιστεύοντας ότι το ιερό βρισκόταν σε σημείο, που έμοιαζε με αγκώνα ή ράχη (δέρη στα αρχαία), που έδωσε το όνομα και στην πολίχνη και στη θεά⁸³². Από τον Ησύχιο είναι γνωστό και το ότι ο άσεμνος χορός, που ονομάζεται *Καλλαβίδες*⁸³³, χορευόταν και προς τιμήν της **Δερεάτιδος** Αρτέμιδος⁸³⁴.

Η Άρτεμις **Κορδάκα** πήρε το προσωνύμιό της από τον χορό, που ονομαζόταν *κόρδαξ*. Πρόκειται για κωμικό χορό, που τον εκτελούσαν και στην αρχαία κωμωδία. Στην αρχαιότητα τον θεωρούσαν χιουμοριστικό και χυδαίο ή ακόμα και άσεμνο⁸³⁵.

Ο Πausανίας δίνει τον αιτιολογικό μύθο, που συνδέεται με την λατρεία⁸³⁶: Στο ιερό της **Κορδάκας**, που βρισκόταν κοντά στον τάφο των μνηστήρων της Ιπποδάμειας, οι ακόλουθοι του Πέλοπα γιόρτασαν τη νίκη του και χόρεψαν για τη θεά αυτόν το χορό, που είναι τοπικός χορός των κατοίκων του Σιπύλου⁸³⁷. Αυτό σημαίνει ότι ο χορός αποτελούσε στοιχείο της λατρείας, που εισήχθη μαζί με τον Πέλοπα και τη συνοδεία του⁸³⁸. Η λατρεία της **Κορδάκας** ήταν πιθανότατα αγροτική λατρεία, αφού κάτι τέτοιο ταιριάζει και με τον άσεμνο χαρακτήρα αλλά και με τη θέση του ιερού εκτός της πόλης⁸³⁹.

Ο άσεμνος χαρακτήρας δεν ταιριάζει στη θεά, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Όμως, για την συγκεκριμένη περίπτωση της **Κορδάκας** ο Farnell υποστήριξε ότι μεταφέρει ανατολικά στοιχεία, και ότι ο άσεμνος χαρακτήρας ήταν μέρος της υπόστασής της σε πολύ παλιότερες εποχές. Διαφορετικά δεν μπορούν να εξηγούν

⁸²⁸ Πausανίας VIII,35,8.

⁸²⁹ Οι μόνες πληροφορίες, που υπάρχουν για τον Πάμφω προέρχονται από το έργο του Πλούταρχου «Περί Μουσικής». Καταγόταν από τη Λυκία, και υπήρξε πρώιμος συνθέτης ύμνων, πιθανότατα σε εξάμετρο. Δεν αποκλείεται, όμως, να πρόκειται απλά για ένα όνομα, που αναφέρει ο Πλούταρχος και όχι για πραγματικό πρόσωπο, αφού οι ποιητές του πρώιμου χορικού άσματος είναι σκιώδεις μορφές. Easterling-Knox, 2000, 231-232.

⁸³⁰ Farnell 1896, 445.

⁸³¹ Farnell, 1896, 469 και 583, αρ.97.

⁸³² Το ίδιο συνέβη και με την πόλη Δειράδα του Άργους και τον Απόλλωνα δειραδιώτη. Παπαχατζής 2002, τ.2, 400, υποσ.3.

⁸³³ *Καλαβίς: τὸ περισπᾶν τὰ ἰσχία, ἢ γένος ὀρχήσεως ἀσχημόνως τῶν ἰσχύων κυρτουμένων.*

⁸³⁴ Πρόκειται για έναν χορό της μέσης, που είναι πολύ έντονος και άσεμνος, κατά την διάρκεια του οποίου περιστρεφόταν η μέση. Μιχαηλίδης 2003, 153, λ. καλαβίς ή καλαβίς.

⁸³⁵ Μιχαηλίδης 2003, 173, λ. κόρδαξ.

⁸³⁶ Πausανίας VI, 22,1.

⁸³⁷ Το Σίπυλο είναι στη Φρυγία, τόπο καταγωγής του Πέλοπα και των συντρόφων του.

⁸³⁸ Farnell, 1896, 445. Με αυτόν το μύθο θα μπορούσε να συνδεθεί και μία παράδοση, που είναι γνωστή μόνο από την αγγειογραφία, και θέλει τον Οινόμαο να θυσιάζει μπροστά σε λατρευτικό άγαλμα της Άρτεμις λίγο πριν την διαδρομή με κάποιον από τους μνηστές. Simon 1996, 164, εικ.146.

⁸³⁹ Παπαχατζής 2002, τ.3, 383, υποσ.3.

και πολλά άλλα ανατολικά στοιχεία, που διαθέτει η μετέπειτα Άρτεμις και τα οποία έρχονται σε αντίθεση με την αυστηρή παρθένω των κλασικών χρόνων⁸⁴⁰.

Στην Άλτη αναφέρεται από τον Πausανία⁸⁴¹ μεταξύ των άλλων και ένας βωμός για την Αρτέμιδα **Κοκκώκα**, που επίσης, είχε άσεμνη έννοια⁸⁴².

Πολλά επίθετα της θεάς προέρχονται από λατρείες άλλων περιοχών και δείχνουν την μεγάλη απήχηση, που είχαν τα αντίστοιχα λατρευτικά της κέντρα. Η **Εφεσία** και η **Βραυρωνία** είναι δύο από αυτά. Στην ίδια κατηγορία μπορούν να ενταχθεί η **Δίκτυννα**, η **Ουπησία**, η **Λαφρία** και η **Φεραία**.

Δίκτυννα ή Βριτόμαρτις ονομαζόταν μία μινωική θεά, που θεωρείται προδρομική μορφή της Αρτέμιδος. Βριτόμαρτις σημαίνει γλυκό κορίτσι, ενώ σχετικά με την Δίκτυννα το όνομα της συνδέεται και με δίχτυ αλλά και με το όρος Δίκη στην ανατολική Κρήτη. Ο Forster, μάλιστα έχει διατυπώσει την άποψη ότι το ιερό της θεάς στον Αγερανό «έβλεπε» προς το μεγάλο βωμό της Δίκτυννας στην Κρήτη, και γι' αυτό επελέγη η θέση⁸⁴³.

Η **Ουπησία** είναι μία παραλλαγή του **Οὔπις**, που είναι το θρακικό όνομα της Αρτέμιδος. Είχε την ίδια υπόσταση με την **Ορθία**. Ήταν προστάτρια του τοκετού και των μικρών παιδιών⁸⁴⁴. Η **Ουπησία** της Μεσσήνης, όμως, λατρευόταν κυρίως από γυναίκες. Νεαρά κορίτσια υπηρετούσαν στο ιερό και συμμετείχαν στα τελετουργικά δρώμενα. Πρόκειται για μία λατρεία με καθαρά γυναικεία χαρακτηριστικά και έχει παράλληλα με την λατρεία της **Βραυρωνίας**. Στη λατρεία της **Ορθίας** στην Σπάρτη, αντίθετα, οι συμμετέχοντες ήταν ως επί το πλείστον αγόρια⁸⁴⁵. Υπήρχε, επίσης, και ένας ύμνος, που ονομαζόταν **οὔπιγος** και τον τραγουδούσαν προς τιμήν της Αρτέμιδος⁸⁴⁶. Προφανώς, σχετίζεται με την θρακική υπόστασή της. Σύμφωνα με τον Θέμελη, από την **Οὔπι** προέρχεται και το **Οπιταῖς**, επίθετο της θεάς από την περιοχή της Καβάλας⁸⁴⁷.

Η **Λαφρία** αποτελεί μία αιτωλική θεότητα. Προέρχεται από την Καλυδώνα, και οι κάτοικοί της τιμούσαν περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη. Από εκεί μεταφέρθηκε αρχικά στην Μεσσήνη τον 4^ο αιώνα π.Χ.⁸⁴⁸, και αργότερα στην Πάτρα τον καιρό του

⁸⁴⁰ Farnell, 1896, 445.

⁸⁴¹ Πausανίας V, 15,7.

⁸⁴² Παπαχατζής 2002, τ.3, 274, υποσ.1.

⁸⁴³ Forster 1906/07, 234.

⁸⁴⁴ Themelis 1994, 115.

⁸⁴⁵ Themelis 1994, 116.

⁸⁴⁶ Μιχαηλίδης, 2003, 237, λ. **οὔπιγος**.

⁸⁴⁷ Themelis 1994, 122. Ο Λαζαρίδης, όμως, στη δημοσίευση επιγραφής, που αναφέρεται στη συγκεκριμένη θεά, διατυπώνει την άποψη ότι η λατρεία της προέρχεται από την Ζάκυνθο, αφού μόνο από εκεί είναι γνωστό το προσωνύμιο και επίσης, ο αναθέτης της επιγραφής της Καβάλας είναι ζακυνθινός. Λαζαρίδης 1941/52, 264-265.

⁸⁴⁸ Κατά την διάρκεια του 5^{ου} αιώνα Μεσσήνιοι φυγάδες είχαν εγκατασταθεί στην Καλυδώνα και μετά τον επαναπατρισμό τους, μετέφεραν τη λατρεία της θεάς στην ελεύθερη πλέον Μεσσηνία. Πausανίας IV,31,7.

Αυγούστου μαζί με το λατρευτικό της άγαλμα⁸⁴⁹. Ο Herbillon εκφράζει την άποψη ότι η λατρεία της θεάς προϋπήρχε της μεταφοράς του λατρευτικού αγάλματος, αν και δέχεται ότι είναι μία από τις νεότερες λατρείες των Πατρών⁸⁵⁰.

Στην Πάτρα υπήρχε γιορτή, που ονομαζόταν *Λάφρια*. Διαρκούσε δύο μέρες και ήταν μία από τις πιο συναρπαστικές της αρχαίας θρησκείας. Ο Πausanίας δίνει μία λεπτομερή περιγραφή της γιορτής, την οποία παρακολούθησε ο ίδιος περίπου το 173 μ.Χ. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα ολοκαύτωμα, ως βασικό πυρήνα την ευλογία του κυνηγιού, την ευόδωση της βλάστησης και την γονιμότητα ανθρώπων και ζώων⁸⁵¹. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη η γιορτή, όπως την παρακολούθησε ο περιηγητής είχε ενσωματώσει στοιχεία αρένας και δεν ήταν διεξαγόταν σύμφωνα με το αρχικό τελετουργικό. Ενδεχομένως, να σχετίζεται με αναδιοργάνωση της πόλης τον καιρό του Αυγούστου⁸⁵².

Με το προσωνύμιο *Φεραία* η θεά ταυτίζεται με τη Θεσσαλική θεά Εν(ν)όδια ή αλλιώς Φεραία θεά. Πρόκειται για μία αυτόνομη Θεσσαλική θεά, που παριστάνεται κυρίως έφιππη ή κρατώντας δάδες. Ήταν η θεά των δρόμων και είχε χθόνιο χαρακτήρα⁸⁵³. Αν και στην ίδια την πόλη των Φερών η Άρτεμις δεν κατόρθωσε ποτέ να εκτοπίσει την Εν(ν)οδία, που διατήρησε αυτόνομη υπόσταση, στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο η Φεραία θεά ταυτίζεται με την Άρτεμη-Φεραία⁸⁵⁴. Λατρεία της *Φεραίας* Αρτέμιδος υπήρχε εκτός από το Άργος στην Αθήνα και στις Συρακούσες⁸⁵⁵.

Για την *Αιγιναία* δύο είναι οι πιθανές απόψεις. Μπορεί να πρόκειται για την θεά των αιγών. Άλλωστε, η Άρτεμις έχει στενή σχέση με το συγκεκριμένο ζώο⁸⁵⁶. Η δεύτερη εκδοχή είναι να σχετίζεται με το νησί της Αίγινας⁸⁵⁷, στο οποίο υπήρχε και ναός της θεάς⁸⁵⁸.

Υπάρχουν πολλά προσωνύμια τα οποία προέρχονται από τοπωνυμίες. Τα περισσότερα από αυτά τα μέρη δεν είναι μεγάλοι οικισμοί ή κανονικές πόλεις. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για πολίχνες, απλά υψώματα ή περιοχές κοντά σε ποτάμια και έλη⁸⁵⁹. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν τα εξής επίθετα της θεάς: *Κορυφαία* από το όρος Κόρυφος, *Σκιάτις* από τη θέση Σκιάς στη Μεγαλόπολη,

⁸⁴⁹ Το άγαλμα ήταν χρυσελεφάντινο και την παρίστανε ως κυνηγό. Ήταν έργο των Μέναιχμου και του Σοΐδα, που κατάγονταν από τη Ναύπακτο, και ο χρόνος δράσης του τοποθετείται λίγο μετά τα Μηδικά. Πausanίας VII,18,10. Το συγκεκριμένο άγαλμα έχουν επιχειρήσει ορισμένοι ερευνητές να το αναγνωρίσουν με γνωστούς αγαλματικούς τύπους της θεάς από τα ρωμαϊκά χρόνια. Anti 1916, 181-199.

⁸⁵⁰ Herbillon 1929, 58-60.

⁸⁵¹ Παπαχατζής 2006, 172-173.

⁸⁵² Herbillon 1929, 57-58.

⁸⁵³ Χρυσσοστόμου 1998, 263.

⁸⁵⁴ Χρυσσοστόμου 1998, 205.

⁸⁵⁵ Χρυσσοστόμου 1998, 200-204.

⁸⁵⁶ Wide, 1893, 109.

⁸⁵⁷ Farnell 1896, 449b.

⁸⁵⁸ Τον αναφέρει και ο Πausanίας (II,30,1).

⁸⁵⁹ Farnell 1896, 469.

Λυκοάτις από την πόλη Λυκόα, και η **Οινωάτις** από την Οινόη του Άργους. Η **Δερεάτις**, η **Αιγιναία**, η **Κονδυλεάτις**, η **Κνακαλησία** και η **Ελεία** θα μπορούσαν να ενταχθούν και σε αυτήν την κατηγορία.

Ως **Λυκεία** και **Ευρίππα** εμφανίζεται να έχει σχέση με αυτά τα ζώα. Η **Λυκεία** λατρευόταν στη Τροιζήνα, σε ναό, που τον είχε αφιερώσει ο Ιππόλυτος. Το προσωνύμιο της προξένησε την προσοχή και του Πausανία, που, όμως, δεν μπόρεσε να αντλήσει πληροφορίες από τους εξηγητές. Γι' αυτό υπέθεσε ότι προερχόταν από περιστατικό, που αφορούσε εξόντωση λύκων, που λυμαίνονταν την περιοχή⁸⁶⁰. Αυτήν την ερμηνεία δέχεται και ο Παπαχατζής, ότι οι ποιμένες της περιοχής την λάτρευαν ως *λυκοκτόνο* ή *λυκόεργο*⁸⁶¹.

Για την **Ευρίππα** είναι γνωστός ο αιτιολογικός μύθος. Σύμφωνα με τον Πausανία ο Οδυσσέας έχοντας χάσει τις φοράδες του τις αναζητούσε σε όλη την Ελλάδα. Τελικά τις βρήκε σε κάποιο σημείο της φενεατικής και εκεί ίδρυσε ιερό προς τιμήν της **Ευρίππας** Αρτέμιδος. Αφιέρωσε, επίσης, και ένα χάλκινο άγαλμα του Ίππιου Ποσειδώνα, το οποίο στήθηκε στην ακρόπολη της Φενεού⁸⁶². Δεν υπάρχει αμφιβολία για το τι σημαίνει το επίθετο της θεάς, είναι αυτή που βρίσκει τα άλογα⁸⁶³. Η σχέση της θεάς με τα άλογα αναφέρεται και από τον Πίνδαρο, οποίος την αποκαλεί *ιπποσόα*⁸⁶⁴. Επιπλέον, βασιζόμενος στη σχέση της θεάς με τα άλογα ο Gropengiesser πρότεινε ως επίθετό της σε βωμό της στην Ολυμπία το *Ιππική*⁸⁶⁵.

Ο Ρωμαίος επιχειρεί μία άλλη ανάλυση για την περιέργη αυτή παρουσία του Οδυσσέα στην Αρκαδία, η οποία δεν σχετίζεται με την Αρτέμιδα. Θεωρεί ότι πρόκειται για έναν αιτιολογικό μύθο, που εξηγεί πως μία θεότητα εξελίσσεται σταδιακά σε δύο πρόσωπα, τον Ποσειδώνα και τον Οδυσσέα⁸⁶⁶.

Για την φύση της **Μυσίας** της δεν υπάρχει κανένα στοιχείο. Το προσωνύμιο της θεάς, σύμφωνα με τον μελετητή της λακωνικής λατρείας Wide σχετίζεται με το ποντίκι⁸⁶⁷. Ο Farnell, από την άλλη, θεωρεί ότι πρόκειται για ένα ακόμη επίθετο τοπικού χαρακτήρα⁸⁶⁸.

⁸⁶⁰ Πausανίας II,31,4.

⁸⁶¹ Παπαχατζής 2002, τ.2, 247, υποσ.1.

⁸⁶² Πausανίας VIII,14,5.

⁸⁶³ Αν και κατά μία άλλη ερμηνεία θα μπορούσε να σημαίνει αυτή που ανακάλυψε τη σωστή χρήση των αλόγων, δηλ. η υπεύθυνη της εξημέρωσής τους. Αν και δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτή αυτή η πρόταση. Φαίνεται πολύ λογικό να λατρεύεται μια τέτοια θεότητα, αφού πολύ συχνά μπορεί να χάνονταν άλογα, και για την εύρεσή τους χρειαζόταν μία θεά της φύσης. Farnell, 1896, 450.

⁸⁶⁴ Ολυμ. 3,25-27.

⁸⁶⁵ Με αυτό το επίθετο την αποκαλεί ο Πίνδαρος. Τα βασικά του επιχειρήματα ήταν η θέση του βωμού κοντά στον ιππόδρομο και η εύρεση δύο ειδωλίων υπέων κατά την ανασκαφή του πρώτου. Gropengiesser 1988, 124.

⁸⁶⁶ Ρωμαίος 1957, 162.

⁸⁶⁷ Wide, 1893, 118.

⁸⁶⁸ Farnell, 1896, 469 και 583, αρ.108c. Υπήρχε και λατρεία της Δήμητρας μυσίας, κοντά στα σημερινά Τρίκαλα Κορινθίας. Το προσωνύμιο σε αυτήν την περίπτωση προερχόταν από το όνομα της πόλης, Μύσαιον ή Μυσαίον. Παπαχατζής 2002, τ.4, 172, υποσ.4.

Για το **Κνακεάτις** έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι προέρχεται από τοπωνύμιο. Τους ορεινούς όγκους στο Μαυρίκι, τα Βέρβена και τα Δολιανά οι παλιότεροι τους ονόμαζαν Κνακέα, και ενδεχομένως να πρόκειται για αρχαία ονομασία, που διατηρήθηκε σχεδόν ως τις μέρες μας⁸⁶⁹. Η Κνακέα ετυμολογικά συνδέεται με το επίθετο *κνηκός* (δωρικός τύπος *κνακός*), που σημαίνει λευκός/ωχρός⁸⁷⁰. Το υπόλευκο χρώμα, που έχει το Μαρμαροβούνι (πιθανότατα λόγω του μαρμάρου) είναι εμφανές από μακριά ακόμη και σήμερα⁸⁷¹.

Υπάρχουν και άλλα προσωνύμια της θεάς, που μπορούν να σχετιστούν με τις λέξεις *κνακός* ή *κνηκός*. Είναι η **Κνακαλησία** και η **Κναγία**⁸⁷². Θα μπορούσαν, επίσης, να προέρχονται και από τη λέξη *κνάκων*, (δωρικός τύπος αντί του *κνήκων*) που σημαίνει τράγος⁸⁷³. *Κνακίας* ή *κνηκίας* είναι ο λύκος, ενώ *Κνακιών* ονομάζεται ο τόπος, όπου βοσκίζουν κατσίκια ή τον τόπο, που έχει έδαφος σκουροκίτρινο⁸⁷⁴. Οποιαδήποτε από αυτές τις προελεύσεις θα μπορούσε να ταιριάζει στην Άρτεμη.

Η **Πυρωνία** και η **Αοντία** συνδυάζουν δύο στοιχεία, τη φωτιά και τον αέρα. Από τον Πausανία είναι γνωστή η μόνη πληροφορία σχετικά με το ιερό της **Πυρωνίας**, που μπορεί που εξηγήσει και το προσωνύμιο της θεάς. Αναφέρει ότι από την **Πυρωνία** έφερναν φωτιά οι Αργείοι για τα Λέρναια⁸⁷⁵. Τα Λέρναια ήταν γιορτή προς τιμήν του Διονύσου, που γινόταν κάθε χρόνο στη λίμνη Αλκυονία στη Λέρνα⁸⁷⁶ της Αργολίδας. Ο Πausανίας μιλάει για δρώμενα κατά την διάρκεια της νύχτας, τα οποία αρνείται να τα αποκαλύψει στους αμύητους⁸⁷⁷. Ο Nilsson θεωρεί ότι διεξάγονταν λαμπαδηδρομίες ή δρώμενα με αναμμένες δάδες, με τη φωτιά, που έφερναν από την πυρωνία Ενδεχομένως, να υπήρχε και για την πυρωνία αντίστοιχη γιορτή, που σχετιζόταν με τη φωτιά και είχε παρόμοια δρώμενα⁸⁷⁸.

Το **Αοντία** είναι προσωνύμιο μοναδικό μέχρι τώρα. Προέρχεται από το ρήμα *άω*⁸⁷⁹, το οποίο έχει τετραπλή σημασία⁸⁸⁰. Η πιο πιθανή καταγωγή του επιθέτου είναι

⁸⁶⁹ Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί και το ότι το Κνακέα αποτελεί ένα καθαρά αρχαίο αρκαδικό τοπωνύμιο. Η κατάληξη -έα ήταν πολύ συνηθισμένη στην περιοχή κατά την αρχαιότητα, όπως δείχνουν πολλά παραδείγματα (Τεγέα, Αλέα, Ασέα κ.α.).

⁸⁷⁰ Σταματάκος 1994, 535, λ. *κνηκός*.

⁸⁷¹ Ρωμαιοί 1953, 3.

⁸⁷² Ο Πausανίας αναφέρει άγαλμα για την κναγία Αρτέμιδα στην πόλη της Σπάρτης. Το επίθετο της θεάς προήλθε, σύμφωνα με τον περιηγητή, από τον Κναγέα, έναν παλιό Σπαρτιάτη, τον οποίο είχε σώσει σε κάποια στιγμή, η Άρτεμις. Πausανίας, III,18,4.

⁸⁷³ Σταματάκος 1994, 534, λ. *κνάκων*.

⁸⁷⁴ Σταματάκος 1994, 535, λ. *κνηκός*.

⁸⁷⁵ Πausανίας VIII,15,9.

⁸⁷⁶ Πρόκειται για τη σημερινή κωμόπολη των Μύλων κοντά στο Άργος. Παπαχατζής 1978, 44.

⁸⁷⁷ Πausανίας II,37,6.

⁸⁷⁸ Και σε άλλες περιπτώσεις συναντώνται στην λατρεία της θεάς γιορτές, που σχετίζονται με την φωτιά, όπως στη *Λαφρία* της Πάτρας και στο ιερό της θεάς στην ακρόπολη του Πρινιά στην Κρήτη Nilsson 1923, 146-147.

⁸⁷⁹ Είναι μετοχή ενεργητικού ενεστώτα. Πετρόπουλος 2001, 44.

⁸⁸⁰ Από τη ρίζα του *ζημι* σημαίνει πνέω, φυσώ. Από τη ρίζα *ιανω-άωτέω* σημαίνει κοιμάμαι. Ως συνηρημένο του *άαω* σημαίνει τραυματίζω, βλάπτω. Από τη ρίζα *άέμεναι* σημαίνει χορταίνω. Σταματάκος 1994, 204.

από το ρήμα *ἄημι*, που σημαίνει φυσώ⁸⁸¹. Πρόκειται δηλ., για την Φυσώσα Ἀρτεμη, αυτήν, που προκαλεί ανέμους. Αυτό ταιριάζει πολύ με την τοποθεσία του ναού, στην οποία φυσούν πολύ δυνατοί άνεμοι⁸⁸². Οι κλιματολογικές συνθήκες είναι, λοιπόν, αυτές, που έδωσαν το όνομα στη θεά. Ενδεχομένως, να λειτουργούσε και ως τοπογραφικό σημείο, στο ναό της Ἀρτεμης, εκεί όπου φυσάει πολύ.

Τοπογραφική ένδειξη αποτελούσε πιθανότατα και το προσωνύμιο **Μεσοπολίτις** από τον Ορχομενό⁸⁸³.

Σε πολύ λίγες περιπτώσεις η Ἀρτεμις αναγνωρίζεται ως προγονική θεότητα κάποιας πόλης, όπως συμβαίνει με την **Πατριώτιδα** στις Πλειές της Λακωνίας⁸⁸⁴. Δεν μπορούν να ειπωθούν πολλά πράγματα για αυτήν την ιδιότητα, για την οποία δεν είναι γνωστό τίποτα⁸⁸⁵. Ο Πausanίας, επίσης, αναφέρει ότι στη Σικυώνα υπήρχε άγαλμα της Αρτέμιδος **Πατρώας**, που ήταν έργο άτεχνο και σε μορφή κολόνας⁸⁸⁶. Η πληροφορία για το κιονόσχημο άγαλμα αποδεικνύει ότι η πατρώα ήταν πολύ παλιά λατρεία, αφού το άγαλμα της ήταν ανεικονικό⁸⁸⁷. Η παλαιότητα της λατρείας συνάδει με το προσωνύμιο.

Για την **Πειθώ** του Ἀργους το μόνο στοιχείο είναι γνωστό από τον Πausanία⁸⁸⁸. Το ιερό το αφιέρωσε στη θεά η Υπερμήστρα, όταν κέρδισε τον πατέρα της στη δίκη, που έγινε για τον Λυγκέα⁸⁸⁹.

Παλιότερα είχε προταθεί ότι η πειθώ σχετιζόταν με τον γάμο. Αυτό, όμως, πολύ δύσκολα γίνεται αποδεκτό, αφού η Ἀρτεμις δεν συνδέεται με κανένα τρόπο με τον γάμο και πουθενά δεν έχει υπόσταση, που να τον προστατεύει. Η μόνη σχέση, που έχει με την οικογένεια είναι ως κουροτρόφος. Επιπλέον, το προσωνύμιο **Πειθώ** δεν φαίνεται να έχει καμία σχέση με τον γάμο, παρά μόνο την πιστή σύζυγο Υπερμήστρα. Θα μπορούσε να σχετίζεται με τη δίκη με ένα άλλο τρόπο: είναι αυτή, που βοήθησε την Υπερμήστρα να πείσει για το δίκαιο της πράξης της και έτσι να αθωωθεί⁸⁹⁰.

⁸⁸¹ Πετρόπουλος 2001, 44.

⁸⁸² Το χαρακτηριστικό αυτό της περιοχής το είχε επισημάνει από την αρχή της έρευνας ο ανασκαφέας του χώρου Μ. Πετρόπουλος. Στους πολύ ισχυρούς ανέμους έχει άλλωστε αποδώσει και την απόκλιση στον προσανατολισμό του ναού.

⁸⁸³ Jost 1985, 414.

⁸⁸⁴ Μία επιγραφή από τις Αμύκλες αναφέρεται σε έναν ιερέα επιφορτισμένο με τη λατρεία αρκετών θεοτήτων. Στο σημείο, μετά το όνομα της Αρτέμιδος το κείμενο δεν σώζεται, αλλά η πρόταση αποκατάστασης, που έχει γίνει είναι Αρτέμιδος *Πατριώτιδος*. Τσουντας 1892, 23, αρ.6.

⁸⁸⁵ Μία πρόταση είναι ότι συνδέεται με τον Απόλλωνα Πατρώο των Ιώνων. Simon 1996, 169.

⁸⁸⁶ Πausanίας II,9,6.

⁸⁸⁷ Πιθανότατα αναγόταν στην 2^η χιλιετία. Simon 1996, 169. Για αντίστοιχες ανεικονικές μορφές και άλλων θεών βλ. Π. Καστριώτης, «*Ἡρας Αργείας ξόανον*», ΑΕ 1920, 53-54.

⁸⁸⁸ Πausanίας II,21,1.

⁸⁸⁹ Η Υπερμήστρα ήταν η μόνη από τις Δαναΐδες, που παράκουσε τον πατέρα της και δεν σκότωσε τον άνδρα της, Λυγκέα, μετά το γάμο τους. Αυτός ήταν και ο λόγος, που οδηγήθηκε σε δίκη. Grimal 1991, 673, λ. Υπερμήστρα.

⁸⁹⁰ Farnell, 1896, 462-463.

Το επίθετο **Υμνία** πιθανότατα σχετιζόταν με την ετήσια γιορτή, που υπήρχε προς τιμήν της και είναι γνωστή μόνο από τον Πausanias⁸⁹¹. Σίγουρα θα απαγγέλλονταν ύμνοι, που θα έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στη γιορτή του ονομαστού ιερού. Αυτό είναι και το πιο πιθανό, αφού δεν υπάρχει καμία άλλη πληροφορία σχετικά με αυτό το επίθετο της θεάς⁸⁹².

Για την υπόσταση της **Ιέρειας** τίποτα δεν είναι γνωστό. Όμως, σύμφωνα με ένα από τα λίγα σωζόμενα αποσπάσματα από το έργο του Φερεκύδη⁸⁹³ ο Ορέστης, όταν καταδιωκόταν από τις ερινύες αναζήτησε και βρήκε άσυλο στο ιερό της θεάς στο Ορεσθάσιο⁸⁹⁴. Αυτό μπορεί να συνδέσει τη θεά με το μύθο της Ιφιγένειας.

Με τον μύθο των Προϊτίδων είναι άρρηκτα συνδεδεμένο το προσωνύμιο **Ημέρα** της θεάς. Ο μύθος αυτός παραδίδεται με πολλές παραλλαγές από τις αρχαίες πηγές⁸⁹⁵, ενώ η βασική του ιστορία είναι η εξής: τις κόρες του βασιλιά της Τίρυνθας Προίτου κατέλαβε μανία σταλμένη από την Ήρα. Οι Προϊτίδες μετά από αυτό άρχισαν να περιπλανώνται στην Πελοπόννησο, μέχρι, που ο πατέρας τους κάλεσε τον μάντη και θεραπευτή Μελάμποδα⁸⁹⁶. Ο Μελάμποδας θεράπευσε τις Προϊτίδες μέσα στο ιερό της Αρτέμιδος στους Λουσούς. Και από αυτό το περιστατικό ονομάστηκε η θεά **Ημέρα**, αφού με την δική της βοήθεια «ημέρεψαν» οι κόρες του Προίτου⁸⁹⁷. Πριν η θεά λατρευόταν με το προσωνύμιο **Αγροτέρα**⁸⁹⁸. Ο Seaford θεωρεί ότι αυτός ο μύθος είναι ο ιδρυτικός για τη λατρεία της Αρτέμιδος στους Λουσούς⁸⁹⁹. Ο μύθος αυτός σε όλες του τις παραλλαγές έχει συνδεθεί με διαβατήριες τελετές ή τελετές μύησης. Οι περισσότεροι θρησκευολόγοι αναγνωρίζουν στον μύθο των Προϊτίδων και στην έμμεση «αναμέτρηση» ανάμεσα στην Ήρα και την Άρτεμη, τη διάβαση στο στάδιο του γάμου⁹⁰⁰. Ο Παπαχατζής,

⁸⁹¹ Πausanias VIII, 13,1.

⁸⁹² Farnell 1896, 471-472.

⁸⁹³ FGrH 3 F 135 (I a 424)

⁸⁹⁴ Lloyd-Jones 1983, 96.

⁸⁹⁵ Ηρόδοτος, Βακχυλίδης, Φερεκύδης, Πίνδαρος, Βιργίλιος και Απολλόδωρος.

⁸⁹⁶ Ο Μελάμπους είναι μία εξέχουσα μορφή της ελληνικής μυθολογίας, που υμνήθηκε ιδιαίτερα κατά την αρχαιότητα. Υπήρχε ένα μεγάλο έπος αφιερωμένο σε αυτόν, που ονομαζόταν *Μελαμποδία* ή *Μελαμπόδεια*. Δυστυχώς, δεν έχει διασωθεί. Grimal 1991, 431, λ. Μελάμποδας.

⁸⁹⁷ Και ο Πausanias αναφέρει αλλαγή του προσωνυμίου της θεάς, μετά τη θεραπεία των Προϊτίδων. Το παραδίδει, όμως, λάθος, Ημερασία. Πausanias VIII,18,8. Ημεράσια λεγόταν η μεγάλη γιορτή προς τιμήν της θεάς, στην οποία λάμβαναν χώρα και αγώνες και είναι μαρτυρημένη επιγραφικά. Πιθανότατα ο περιηγητής μπερδέψε τα δύο ονόματα. Παπαχατζής 2002, τ.4, 247, υποσ.2.

⁸⁹⁸ Αυτή η εκδοχή παραδίδεται από τον Βακχυλίδη, οποίος της αποδίδει άμεσα την θεραπεία των Προϊτίδων. Βακχυλίδης II,37-39 και 106-109. Σε άλλες παραλλαγές δεν υπάρχει η Άρτεμις, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο Διόνυσος. Η μοναδική θεά, που δεν λείπει από καμία παραλλαγή είναι η Ήρα. Πάντως, είναι κατά τη γνώμη μου είναι πολύ χαρακτηριστικό, ότι καμία άλλη από τις εμπλεκόμενες θεότητες δεν δέχεται προσωνύμιο, που να σχετίζεται τόσο ξεκάθαρα με τον μύθο, παρά μόνο η Άρτεμις.

⁸⁹⁹ Seaford 1988, 121.

⁹⁰⁰ Farnell 1896, 444. Seaford 1988, 119-120.

επίσης, θεωρεί ότι το προσωνύμιο μπορεί να δηλώνει πως η θεά ήταν ιδιαίτερα σκληρή και με τη λατρεία την ημέρευαν, την εξευμένιζαν⁹⁰¹.

Για την υπόσταση της **Ισσωρίας** δεν είναι τίποτα γνωστό. Ούτε η προέλευση του ονόματός της έχει γίνει κατανοητή⁹⁰². Σχετικά με την ετυμολογία μία πρόταση, που είχε γίνει παλιότερα ήταν ότι πρόκειται για τη θεά, που ρυθμίζει την ώρα, αυτή που τηρεί πάντα «ίσους» χρόνους⁹⁰³. Ο Πausanίας αναφέρει ότι την Ισσωρία της Σπάρτης την ονομάζουν και Λιμναία και ότι ουσιαστικά δεν είναι η Άρτεμις αλλά η θεά των Κρητών, Βριτόμαρτις⁹⁰⁴. Αυτό μπερδεύει ακόμη περισσότερο τα πράγματα⁹⁰⁵, καθώς η Βριτόμαρτις ταυτίζεται από τους περισσότερους ερευνητές με την Αφαία της Αίγινας⁹⁰⁶, αλλά έχει και σχέση με την Άρτεμη⁹⁰⁷. Ο Le Roy θεωρεί ότι η **Ισσωρία**, αλλά και η **Αστρατεία** σχετίζονται με την μεγάλη θεά της Εφέσου και ότι η ύπαρξη τους αποδεικνύει την διάδοση, που είχε η λατρεία της στη Λακωνία⁹⁰⁸. Ο Wide θεωρεί ότι η **Ισσωρία** είχε παλιότερα αυτόνομη υπόσταση, που, όμως, απορροφήθηκε από την Άρτεμη⁹⁰⁹. Από τον Ησύχιο είναι γνωστή και η γιορτή **Ισώρια**, που λάμβανε χώρα στο σπαρτιατικό ιερό της θεάς⁹¹⁰.

Την ετυμολογία του ονόματος της **Αστρατείας** την δίνει ο Πausanίας. Το ιερό της βρισκόταν στο σημείο που η θεά σταμάτησε την «στρατεία» των Αμαζόνων⁹¹¹. Ο Farnell θεωρεί ότι είναι μία απλοϊκή εξήγηση για ένα «παρεξηγημένο» προσωνύμιο. Θεωρεί ότι Πρόκειται για παραφορά του ονόματος της Αστάρτης. Η Άρτεμις, άλλωστε, σε αρκετές περιπτώσεις εμφανίζεται ως το ελληνικό ισοδύναμό της (αν τις περισσότερες φορές το ρόλο αυτό τον έχει η Αφροδίτη), και ότι η ύπαρξη αυτού του επιθέτου αποδεικνύει ότι ύπαρξη αυτής της λατρείας από νωρίς στον ελλαδικό

⁹⁰¹ Παπαχατζής 1978, 11.

⁹⁰² Αν και στην Σπάρτη, που λατρευόταν η θεά, υπήρχε λόφος που λεγόταν Ισώριο, δεν μπορεί το όνομά της να προέρχεται από εκεί, καθώς λατρεία της μαρτυρείται και εκτός της πόλης, συγκεκριμένα στην περιοχή της Τευθρώνης.

⁹⁰³ Πέππα-Δελμούζου 1973, 490.

⁹⁰⁴ Πausanίας III, 14, 2-3. Στο ίδιο χωρίο αναφέρει και ετήσια γιορτή

⁹⁰⁵ Τα μπερδεύει σε τέτοιο βαθμό, ώστε έχει προταθεί λάθος κατά την αντιγραφή του πρωτότυπου. Παπαχατζής 2002, τ. 2, 358, υποσ. 1.

⁹⁰⁶ Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. M. Nilsson, *Minoan – Mycenaean Religion and its survival in Greek Religion*, τ. 2, Lund 1950, 512-513 και 503-510 για σχέση της με άγρια ζώα

⁹⁰⁷ Ο Wide δεν δέχεται κανένα από τα δύο επιπλέον επίθετα, που τις αποδίδει ο περιηγητής. Την κρητική καταγωγή της την αγνοεί τελείως ο Ησύχιος, ενώ σχετικά με τη λιμναία είναι πολύ δύσκολο να αποδοθεί σε θεά, που λατρευόταν σε λόφο, όπως συμβαίνει με την Ισσωρία της Σπάρτης. Wide 1893, 109.

⁹⁰⁸ Le Roy 1961, 230.

⁹⁰⁹ Wide 1893, 109

⁹¹⁰ «*Ισσωρία. ή Άρτεμις, καὶ ἑορτή. καὶ τόπος ἐν Σπάρτῃ.*»

⁹¹¹ Με το ίδιο μυθολογικό επεισόδιο συνδέει τον γειτονικό ιερό του Απόλλωνα Αμαζονίου. Τα λατρευτικά αγάλματα και των δύο θεών ήταν ανάθημα των Αμαζόνων. Πausanίας III, 25, 3. Η Bennett στηριζόμενη στο ότι ο Πausanίας τα αναφέρει ως ξόανα θεωρεί ότι ήταν χωρίς αμφιβολία ξύλινα. Bennett 1916/17, 83.

χώρο⁹¹². Ετυμολογικά, πάντως η λέξη σημαίνει την άρνηση στράτευσης και στην Αθήνα αποτελούσε αδίκημα⁹¹³.

⁹¹² Farnell 1896, 485-486.

⁹¹³ Σύμφωνα με το αττικό δίκαιο «*αστρατείας γραφή*» λεγόταν κάθε καταγγελία, που αφορούσε πολίτη, που δεν είχε προσέλθει στο στρατό ως όφειλε. Χαρακτηριστικός είναι ένας από τους λόγους του Λυσία, «*Κατά Αλκιβιάδου αστρατείας*»

5. Συμπεράσματα

Αυτό που γίνεται εύκολα αντιληπτό είναι ότι η παρουσία της θεάς Άρτεμης στην περιοχή της Πελοποννήσου είναι πολύ έντονη. Τα ιερά της είναι πολυάριθμα και συναντώνται σχεδόν παντού. Βρίσκονται σε μεγάλα συγκροτήματα, που αποτελούν το κέντρο της δημόσιας ζωής, όπως στη Μεσσήνη, στις αγορές πόλεων, όπως στην Ήλιδα και τη Σικυώνα, αλλά κυρίως εκτός των πόλεων, στην ύπαιθρο, όπου άλλωστε είναι και ο φυσικός της τόπος. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι ιερός χώρος για τη θεά υπήρχε σε κάθε σχεδόν πολίχνη ή μικρό οικισμό. Τα πολλά τοπωνυμικά προσωνύμια, που έχει στην Πελοπόννησο, είναι περισσότερα από αντίστοιχα προσωνύμια άλλης ολυμπιακής θεότητας. Πολλές είναι και οι περιπτώσεις, όπου πρωταγωνιστεί σε τοπικούς μύθους και παραδόσεις. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, και η σύνδεση της με ιστορικά γεγονότα. Σε ιερά της δίνεται η αφορμή για δύο πολεμικές συρράξεις, ενώ στην ιδιάζουσα περίπτωση της Δενθελιάτιδος σκιαγραφείται το ειδικό βάρος της λατρείας της

Ένα ακόμη πολύ σημαντικό στοιχείο είναι το πλήθος των επιθέτων με τα οποία συναντάται στην Πελοπόννησο. Ο συνολικός τους αριθμός ξεπερνάει τα εβδομήντα, και αποδεικνύει περίτρανα ότι πράγματι είναι η μετά τον Δία ολυμπιακή θεότητα με τα περισσότερα προσωνύμια. Τα προσωνύμια αυτά αντανakλούν και το ευρύ φάσμα των λατρειών και των υποστάσεων της. Όλα της τα χαρακτηριστικά, που αποκρυσταλλώθηκαν με το πέρασμα των χρόνων και διαμόρφωσαν την Άρτεμη του ολυμπιακού πάνθεου, συναντώνται εντός Πελοποννήσου. Την βρίσκουμε με το κατεξοχήν γνώρισμα της, ως κουροτρόφος με το επίθετο *Ορθία*, αλλά και με δύο από τα πιο σπάνια χαρακτηριστικά της, ως θεά προγονικού χαρακτήρα (*Πατριώτιδα* στις Πλειές) αλλά και με άσεμνο περιεχόμενο στην λατρεία της (*Κορδάκα* στην Ηλεία). Το προσωνύμιο, που συναντάται περισσότερο είναι αυτό της *Λιμνάτιδος* ή *Λιμναίας*. Σίγουρα αυτό σχετίζεται και με την γεωμορφολογία της περιοχής, αλλά ο κύριος λόγος είναι ο χαρακτήρας των συγκεκριμένων ιερών, που συνδέονται με διαβατήριες τελετές.

Δυστυχώς, τα ανασκαφικά δεδομένα είναι ελάχιστα, συγκριτικά μάλιστα με την έκταση και την διάδοση της λατρείας της, έτσι, όπως αυτή παραδίδεται μέσα από τις αρχαίες πηγές. Οι ανασκαμμένοι χώροι λατρείας της Αρτέμιδος στην Πελοπόννησο είναι μόλις 18. Επιπλέον, οι περισσότερες από αυτές τις ανασκαφές είναι μερικές από τις πρώτες, που διεξήχθησαν στον ελλαδικό χώρο στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αυτό κάνει τα δεδομένα ακόμη πιο φτωχά, καθώς εκείνη την περίοδο οι μέθοδοι ανασκαφής και καταγραφής του υλικού ήταν πολύ διαφορετικοί από τους σημερινούς. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις οι δημοσιεύσεις είναι πολύ αποσπασματικές και τα ευρήματα χαμένα. Το ιερό στο όρος Κτενιάς και το ιερό στην Κουμουθέκρα είναι δύο από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Παρ' όλα αυτά, μπορούν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα.

Πρώτον, δεν υπάρχει συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος, που να χρησιμοποιείται στους ναούς της θεάς. Αντίθετα, οι ναοί της προσαρμόζονται στις

τοπικές ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής. Στους Λουσούς, που ο ναός παρουσιάζει πολλές ιδιομορφίες, ενδεχομένως αυτές να οφείλονται σε ιδιαιτερότητες της λατρείας. Αλλά ακόμα και αν μπορούσε να τεκμηριωθεί αυτή η άποψη, αποτελεί μεμονωμένο παράδειγμα και σχετίζεται με την συγκεκριμένη υπόσταση της *Ημέρας*. Το να υπήρχαν, όμως, συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά για συγκεκριμένη υπόσταση της θεάς, είναι κάτι, που δεν μπορεί να αποκλειστεί. Άλλωστε, οι σωζόμενοι ναοί της προέρχονται από διάφορες λατρείες της, και έτσι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να διαπιστωθεί. Από αυτή την άποψη θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον ο ναός της *Βραυρωνίας* στη Στύμφαλο, για να διαπιστωθεί η πρόταση του Τραυλού για παρουσία άδυτου στους ναούς της Αρτέμιδος, που σχετίζονται άμεσα με τον μύθο της Ιφιγένειας.

Σε τρεις ναούς της παρατηρείται ο ασυνήθιστος προσανατολισμός Β→Ν. Το στοιχείο αυτό, αν και παρατηρείται και σε άλλες περιοχές, θεωρείται τοπική αρκαδική ιδιαιτερότητα, και η έρευνα δεν έχει ακόμα καταλήξει για τους λόγους, που επιλεγόταν. Παρόλ' αυτά, είναι μεγάλο συγκριτικά το ποσοστό των ναών της, στους οποίους παρουσιάζεται. Σε αυτήν την κατηγορία δεν εντάσσεται ο γεωμετρικός ναός της Ρακίτας. Σε αυτόν οι λόγοι ήταν μάλλον καθαρά πρακτικοί. Άλλωστε, σε αυτόν το ναό ο προσανατολισμός περισσότερο δείχνει να έχει απόκλιση από τον κανονικό παρά άλλο προσανατολισμό.

Οι δύο απομονωμένοι και σε εξαιρετικά δυσπρόσιτες περιοχές ναοί της *Αοντίας* στην Ρακίτα και της *Κνακεάτιδας* στο Μαυρίκι κατέχουν ξεχωριστή θέση ανάμεσα στα ιερά της θεάς. Ο πρώτος είναι ενδεχομένως ο πιο παλιός ναός της θεάς, ενώ «έδωσε» στην έρευνα ένα προσωνόμιο μοναδικό μέχρι σήμερα. Το *Αοντία* εκτός του ότι δεν συναντάται πουθενά αλλού, αποκαλύπτει και μία ακόμη πλευρά της θεάς, αφού σχετίζεται με τον άνεμο. Μέχρι τώρα η Άρτεμις είχε άμεση σχέση μόνο με το στοιχείο του νερού και της φωτιάς. Με τον αέρα συνδέεται για πρώτη φορά στη Ρακίτα. Ο ναός στο Μαυρίκι, από την άλλη, είναι ένας από τους πρώτους, αν όχι ο πρώτος, ναός του ελλαδικού χώρου εξ ολοκλήρου κατασκευασμένος από μάρμαρο. Αυτό έχει να κάνει σίγουρα με την γειτνίασή του με τα ονομαστά λατομεία των Δολιανών. Όμως, αυτό δεν του αφαιρεί τίποτα από την σπουδαιότητά του.

Για τα λατρευτικά αγάλματα της θεάς δεν μπορούν να ειπωθούν πολλά πράγματα, αφού σώζονται πολύ λίγα και αποσπασματικά, ενώ για την πρόταση της Κουρίνου η έρευνα δεν έχει ακόμη αποφασίσει. Από τα λίγα, όμως, στοιχεία γίνεται αντιληπτό ότι ο τύπος της Κυνηγέτιδας είναι πολύ ισχυρός και ότι τελικά το βασικό χαρακτηριστικό της Αρτέμιδος είναι ότι πρόκειται για τη θεά του κυνηγιού.

Τα αφιερώματα, που έχουν βρεθεί στα ανεσκαμμένα ιερά της Αρτέμιδος, δεν διαφοροποιούνται σε σχέση με τα ιερά άλλων γυναικείων θεοτήτων. Ειδώλια και ανδρικών και γυναικείων μορφών, περόνες, ψέλλια, ενώτια αποτελούν «καθιερωμένα» ευρήματα και για την Ήρα, την Αθηνά και την Αφροδίτη. Μόνο οι μάσκες από το ιερό της *Ορθίας* στην Σπάρτη αποτελούν μία ξεχωριστή κατηγορία

ευρημάτων και σχετίζονται με τα τελετουργικά δρώμενα της λατρείας. Δυστυχώς, δεν είναι ανασκαμμένα τα ιερά της *Κορυθαλίας* και της *Καρυάτιδος*, που είναι γειτονικά με την *Ορθία*, και στα οποία υπήρχαν παρόμοιοι λατρευτικοί χοροί και δρώμενα. Θα είχε ενδιαφέρον να εξεταστεί το κατά πόσο υπάρχει μία λακωνική παράδοση σχετικά με τελετουργικά δρώμενα. Και η ήδη στενή σχέση της θεάς με αυτά, να τεκμηριωνόταν και ανασκαφικά σε επίπεδο ευρημάτων.

Το κάτοπτρο, επίσης, αποτελεί συχνό εύρημα στα ιερά της *Λιμνάτιδος*. Το αν πρόκειται μόνο για ανάθημα ή για αντικείμενο που το χρησιμοποιούσαν στις διαβατήριες τελετές είναι ένα ερώτημα χωρίς απάντηση προς το παρόν. Ενδεχομένως, τα κάτοπτρα να αποτελούν μία ακόμη ξεχωριστή κατηγορία ευρημάτων, όπως οι μάσκες της *Ορθίας*, και να συνδέονται άμεσα με τελετουργικά δρώμενα.

Η Άρτεμις έχει στενή σχέση με την Αρκαδία. Εκεί εντοπίζονται οι περισσότερες λατρείες της θεάς αλλά και τα περισσότερα ανεσκαμμένα ιερά της. Επιπλέον, η θεά πρωταγωνιστεί σε αρκετούς τοπικούς μύθους της περιοχής, όπως αυτός της *Καλλιστούς*. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι δύο ιερά της βρίσκονταν δίπλα σε τάφους μυθικών προσώπων, που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την Αρκαδία. Το ιερό της *Καλλίστης* Αρτέμιδος βρισκόταν δίπλα στον τάφο της ομώνυμης αρκαδικής ηρωίδας, ενώ δίπλα στον τάφο της *Πηνελόπης* βρισκόταν το ιερό της στη *Μαντίνεια*. Σύμφωνα, με μια αρκαδική παράδοση, η *Πηνελόπη* ήταν η μητέρα του τραγοπόδαρου *Πάνα*, του κατεξοχήν αρκαδικού θεού. Ενώ στο ιερό στα *Λυκόχια* Άρτεμις και *Πάνας* λατρεύονταν από κοινού.

Η στενή σχέση με την Αρκαδία ενδεχομένως, να μπορεί να εξηγηθεί από τον χαρακτήρα του τόπου, έτσι, όπως αυτός σκιαγραφείται μέσα από τους αρχαίους συγγραφείς. Η Αρκαδία έχει στοιχεία ενός *locus amoenus*. Θεωρείται ένας τόπος απομονωμένος με άγρια φύση, που διατηρεί πολλά αρχέγονα στοιχεία. Ταυτόχρονα, όμως είναι και ο τόπος των αιματηρών θυσιών και των αυστηρών εθίμων. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά ταιριάζουν απόλυτα στην Άρτεμη. Είναι η «βασίλισσα της υπαίθρου» αλλά ταυτόχρονα και μία από τις πιο αυστηρές και σκληρές θεότητες, που συχνά απαιτούσε ακόμη και ανθρωποθυσία.

Το βασικό συμπέρασμα πάντως, είναι ότι η Πελοπόννησος αποτέλεσε για την Αρτέμιδα μία πολύ σημαντική κοιτίδα, στην οποία αποκαλύπτεται ο πολυεπίπεδος και σύνθετος χαρακτήρας της. Η λατρεία της είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη και δημοφιλής, αποδεικνύοντας ότι ο είχε δίκιο ο μεγάλος θρησκευολόγος *Martin Nilsson*, που χαρακτήρισε την Αρτέμιδα την αγαπημένη θεά των Ελλήνων.

6.ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ.1:** Η Πελοπόννησος κατά την αρχαιότητα (Ελληνιστική Κεραμική από την Πελοπόννησο, ΥΠ.ΠΟ. – ΣΤ' Ε.Π.Κ.Α., Αθήνα 2005, 8)
- Εικ.2 :** Κάτοψη ναού της Λιμναίας Αρτέμιδος (Ορλάνδος 1937, 95, εικ.2)
- Εικ.3 :** Κάτοψη των οικοδομημάτων της αγοράς της ελληνιστικής Σικυώνας (Παπαχατζής 2003, 66).
- Εικ.4 :** Κάλυμμα σαρκοφάγου από το ναό της Λιμναίας (Μυλωνάς 1984, εικ.95).
- Εικ.5 :** Ο ναός της Λιμναίας από Α (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.6 :** Ο ναός της Λιμναίας από Ν (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.7 :** Τμήμα βωμού στη Σικυώνα (Κρυστάλλη-Βότση 1988, 22, εικ.22).
- Εικ.8 :** Πήλινα γείσα από το ναό της Λιμναίας (Φιλαδελφεύς 1926, 49, εικ.4).
- Εικ.9 :** Ελληνιστικό κιονόκρανο από το ναό της Λιμναίας (Κρυστάλλη-Βότση, ΠΑΕ 1987, Ανασκαφή Σικυώνας, 66-68, πιν.55β).
- Εικ.10 :** Τμήμα σίμης με βλαστόσπειρα και μισό τμήμα λεοντοκεφαλής από το ναό της Λιμναίας (Κρυστάλλη-Βότση, ΠΑΕ 1987, Ανασκαφή Σικυώνας, 66-68, πιν.54α).
- Εικ.11 :** Τμήμα ηγεμόνα με διπλή σειρά ανθεμίων και λωτών από το ναό της Λιμναίας (Κρυστάλλη-Βότση, ΠΑΕ 1987, Ανασκαφή Σικυώνας, 66-68, πιν.53α).
- Εικ.12 :** Ο ναός της Λιμναίας από Α (Μυλωνάς 1984, εικ.94).
- Εικ.13 :** Σχέδιο της κάτοψης από το ναό της Ορθίας στη Λυκώνη (Ι.Κ. Κοφινιώτης, *«Ιστορία του Άργους υπό των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρις ημών»*, Αθήνα 1892, 39).
- Εικ.14 :** Κάτοψη του τεμένους του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (Παπαχατζής 2002, τ.2, 201, εικ.222).
- Εικ.15 :** Ο ναός της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο, όπως σωζόταν τον καιρό της ανασκαφής (ΠΑΕ 1899, πιν.4,2).
- Εικ.16 :** Αναπαράσταση της κάτοψης του ναού της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Καββαδίας 1906, 92, εικ.1).
- Εικ.17:** Ο ναός της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο από Δ (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.18:** Ναός Αρτέμιδος στην Επίδαυρο. Το πλακόστρωτο δάπεδο μπροστά από την πρόσοψή του στα ανατολικά (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.19:** Σίμη από το ναό της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο. Κεφαλή κάπρου ως υδρορροή (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.20:** Σίμη από το ναό της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο. Κεφαλή σκύλου ως υδρορροή (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.21:** Ανωδομή του ναού της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.22 :** Αναπαράσταση του ναού της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Καββαδίας 1906, 93, εικ.2).
- Εικ.23 :** Αναπαράσταση δυτικού αετώματος του ναού της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Γιαλούρης 1967, πιν.38α).
- Εικ.24 :** Αναπαράσταση ανατολικού αετώματος του ναού της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Γιαλούρης 1967, πιν.38β).

- Εικ.25 :** Εμπρόσθια όψη της υπ.αριθ.160 Νίκης-ακρωτηρίου από το ναό της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Γιαλούρης 1967, πιν.25α).
- Εικ.26 :** Εμπρόσθια όψη της υπ.αριθ.2188 Νίκης από το ναό της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο (Γιαλούρης 1967, πιν.30α).
- Εικ.27 :** Κάτοψη της ανασκαφής στην Παλιά Επίδαυρο, θέση Καταράχι (Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, 48, σχ.2).
- Εικ.28 :** Άποψη της ανασκαφής στην Παλιά Επίδαυρο (Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, πιν.39).
- Εικ.29 :** Άποψη της ανασκαφής στην Παλιά Επίδαυρο (Αρχοντίδου-Αργύρη 1977, πιν.40).
- Εικ.30 :** Η επιγραφή SEG 11.273a (Add.) από τον ιερό της Αρτέμιδος στο Μεγαλοβούνι (Mitsos 1949, pl.2, no.4).
- Εικ.31 :** Πήλινο ειδώλιο εγκύου από το ιερό των Νυμφών στο χωριό Άνω Πιτσά Κορινθίας (Παπαχατζής 1978, πιν.3α).
- Εικ.32 :** Σημερινή κατάσταση του τεμένους της Ορθίας στη Σπάρτη (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.33 :** Σημερινή κατάσταση του τεμένους της Ορθίας στη Σπάρτη (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.34 :** Κάτοψη του τεμένους της Ορθίας των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων (Παπαχατζής 2002, τ.2, 371, εικ.385).
- Εικ.35 :** Αναπαράσταση του τεμένους της Ορθίας των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων (Παπαχατζής 2002, τ.2, 376, εικ.391).
- Εικ.36 :** Κάτοψη του πρώτου ναού της Ορθίας στη Μεσσήνη (Θέμελης 2002, 85, εικ.72).
- Εικ.37 :** Ο πρώτος ναός της Ορθίας στη Μεσσήνη από ΒΑ (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.38 :** Κάτοψη του Ασκληπιείου της Μεσσήνης (Θέμελης 2002, 60, εικ.40).
- Εικ.39 :** Κάτοψη του ναού της Ορθίας στο συγκρότημα του Ασκληπιείου με και χωρίς τα βάθρα (Θέμελης 2002, 75, εικ.57).
- Εικ.40 :** Το Αρτεμίσιο του Ασκληπιείου της Μεσσήνης από Α (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.41 :** Η δυτική πτέρυγα του Ασκληπιείου της Μεσσήνης από ΒΑ (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.42 :** Ειδώλιο στο τύπο της Αρτέμιδος Φωσφόρου από το πρώτο ιερό της Ορθίας στη Μεσσήνη (Θέμελης 2002, 86, εικ.73).
- Εικ.43 :** Τμήματα από τον κορμό του πρώτου λατρευτικού αγάλματος της Ορθίας στη Μεσσήνη (Θέμελης 2002, 86, εικ.74).
- Εικ.44 :** Μαρμάρινος κορμός της ιέρειας Μεγούς. Από το Αρτεμίσιο του Ασκληπιείου της Μεσσήνης (Θέμελης 2002, 76, εικ.59).
- Εικ.45 :** Αριστερό χέρι από άγαλμα ιέρειας, που κρατάει το ξόανο της θεάς. Από το Αρτεμίσιο του Ασκληπιείου της Μεσσήνης (Θέμελης 2002, 76, εικ.60).
- Εικ.46 :** Σχέδιο πρόσοψης ιωνικού κιονόκρανου από το Αρτεμίσιο του Ασκληπιείου της Μεσσήνης (Ορλάνδος 1962, 105, εικ.5).

- Εικ.47 :** Σχέδιο πλάγιας όψης ιωνικού κιονόκρανου από το Αρτεμίσιο του Ασκληπιείου της Μεσσήνης (Ορλάνδος 1962, 105, εικ.5).
- Εικ.48 :** Το αριστερό τμήμα του κεφαλιού του λατρευτικού αγάλματος της Αρτέμιδας Ορθίας-Φωσφόρου με αρ. ευρ. ΑΕΜ 55. (Θέμελης 2002, 134, εικ.136).
- Εικ.49 :** Τα θραύσματα από το λατρευτικό άγαλμα της Λιμνάτιδας στην Ιθώμη. Σχέδια του Le Bas. (ΠΑΕ 2006, 59, εικ.4α-β).
- Εικ.50 :** Χάρτης της αρχαίας Μεσσήνης (Παπαχατζής 2002, τ.3, 113, εικ.39).
- Εικ.51 :** Κάτοψη του ιερού της Λιμνάτιδος στην Ιθώμη (Θέμελης 2002, 114, εικ.115).
- Εικ.52 :** Το ιερό της Λιμνάτιδας στην Ιθώμη από Β (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.53 :** Το δάπεδο του σηκού του ναού της Λιμνάτιδας στην Ιθώμη (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.54 :** Ο βωμός της Λιμνάτιδας στην Ιθώμη από ΒΔ (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.55 :** Το άγαλμα της Αρτέμιδος στον τύπο της Λαφρίας (Θέμελης 2002, 95, εικ.84).
- Εικ.56 :** Αναπαράσταση της πρόσοψης του ναού της Λιμνάτιδος στην Ιθώμη με το λατρευτικό άγαλμα της Λαφρία στο βάθος. Σχέδιο του Le Bas. (Θέμελης 2002, 115, εικ.116).
- Εικ.57 :** Κάτοψη του ιερού της Λιμνάτιδας στο Λάπιθο (Sinn 1981, beilage 4).
- Εικ.58 :** Φωτογραφία από την πρώτη ανασκαφή του ναού της Λιμνάτιδας στο Λάπιθο (Sinn 1978, tafel 22b).
- Εικ.59:** Η εικόνα του ναού της Λιμνάτιδας στο Λάπιθο τον καιρό της ανασκαφής. Από ΝΔ (Sinn 1981, tafel 12b).
- Εικ.60 :** Σχέδιο του χάλκινου κατόπτρου από το ναό της Λιμνάτιδας στο Λάπιθο (Sinn 1981, 29, Abb.1.a.b).
- Εικ.61 :** Σχέδιο της χάλκινης φιάλης από τον ναό της Λιμνάτιδας στο Λάπιθο (Sinn 1981, 30, Abb.2).
- Εικ.62 :** Τμήμα δωρικού κιονόκρανου από το ναό της Λιμνάτιδας στο Λάπιθο (Sinn 1981, tafel 16,3).
- Εικ.63 :** Τμήμα γείσου από το ναό της Λιμνάτιδας στο Λάπιθο (Sinn 1981, tafel 16,4).
- Εικ.64 :** Κάτοψη του ναού και του αποθέτη στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 2000, 33, εικ.2).
- Εικ.65 :** Γενική άποψη της ανασκαφής του ναού της Αοντίας στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 2000, 32, εικ.1).
- Εικ.66 :** Κάτοψη της ανασκαφής του ναού της Αοντίας στη Ρακίτα με αριθμημένες τις βάσεις της περίστασης (Πετρόπουλος 1996/97, 178, σχ.1).
- Εικ.67 :** Άποψη του ναού της Αοντίας στη Ρακίτα από ΝΔ (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.68 :** Πιθανές αναπαραστάσεις της στέγης του ναού της Αοντίας στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 2000, 35, εικ.4).
- Εικ.69 :** Ο τοίχος του άδυτου στο ναό της Αοντίας στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 1996/97, 158, σχ.3).

Εικ.70 : Βάσεις προστώου από το ναό της Αοντίας στη Ρακίτα. Από ΒΔ (Πετρόπουλος 2000, 34, εικ.3).

Εικ.71 : Ντόπια κεραμική από το ναό της Αοντίας στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 2001, tafel 4,2).

Εικ.72 : Πήλινα ομοιώματα σιταποθηκών από το ναό της Αοντίας στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 1987/88, πίν. ΙΑ', εικ.9).

Εικ.73 : Τμήματα από πήλινα ομοιώματα δωρικών κιονόκρανων. Ναός Αοντίας στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 1996/97, 182, εικ.9).

Εικ.74 : Η επιγραφή του κατόπτρου ΡΑΚ 146/96 από το ναό της Αοντίας στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 2001, tafel 4,5).

Εικ.75 : Σχεδιαστική αποτύπωση των δύο πλευρών του κατόπτρου ΡΑΚ 146/96 από το ναό της Αοντίας στη Ρακίτα (Πετρόπουλος 2001, 43, εικ.3).

Εικ.76 : Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Ρακίτας (Πετρόπουλος 1996/97, 182, σχ.5).

Εικ.77 : Κάτοψη του αρχαίου Ορχομενού (Παπαχατζής 2002, τ.4, 224, εικ.191).

Εικ.78 : Λαβή κατόπτρου από το ναό της Μεσοπολίτιδας στον Ορχομενό (Blum – Plassart 2 1914, 77, fig.4).

Εικ.79 : Κάτοψη του ναού και του βωμού της Μεσοπολίτιδας στον Ορχομενό (Παπαχατζής 2002, τ.4, 225, εικ.192).

Εικ.80 : Ο ναός της Μεσοπολίτιδας στον Ορχομενό τον καιρό της ανασκαφής. Από Α. (Blum – Plassart 2 1914, 74, fig.2).

Εικ.81 : Ο βωμός της Μεσοπολίτιδας στον Ορχομενό τον καιρό της ανασκαφής. Από Δ. (Blum – Plassart 2 1914, 78, fig.7).

Εικ.82 : Κάτοψη του ιερού της Ημέρας στους Λουσούς (Παπαχατζής 2002, τ.4, 245, εικ.217).

Εικ.83 : Αναπαράσταση της κάτοψης του ναού της Ημέρας στους Λουσούς σύμφωνα με τους πρώτους ανασκαφείς (Wilhelm – Reichel 1901, 24, fig.14).

Εικ.84 : Η κάτοψη του ναού της Ημέρας στους Λουσούς όπως σώζεται (Ladstätter 2001, 144, Abb.1).

Εικ.85 : Το ανατολικό τμήμα του ναού της Ημέρας με το εκκλησάκι της Παναγίας τον καιρό της πρώτης ανασκαφής (Wilhelm – Reichel 1901, 32, fig.19).

Εικ.86 : Ο ναός της Ημέρας στην τωρινή του κατάσταση. Από ΝΑ (λήψη της γράφουσας).

Εικ.87 : Μέτωπο καλυπτήρα (ΤΚα 32/87) από το ναό της Ημέρας στους Λουσούς (Schauer 2006, 79, εικ.5).

Εικ.88 : Μέτωπο καλυπτήρα (ΤΚα 11/80) με κεφαλή Αθηνάς από το ναό της Ημέρας στους Λουσούς (Mitsopoulos – Leon 2001, 414, Abb.1).

Εικ.89 : Τμήματα σίμης (ΤΚα 17a+b/86 + 20a+b/86 + 21/86 + 2/87) από το ναό της Ημέρας στους Λουσούς (Schauer 2006, 79, εικ.6).

Εικ.90 : Κλειστό αγγείο (Κ 4/97) από το ναό της Ημέρας στους Λουσούς (C. Schauer, «Zur früher Keramik aus dem Artemisheiligtum von Lousoi», tafel 18,2. Forschungen

in der Peloponnes. Akten des Symposions anlässlich der Feier 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen, Athen 5-7/3/1998, Athen 2001).

Εικ.91 : Τμήμα λακωνικού καλυπτήρα (TKa 116/1987) από το ναό της Ημέρας στους Λουσοούς (Mitsopoulos Leon 1990, pl.14).

Εικ.92 : Χάλκινο αγαλματίδιο (Frankfurt, Liebieghaus 436) από το ναό της Ημέρας στους Λουσοούς (Lamp 1925/27, 140, fig.3).

Εικ.93 : Χάλκινο αγαλματίδιο (Berlin, Staatliche Museen 7644) από το ναό της Ημέρας στους Λουσοούς (Lamp 1925/27, pl.XXV, no.35).

Εικ.94 : Σχέδιο μαρμάρινου θραύσματος, που θεωρείται προερχόμενο από το λατρευτικό άγαλμα της Ημέρας στους Λουσοούς (Wilhelm – Reichel 1901, 35, fig.23).

Εικ.95: Γενικό τοπογραφικό του αρχαιολογικού χώρου των Βασσών (Αραπογιάννη 2002, 8, εικ.3).

Εικ.96 : Τοπογραφικό σχέδιο του ιερού χώρου του Κωτίλου (Αραπογιάννη 2002, 11, εικ.8).

Εικ.97 : Τα δύο οικοδομήματα της κορυφής του Κωτίλου από ΝΔ (Sinn 2002, 196, fig.3).

Εικ.98: Τα δύο οικοδομήματα της κορυφής του Κωτίλου από ΝΔ. Σημερινή κατάσταση (λήψη της γράφουσας).

Εικ.99 : Θέση Κώτιλο. Ο νότιος ναός από Β (λήψη της γράφουσας).

Εικ.100 : Θέση Κώτιλο. Ο βόρειος ναός από Δ (λήψη της γράφουσας).

Εικ.101: Σχέδιο από τμήμα ακροκεράμου από το νότιο κτήριο του Κωτίλου (Κουρουνιώτης 1903, 164, εικ.4).

Εικ.102 : Τα χάλκινο έλασμα (E.A.M. 13096) από το Κώτιλο με την απελευθερωτική επιγραφή (Cooper 1975, pl.50d).

Εικ.103 : Χάλκινο γυναικείο ειδώλιο (E.A.M. 13098) από το Κώτιλο (Sinn 2002, 197, fig.4).

Εικ.104: Πλακίδιο με χαραγμένη γυναικεία μορφή (E.A.M. 13099) από το Κώτιλο (Sinn 2002, 197, fig.5).

Εικ.105: Τμήμα από ειδώλιο Πάνα, που παίζει διπλό αυλό (Κουρουνιώτης 1903, 170, εικ.6).

Εικ.106: Κάτοπτρο με λαβή ξεχωριστά κατασκευασμένη και κοίλο δίσκο (Κουρουνιώτης 1903, 174, εικ.8,2).

Εικ.107: Πήλινες γυναικείες προτομές από το Κώτιλο (Κουρουνιώτης 1903, 167-168, εικ.5).

Εικ.108: Το κάτοπτρο με αρ. καταγραφής 13104 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από το Κώτιλο (Κουρουνιώτης 1903, 174, εικ.8,3).

Εικ.109 : Σημερινή εικόνα του ναού της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Π. Σαραντάκης, «Περιήγηση Αρκαδίας», Αθήνα 2008, 77).

Εικ.110 : Φωτογραφία του 1907 από την ανασκαφή του ναού της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 4, εικ.1).

Εικ.111 : Η εικόνα του ναού της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι το 1910 (Østy 1990/91, 306, fig.177).

Εικ.112 : Η κάτοψη του ναού της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι με τα τμήματα, που σώζονταν κατά χώραν (Ρωμαίος 1952, 6, εικ.2).

Εικ.113 : Η κάτοψη του ναού της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι, όπως αποκαταστάθηκε από τον Ρωμαίο (Ρωμαίος 1952, 7, εικ.3).

Εικ.114 : Η κάτοψη του ναού της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι, όπως αποκαταστάθηκε από τον Østy (Østy 1990/91, 308, fig.179).

Εικ.115 : Τμήματα κιονόκρανων από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 11, εικ.6).

Εικ.116 : Τμήματα τριγλύφων από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 12, εικ.8).

Εικ.117 : Τμήμα μαρμάρινου ακρωτηρίου με διακόσμηση ανάγλυφης γοργόνας από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 19, εικ.16).

Εικ.118 : Σχεδιαστική αποκατάσταση του νεότερου ακρωτηρίου από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 18, εικ.15).

Εικ.119 : Αποκατάσταση της πρόσοψης του ναού της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 15, εικ.11).

Εικ.120 : Χάλκινη λύρα από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Voyatzis 1990, pl.144b).

Εικ.121 : Χάλκινο ειδώλιο υδροφόρου από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Voyatzis 1990, pl.61b).

Εικ.122 : Χάλκινο ειδώλιο αυλητή από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Voyatzis 1990, pl.61a).

Εικ.123 : Οι δύο μικροσκοπικοί χάλκινοι κούροι από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Voyatzis 1990, pl.62).

Εικ.124 : Τμήματα πήλινων ειδωλίων από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 29, εικ.22).

Εικ.125 : Μαρμάρινος σκύλος με αρ.ευρ.243 του Μουσείου Τεγέας. Από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 28, εικ.21).

Εικ.126 : Σχέδιο από το θραύσμα σκύφου MP3. Από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Voyatzis 1990, fig.13).

Εικ.127 : Σχέδιο μαρμάρινου θραύσματος από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1952, 30, εικ.23).

Εικ.128: Ερμαϊκή στήλη αφιερωμένη στον Αγαθό Δαίμονα (αρ. ευρ. 225 του μουσείου Τεγέας). Από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1911, 151, εικ.2).

Εικ.129 : Ερμαϊκή στήλη αφιερωμένη στις Νύμφες (αρ. ευρ. 228 του μουσείου Τεγέας). Από το ναό της Κνακεάτιδας στο Μαυρίκι (Ρωμαίος 1911, 154, εικ.11).

Εικ.130 : Το αγαλμάτιο με αρ. ευρ. 312 του μουσείου Τεγέας (Ρωμαίος 1952, 30, εικ.24).

- Εικ.131 :** Ευρήματα από το ιερό της Αρτέμιδας κοντά στους Ερμές (Ρωμαίος 1908, παρένθετος πίν.1).
- Εικ.132 :** Κάτοψη της ανασκαφής στο λόφο του Προφήτη Ηλία στα Λυκόχια (Σταϊνχάουερ 1975, 78, σχ.2).
- Εικ.133 :** Σημερινή κατάσταση στο λόφο του Προφήτη Ηλία στα Λυκόχια από Ν. (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.134 :** Ειδώλιο σκύλου από το ιερό της Αρτέμιδος και του Πανός στα Λυκόχια (Σταϊνχάουερ 1975, πιν.46β).
- Εικ.135 :** Μαρμάρينو αγαλμάτιο νεανικής ανδρικής μορφής. Από το ιερό της Αρτέμιδος και του Πανός στα Λυκόχια (Σταϊνχάουερ 1973, πιν.150α).
- Εικ.136 :** Η αίθουσα με τα περιρραντήρια στο πλάτωμα Λακκούλι. Λόφος Προφήτη Ηλία στα Λυκόχια (Σταϊνχάουερ 1975, πιν.46α).
- Εικ.137 :** Πήλινα ειδώλια από το ιερό της Αρτέμιδος και του Πανός στα Λυκόχια (Σταϊνχάουερ 1975, πιν.46γ).
- Εικ.138 :** Η θέση του ιερού της Αρτέμιδας στο όρος Κτενιάς από Ν/ΝΔ (πάνω) και από Ν (κάτω) (Κουρίνου 2008, πιν.36, εικ.10-11).
- Εικ.139 :** Η μπροστινή όψη του αγάλματος με αρ.ευρ.57 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.140 :** Η πλαϊνή όψη του αγάλματος με αρ.ευρ.57 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.141 :** Η πλαϊνή όψη του αγάλματος με αρ.ευρ.57 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (λήψη της γράφουσας).
- Εικ.142 :** Σχέδιο της ερμαϊκή στήλη Αρτέμιδος (αρ.ευρ.1437 του μουσείου Τεγέας) από το ιερό στο όρος Κτενιάς (Παπαχατζής 2002, τ.4, 396, εικ.437).
- Εικ.143 :** Σχέδιο του αγαλματιδίου Χ. 7414 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που αποκαθιστά και το τμήμα των ποδιών που δεν σώζεται (Ridder 1900, 15, fig.11-12).
- Εικ.144 :** Χάρτης της Κορινθίας (Παπαχατζής 2003, 8-9).
- Εικ.145 :** Σχέδιο του λιμανιού των Κεγχρεών (Παπαχατζής 2003, 40).
- Εικ.146:** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Σικυώνας (Παπαχατζής 2002, τ.2, 91, εικ.81,8).
- Εικ.147 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Σικυώνας (Παπαχατζής 2002, τ.2, 91, εικ.81,10).
- Εικ.148 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Τροιζήνας (Οικονομίδου 2003, 116, εικ.12).
- Εικ.149 :** Χάρτης Αργολίδας (Παπαχατζής 1978, 8-9).
- Εικ.150 :** Χάρτης της αρχαίας Τροιζήνας με σημειωμένη την πιθανή θέση του ναού της Σωτείας (Παπαχατζής 2002, τ.2, 242, εικ.277).
- Εικ.151 :** Χάρτης της Λακωνίας (Παπαχατζής 2002, τ.2, 309, εικ.347).
- Εικ.152 :** Χάρτης της πόλης της Σπάρτης (Παπαχατζής 2002, 341, εικ.359).

- Εικ.153 :** Το εκκλησάκι της Παναγίας κοντά στο χωριό Αράχοβα (Παπαχατζής 2002, τ.2, 331, εικ.354).
- Εικ.154 :** Οπισθότυπος νομίσματος της πόλης του Λα (Παπαχατζής 2002, τ.2, 413, εικ.418,4).
- Εικ.155 :** Ο ενεπίγραφος βωμίσκος με αρ. ευρ. 6109 του Επιγραφικού Μουσείου. Πίσω και πλαϊνή όψη (Perra – Delmouzu 1974, 305, fig.2).
- Εικ.156 :** Ο ενεπίγραφος βωμίσκος με αρ. ευρ. 6109 του Επιγραφικού Μουσείου. Η όψη της επιγραφής (Perra – Delmouzu 1974, 304, fig.1).
- Εικ.157 :** Ο ενεπίγραφος βωμίσκος με αρ. ευρ. 6109 του Επιγραφικού Μουσείου. Η πλάγια όψη με την παράσταση της όρθιας κατσίκας (Perra – Delmouzu 1974, 306, fig.3).
- Εικ.158 :** Χάρτης της Πελοποννήσου με την περιοχή της Δενθελιάτιδας (Σακελλαρίου 1971, 51).
- Εικ.159 :** Χάρτης της Μεσσηνίας (Θέμελης 2002, 16, εικ.4).
- Εικ.160:** Οπισθότυπος νομίσματος της Μοθώνης (Παπαχατζής 2002, τ.3, 166, εικ.129,2).
- Εικ.161:** Σχέδιο από το ενεπίγραφο κάτοπτρο με αρ. ευρ. ΜΚ 872 του μουσείου Καλαμάτας (Κουρσούμης 2004/09, 320, εικ.2).
- Εικ.162 :** Σχέδιο από τμήμα λαβής κατόπτρου (Παπαθανασόπουλος 1961/62, 96, σχ.4)
- Εικ.163 :** Χάρτης της Ηλείας (Παπαχατζής 2002, τ.3, 194-195, εικ.168).
- Εικ.164 :** Κάτοψη της ανασκαφής στο Επιτάλιο. Επάλληλες φάσεις οικοδομημάτων (Θέμελης 1968, 196, σχ.3).
- Εικ.165 :** Χάρτης της αρχαίας Αχαΐας (Μ. Πετρόπουλος, «*Επιτύμβιο επίγραμμα από τη Μαμουσιά Αιγιαλείας*», ΑΔ 2001, Α' Μελέτες, 330, εικ.1).
- Εικ.166 :** Χάρτης της πόλης των Πατρών (Παπαχατζής 2002, τ.4, 81, εικ.26).
- Εικ.167 :** Βόρεια εξωτερική πλευρά του μεσαιωνικού κάστρου των Πατρών. Αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση (Παπαχατζής 2002, τ.4, 95, εικ.42).
- Εικ.168 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Πατρών με σκηνή από την γιορτή της Λαφρίας (Παπαχατζής 2002, τ.4, 92, εικ.40,4).
- Εικ.169 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Πατρών (Παπαχατζής 2002, τ.4, 92, εικ.40,1).
- Εικ.170 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Πατρών (Παπαχατζής 2002, τ.4, 92, εικ.40,2).
- Εικ.171 :** Αετωματικά γλυπτά από την κοίτη του Βελβιτσιάνικου ποταμιού (Πετρόπουλος 1991, 256, εικ.3).
- Εικ.172 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Πατρών με παράσταση της Τρικλαρίας (Imhoof Blumer – Gardner 1886, pl.LXVI, Q, xi).
- Εικ.173 :** Εμπροσθότυπος χάλκινου νομίσματος Αιγίου (Gardner 1927, pl.IV.16).
- Εικ.174 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Αιγίου (Imhoof Blumer – Gardner 1886, pl.LXVII, R, xxii).

- Εικ.175 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Αιγείρας (Imhoof Blumer – Gardner 1886, pl.LXVII, S, iv).
- Εικ.176 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Αιγείρας (Imhoof Blumer – Gardner 1886, pl.LXVII, S, v).
- Εικ.177 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Πελλήνης (Παπαχατζής 2002, τ.4, 169, εικ.141,2).
- Εικ.178 :** Οπισθότυπος ασημένιου νομίσματος Μαντίνειας (Imhoof Blumer – Gardner 1886, pl.LXVII, S, xvii).
- Εικ.179 :** Η πλάκα αρ. ευρ.217 Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από τη Μαντίνεια. Εικονίζονται τρεις Μούσες (Καλτσάς 2007, 87).
- Εικ.180 :** Χάρτης της Αρκαδίας
- Εικ.181 :** Χάλκινο νόμισμα Ορχομενού (Δ. Τσαγκάρη, «*Νομισμάτων Ιστορία. Αρκαδία*», Νομισματική Συλλογή Alpha Bank, Αθήνα 2005, 7).
- Εικ.182:** Οπισθότυπος νομίσματος Ορχομενού (Imhoof Blumer – Gardner 1886, pl.LXVII, S, xxiv).
- Εικ.183 :** Νόμισμα Φενεού (Gardner 1927, pl.xxxvi.12).
- Εικ.184 :** Εμπροσθότυπος αργυρού στατήρα της Στυμφάλου (Δ. Τσαγκάρη, «*Νομισμάτων Ιστορία. Αρκαδία*», Νομισματική Συλλογή Alpha Bank, Αθήνα 2005, 14).
- Εικ.185 :** Εμπροσθότυπος νομίσματος Αλέας (Jost 1985, pl.26,4).
- Εικ.186 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Καφυών (Jost 1985, pl.28,3).
- Εικ.187 :** Χάρτης της αρχαίας αγοράς της Μεγαλόπολης (Παπαχατζής 2002, τ.4, 309, εικ.305).
- Εικ.188 :** Αναπαράσταση του πλαστικού συντάγματος του Δαμοφώντα στη Λυκόσουρα από τον Dickins (Παπαχατζής 2002, τ.4, 337, εικ.336).
- Εικ.189 :** Οπισθότυπος χάλκινου νομίσματος Φιγάλειας (Jost 1985, pl.19,4).
- Εικ.190 :** Η στήλη με αρ. ευρ. 2295 του Μουσείου Τεγέας (Καράγιωργα - Σταθακοπούλου 1999, πιν.15).
- Εικ.191 :** Πήλινη μάσκα από το τέμενος της Ορθίας στη Σπάρτη (Carter 1987, 359, fig.4).
- Εικ.192 :** Πήλινη μάσκα με γκροτέσκα χαρακτηριστικά από το τέμενος της Ορθίας στη Σπάρτη (Παπαχατζής 2002, τ.2, 373, εικ.389).
- Εικ.193 :** Τμήμα κεφαλιού γυναικείου αγάλματος, που θεωρείται λατρευτικό της Ορθίας στη Σπάρτη (Dawkins 1929, 389, fig.148).
- Εικ.194 :** Ειδώλιο γυναικείας μορφής, που φοράει πόλο. Από το τέμενος της Ορθίας στη Σπάρτη (Dawkins 1929, 389, pl.XXX,6).
- Εικ.195 :** Κάτοψη της Άλτεως με τη θέση του βωμού της Αρτέμιδος (Alroth 1989, 68, fig.29).
- Εικ.196 :** Ο βωμός της Αρτέμιδος στην Ολυμπία από ΝΔ (Kunze 1963, pl.142a).
- Εικ.197 :** Σχέδιο από μέτωπο καλυπτήρα με την προτομή της Αρτέμιδος. Από το πρώτο ιερό της Ορθίας στη Μεσσήνη (Themelis₁ 1994, 145, fig.3).

Εικ.198 : Κάτοψη του ανατολικού πλατώματος στην Αιγείρα (Gogos 1986/87, 131-132, 5).

Εικ.199 : Ο ναός της Ιφιγένειας Αρτέμιδος στην Αιγείρα. Σημερινή κατάσταση από Α (λήψη της γράφουσας).

Εικ.200 : Το ελληνιστικό θέατρο της Αιγείρας από ΒΔ (λήψη της γράφουσας).

Εικ.201: Ναός της Ιφιγένειας Αρτέμιδος στην Αιγείρα. Τμήμα του βόρειου τοίχου (λήψη της γράφουσας).

Εικ.202: Ναός της Ιφιγένειας Αρτέμιδος στην Αιγείρα. Τμήμα της εξωτερικής πλευράς του δυτικού τοίχου από Ν/ΝΔ (λήψη της γράφουσας).

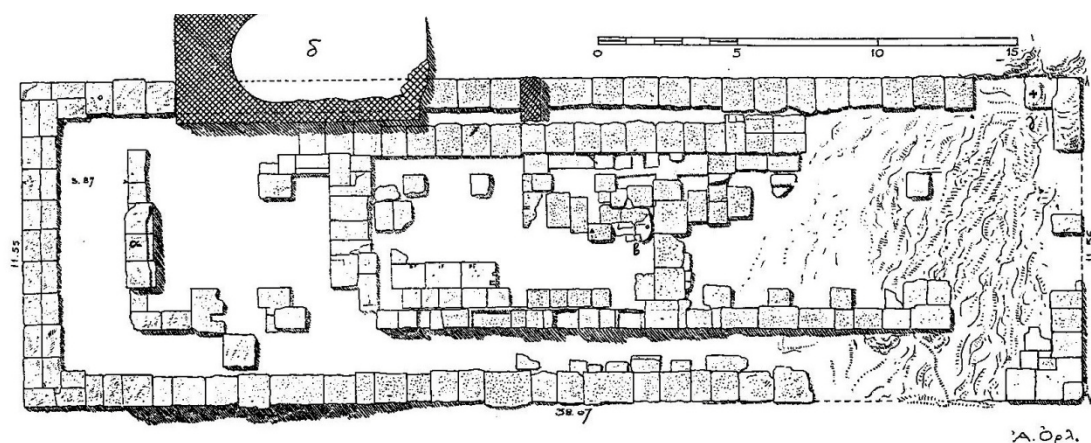
Εικ.203: Ναός της Λυκοάτιδος Αρτέμιδος στους Αραχαμίτες της Αρκαδίας (www.palo.gr/cluster/articles/eidhseis-ellada/23/?clid=4955727)

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

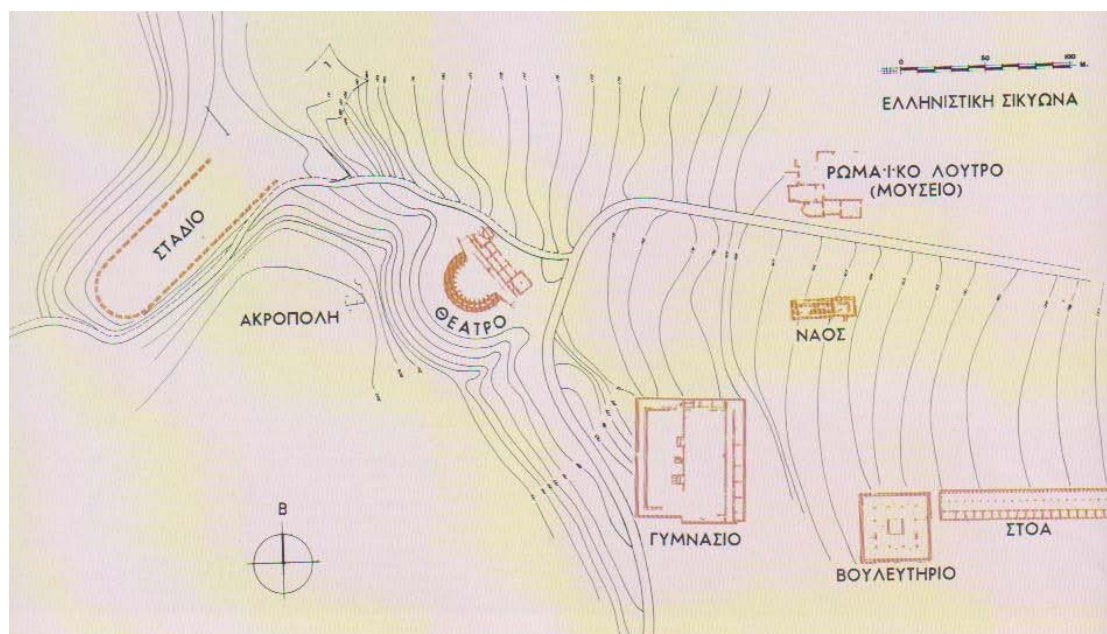

Εικόνα 1

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εικόνα 2

Εικόνα 3

Εικόνα 4

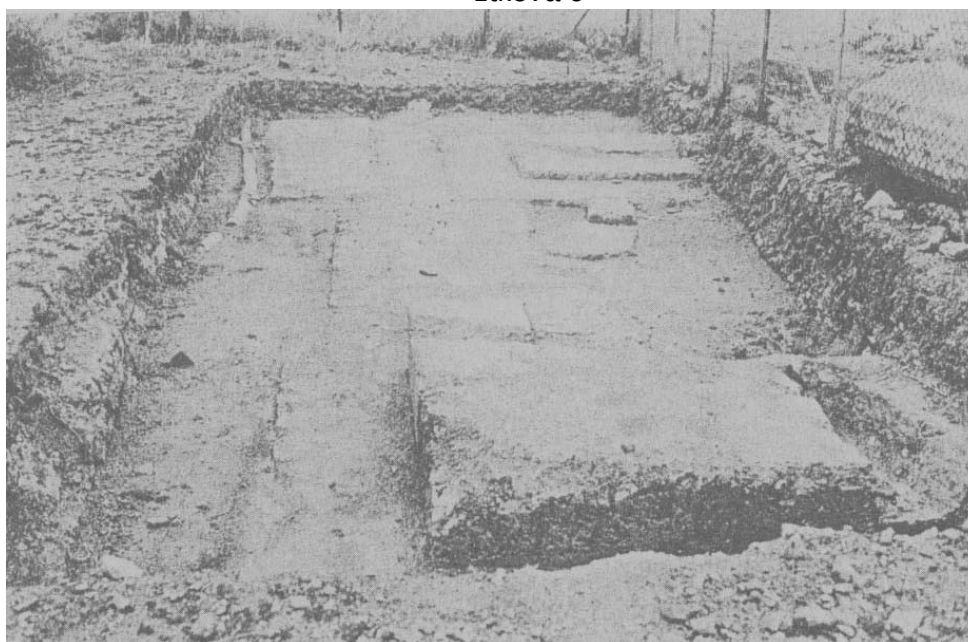
ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εικόνα 5

Εικόνα 6

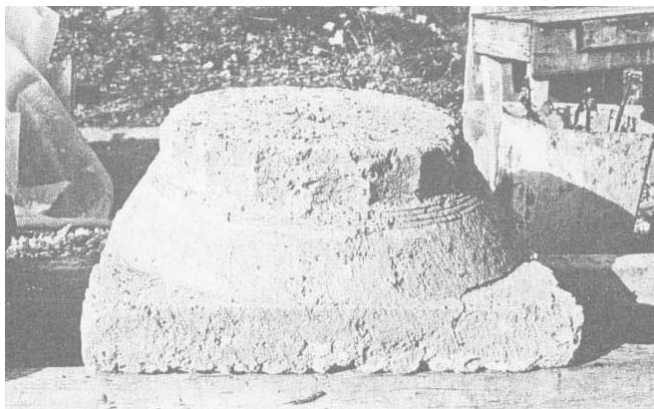

Εικόνα 7

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εικόνα 8

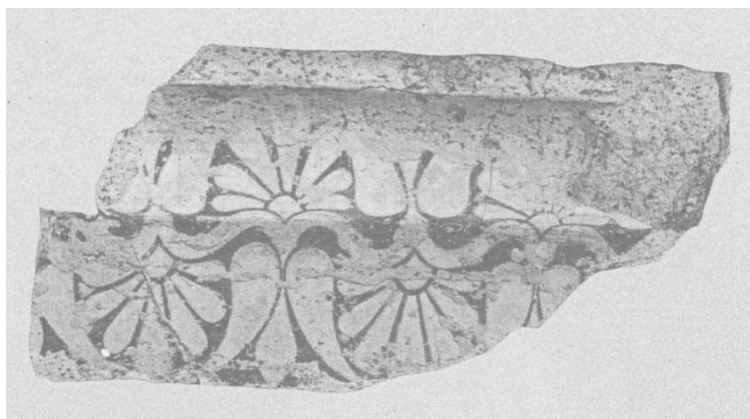

Εικόνα 9

Εικόνα 10

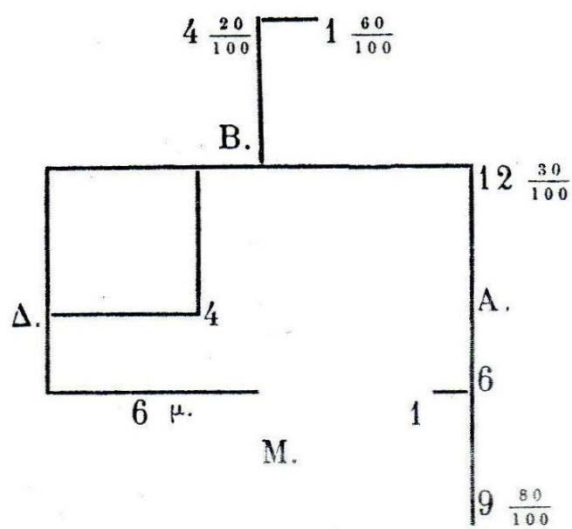
ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Εικόνα 11

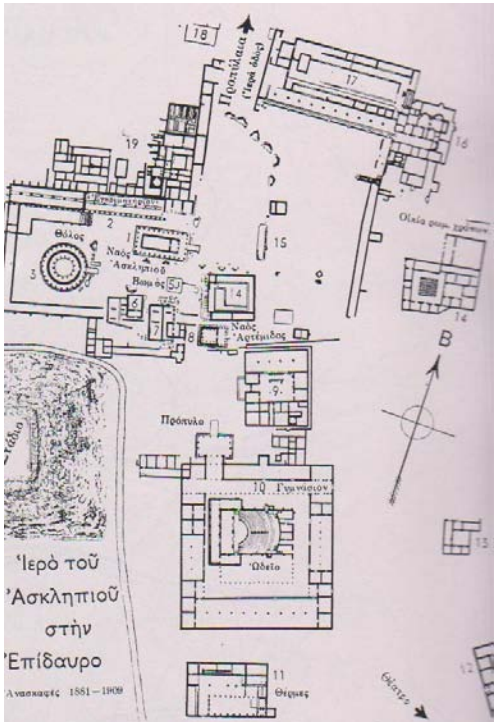

Εικόνα 12

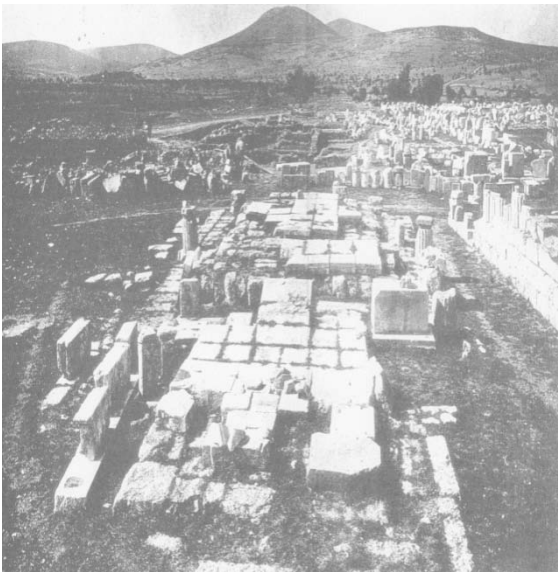

Εικόνα 13

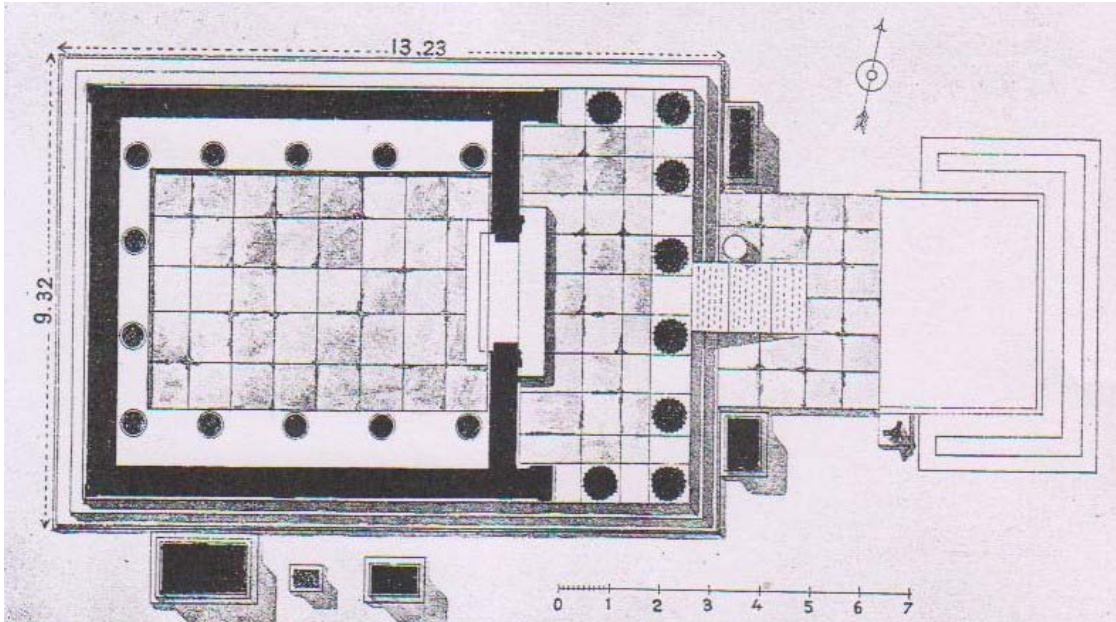
ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Εικόνα 14

Εικόνα 15

Εικόνα 16

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Εικόνα 17

Εικόνα 18

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Εικόνα 19

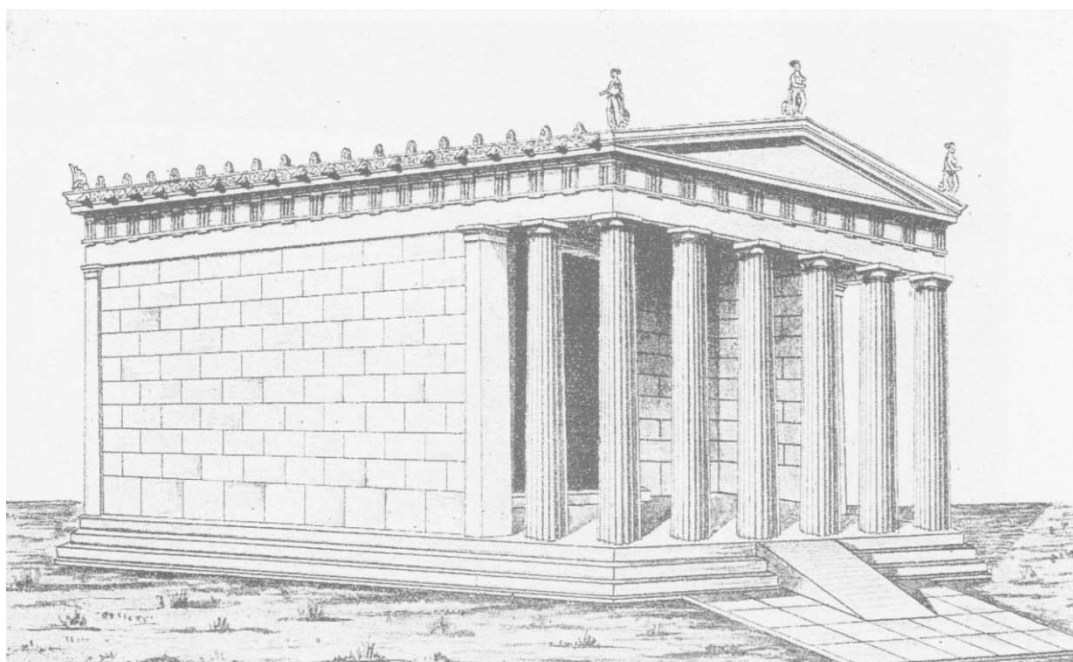

Εικόνα 20

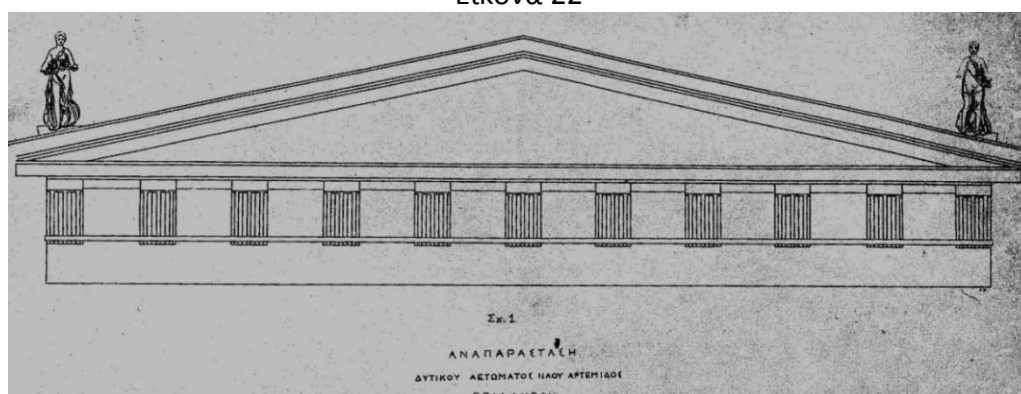

Εικόνα 21

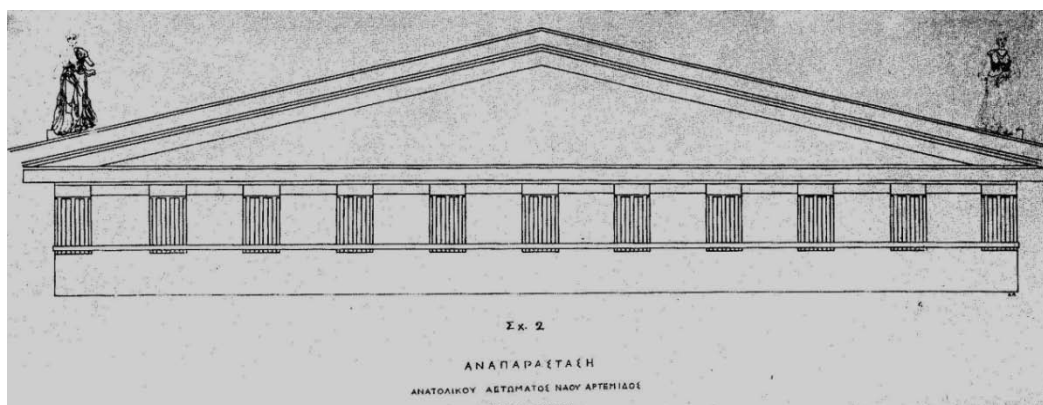
ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Εικόνα 22

Εικόνα 23

Εικόνα 24

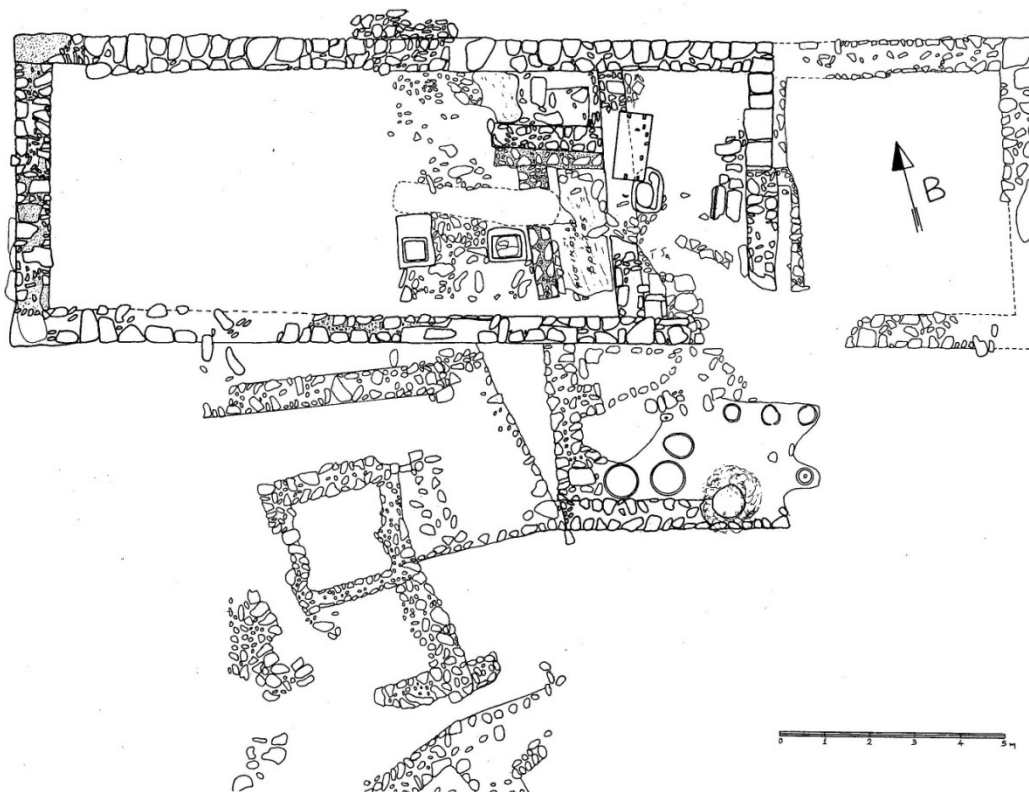
ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Εικόνα 25

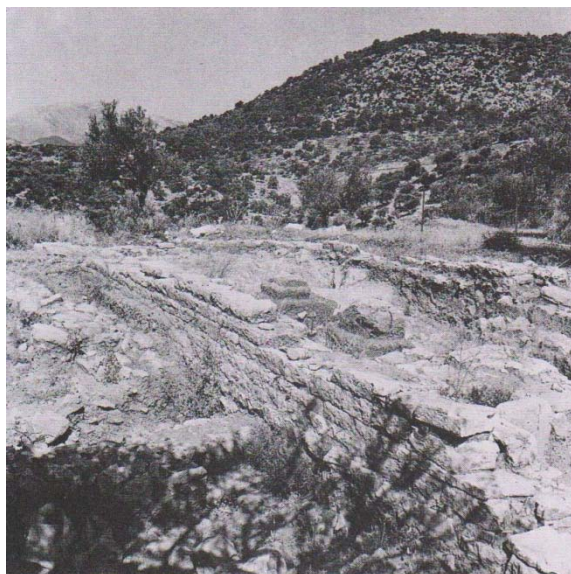

Εικόνα 26

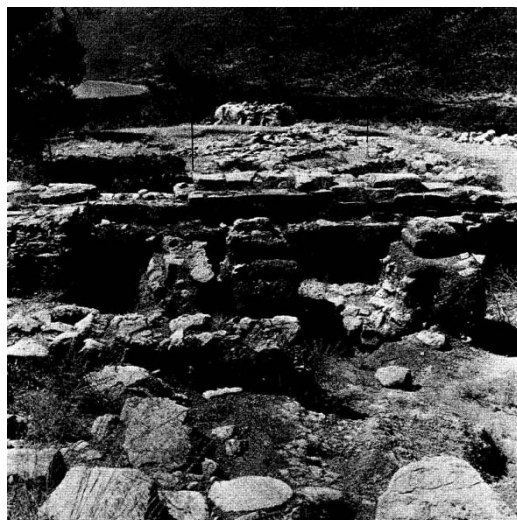

Εικόνα 27

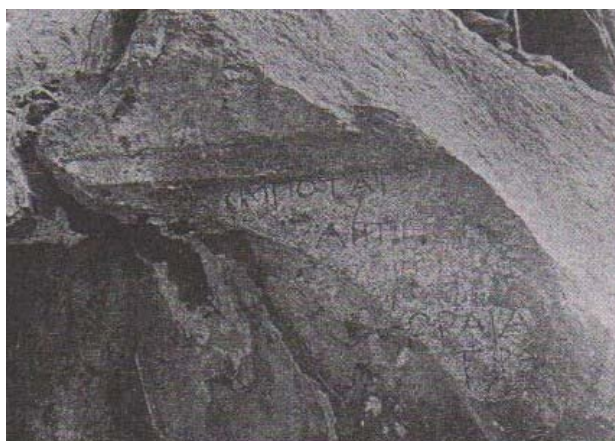
ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Εικόνα 28

Εικόνα 29

Εικόνα 30

Εικόνα 31

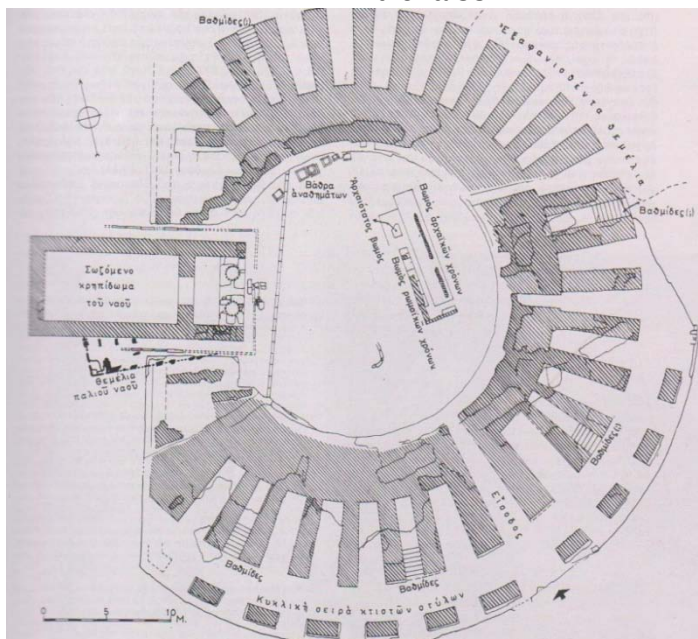
ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Εικόνα 32

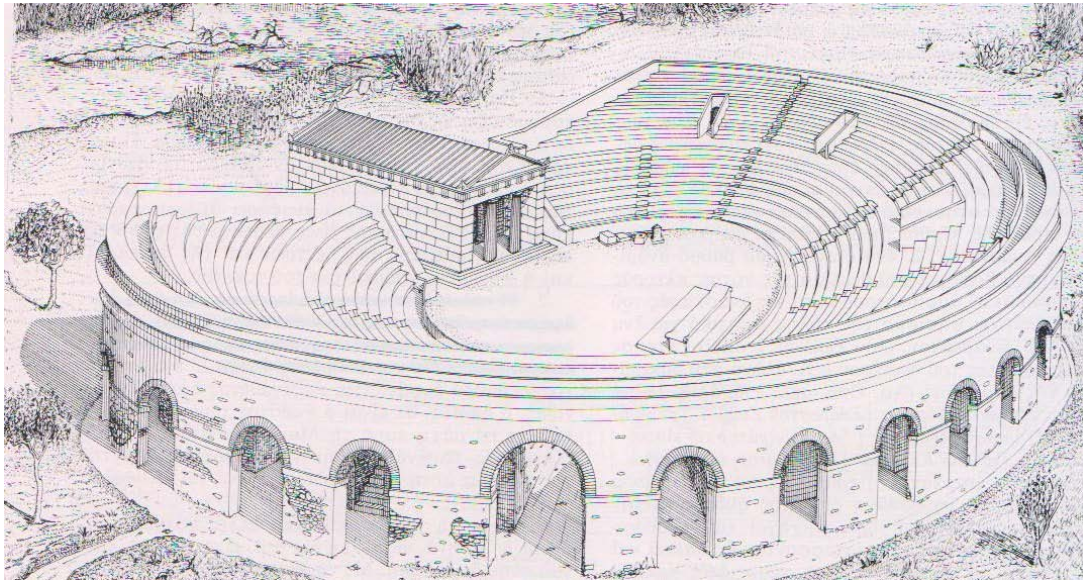

Εικόνα 33

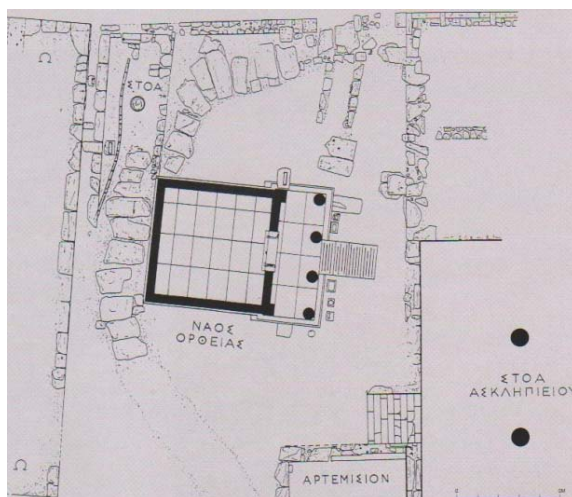

Εικόνα 34

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Εικόνα 35

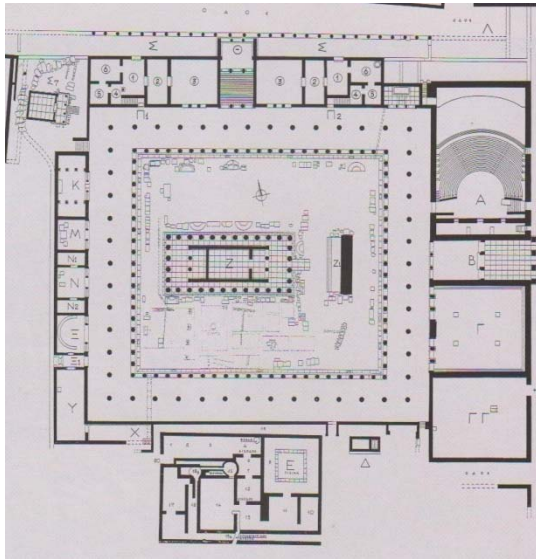

Εικόνα 36

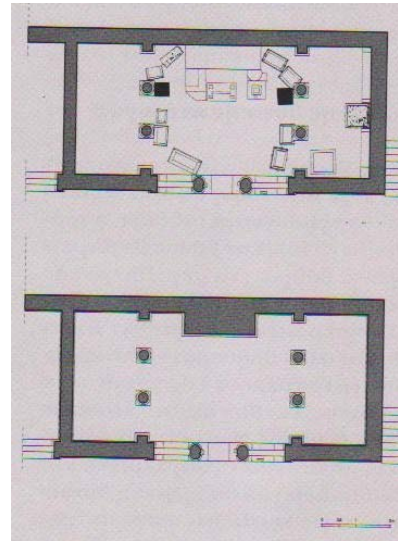

Εικόνα 37

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Εικόνα 38

Εικόνα 39

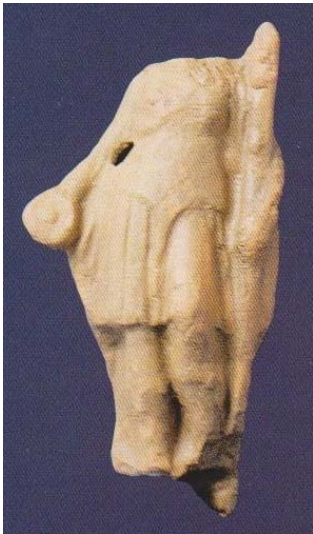

Εικόνα 40

Εικόνα 41

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

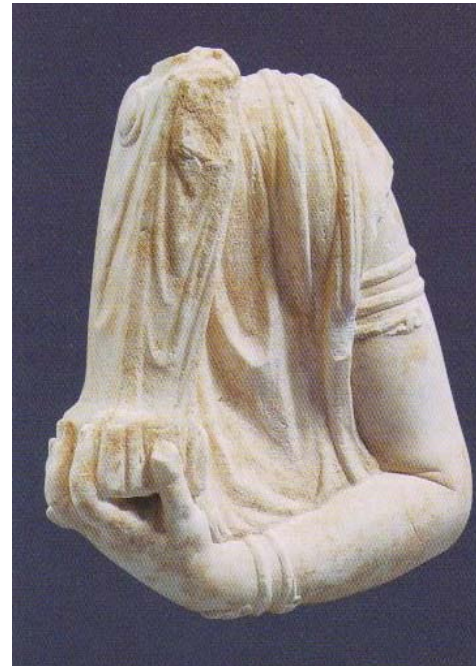
Εικόνα 42

Εικόνα 43

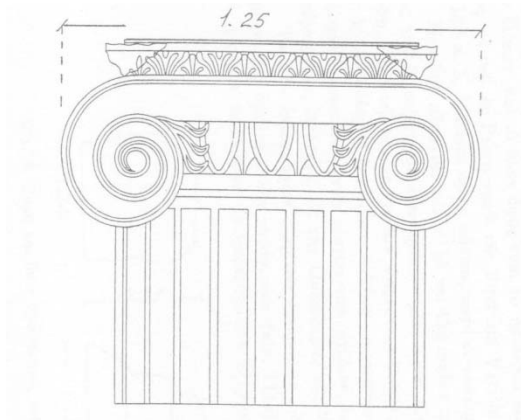

Εικόνα 44

Εικόνα 45

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Εικόνα 46

Εικόνα 47

Εικόνα 48

Εικόνα 49

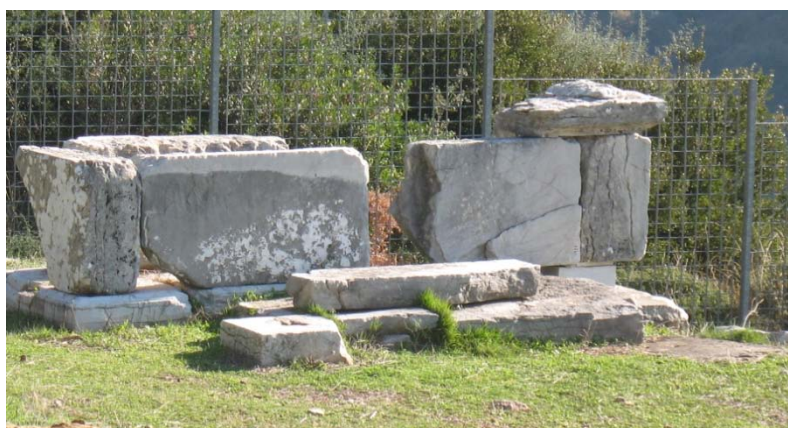
ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Εικόνα 52

Εικόνα 53

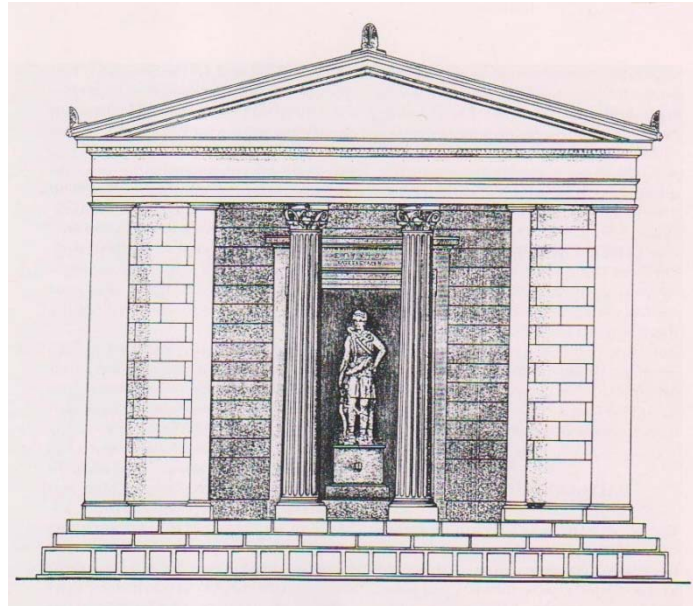

Εικόνα 54

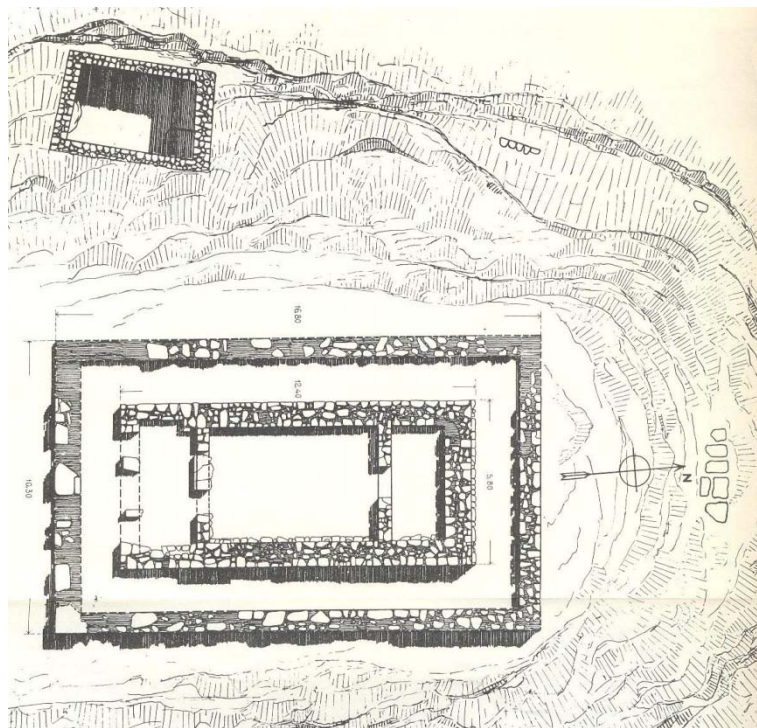
ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Εικόνα 55

Εικόνα 56

Εικόνα 57

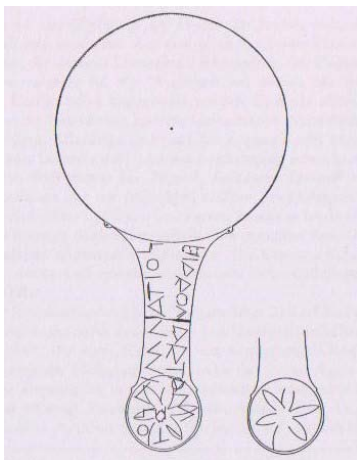
ΠΙΝΑΚΑΣ 20

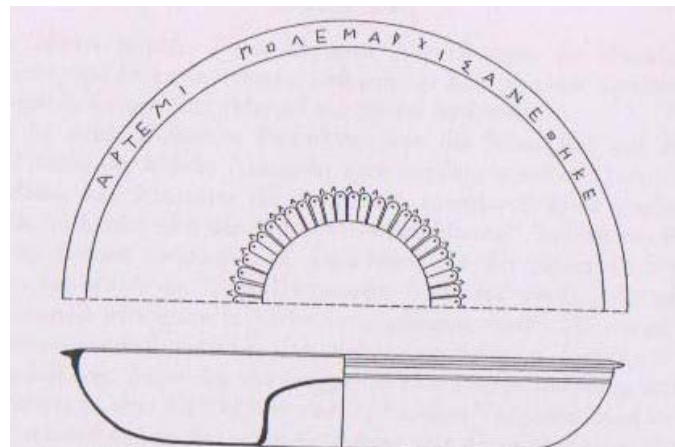
Εικόνα 58

Εικόνα 59

Εικόνα 60

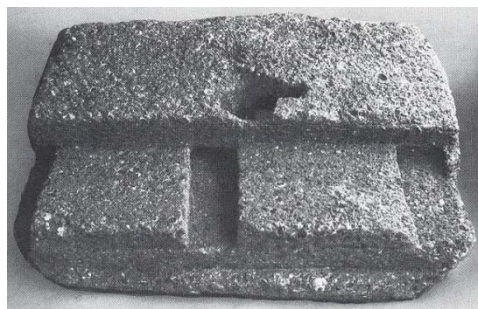

Εικόνα 61

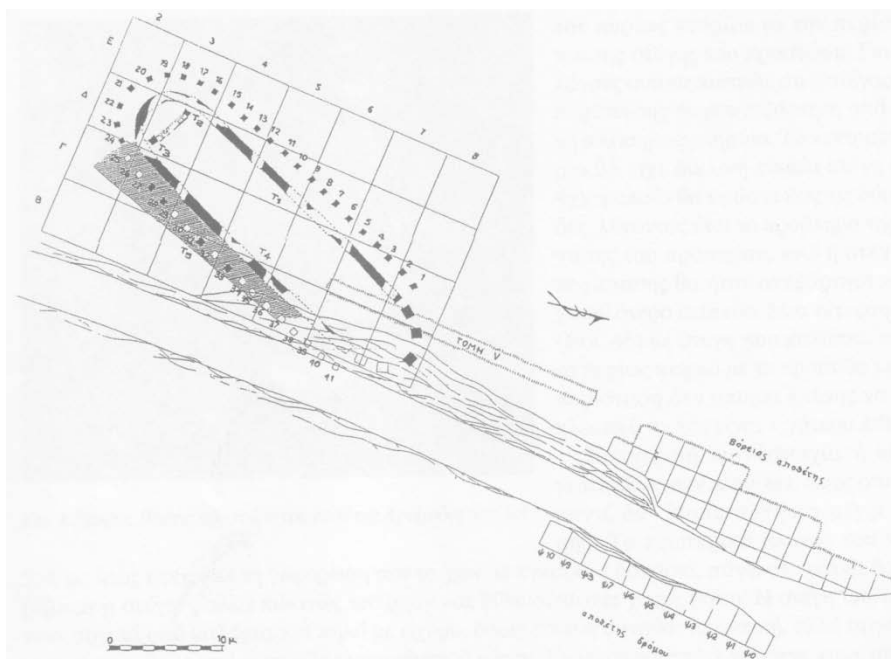
ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Εικόνα 62

Εικόνα 63

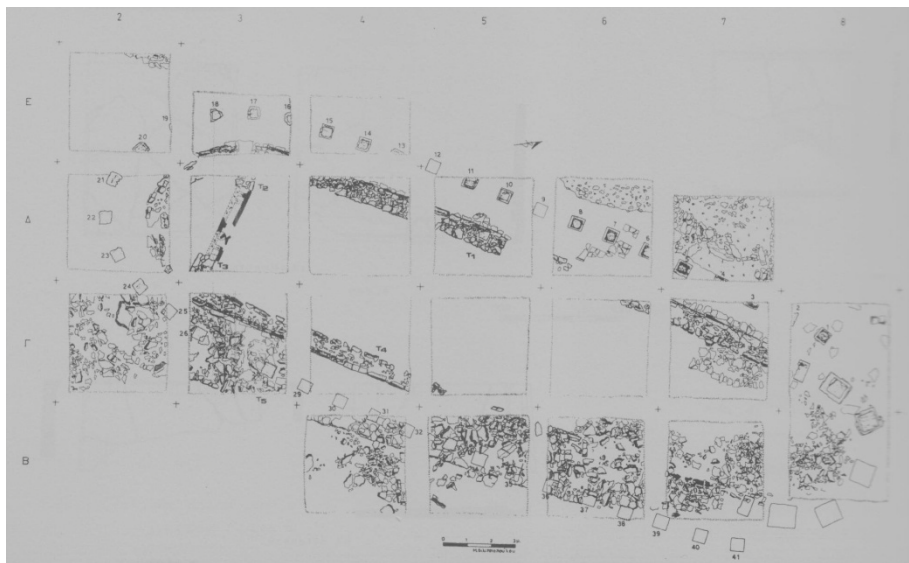

Εικόνα 64

Εικόνα 65

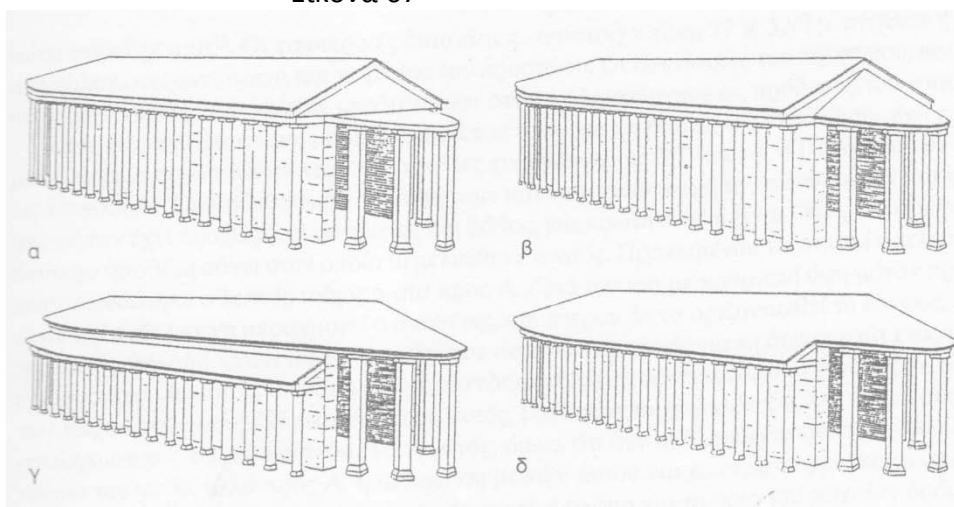
ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Εικόνα 66

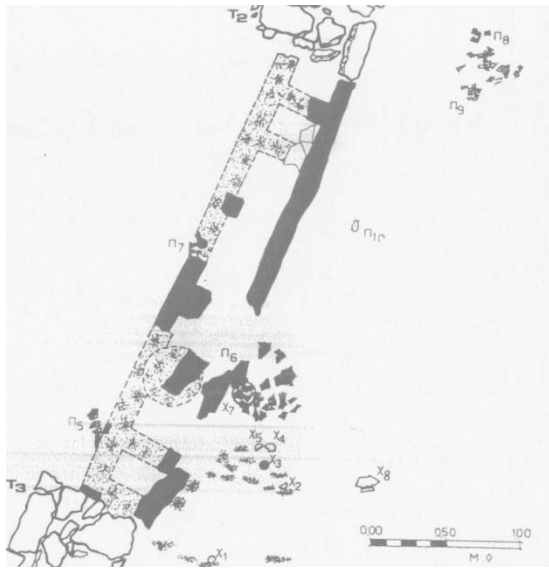

Εικόνα 67

Εικόνα 68

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Εικόνα 69

Εικόνα 70

Εικόνα 71

Εικόνα 72

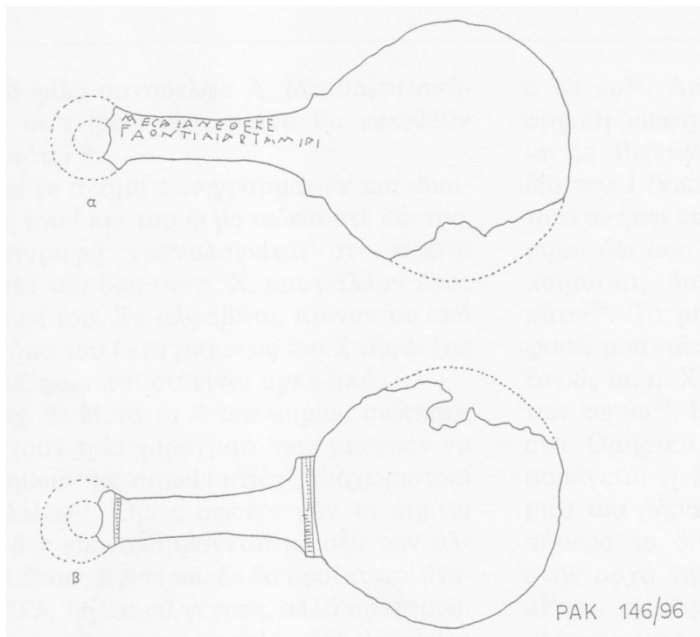

Εικόνα 73

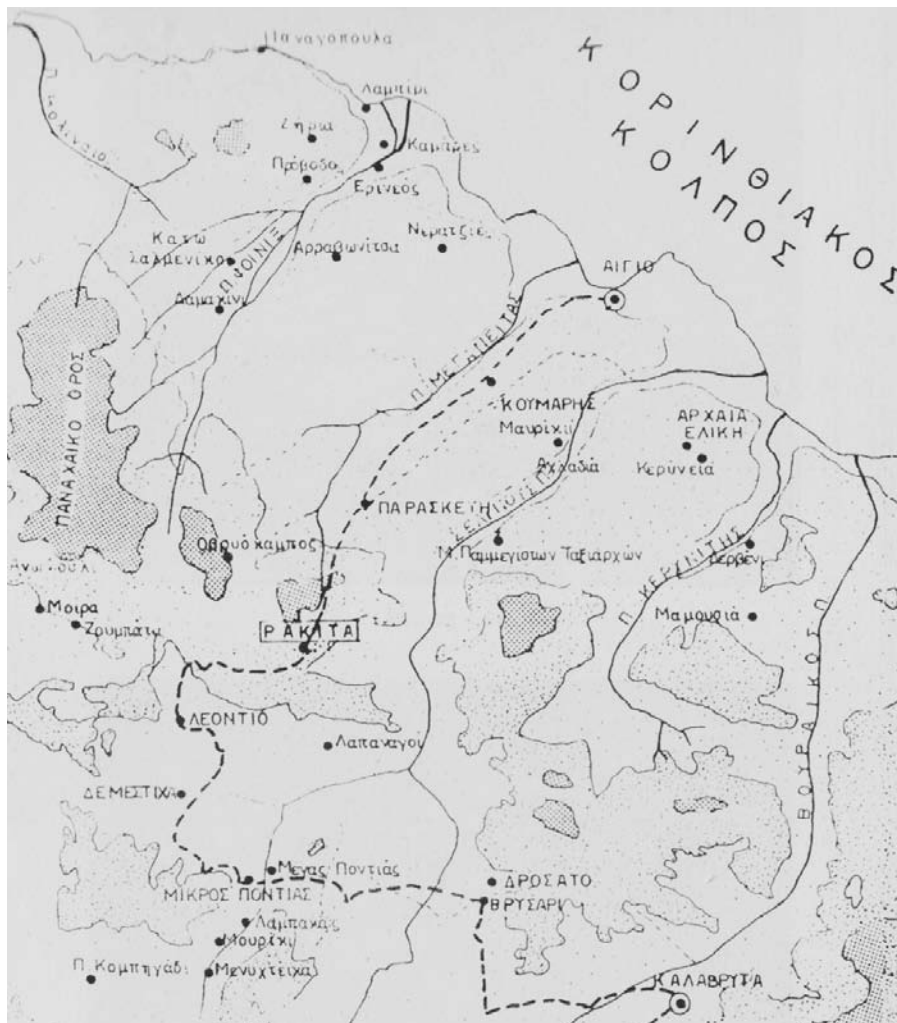

Εικόνα 74

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Εικόνα 75

Εικόνα 76

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

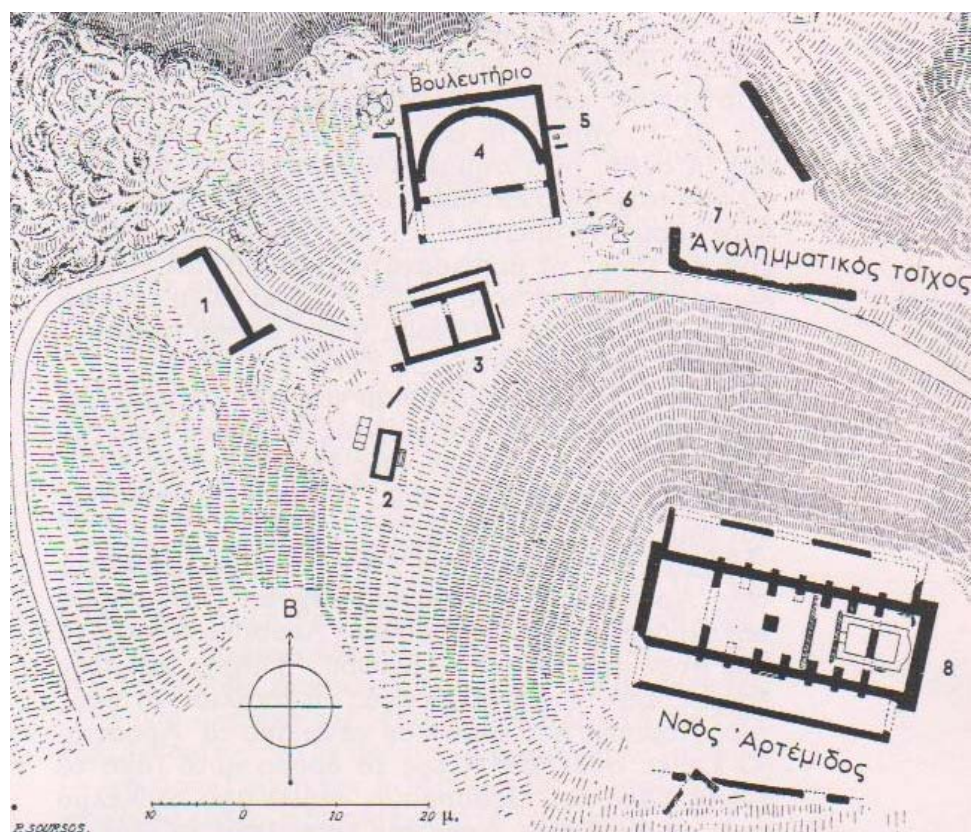

Εικόνα 80

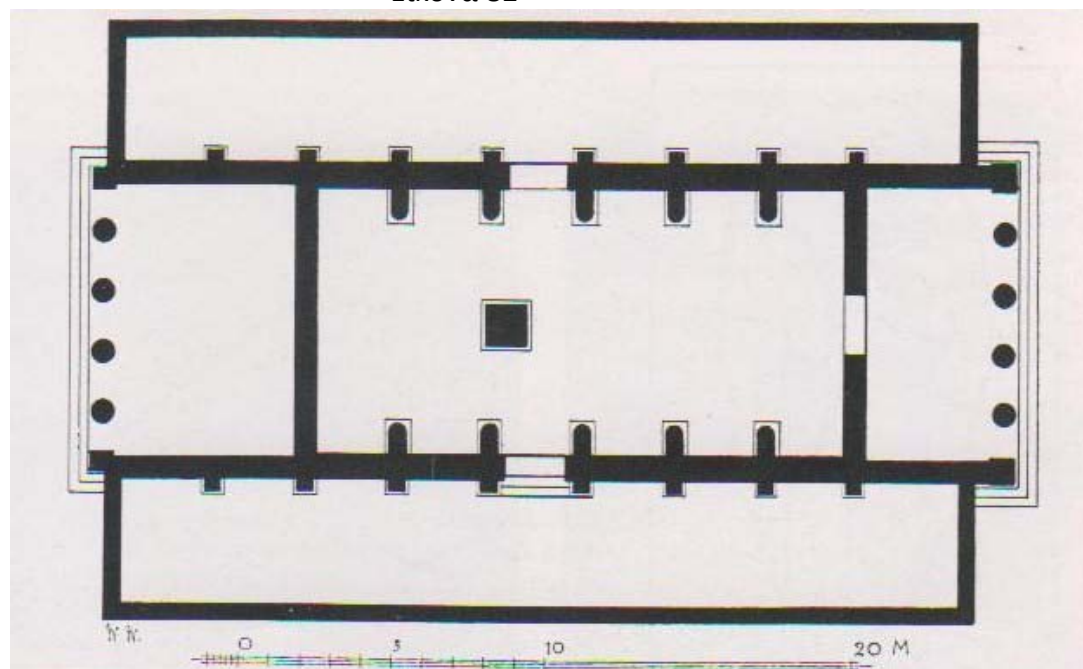

Εικόνα 81

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

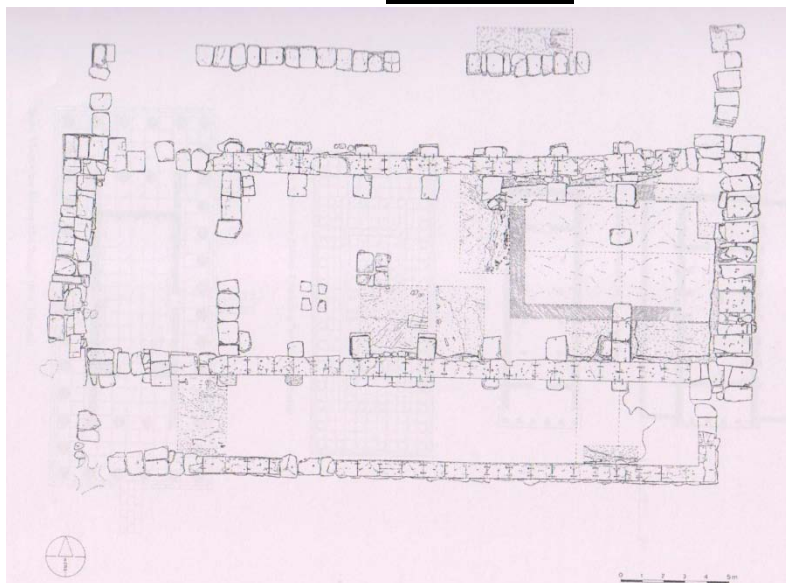

Εικόνα 82

Εικόνα 83

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Εικόνα 84

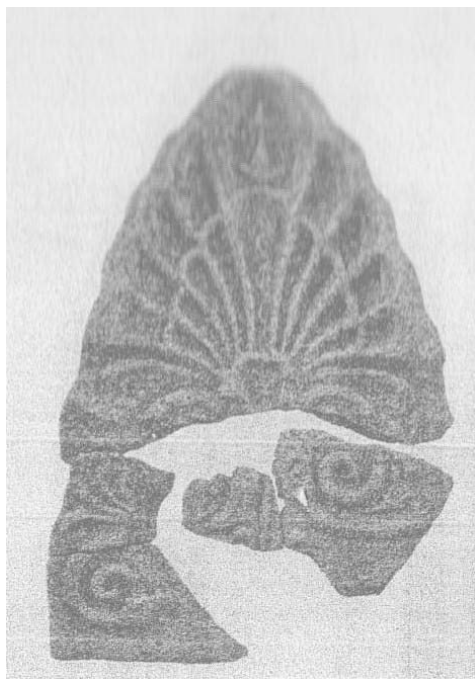

Εικόνα 85

Εικόνα 86

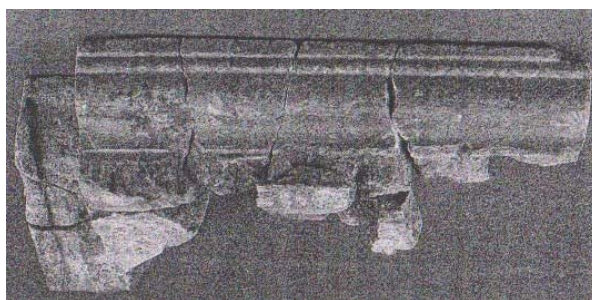
ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Εικόνα 87

Εικόνα 88

Εικόνα 89

Εικόνα 90

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

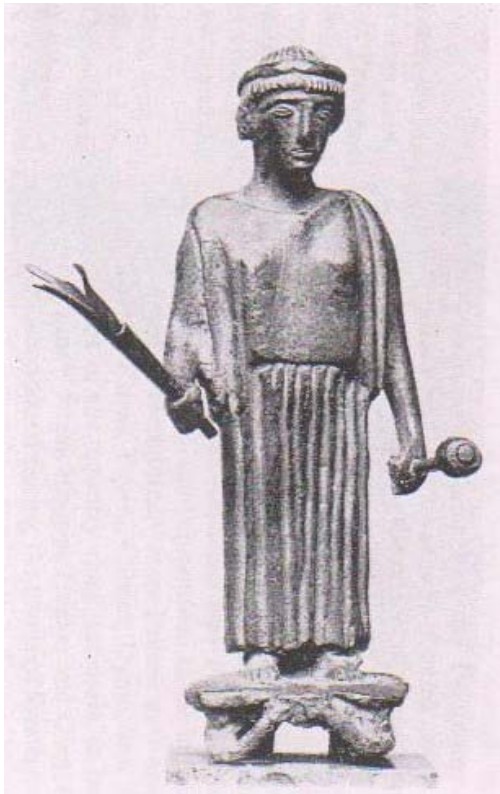

Εικόνα 91

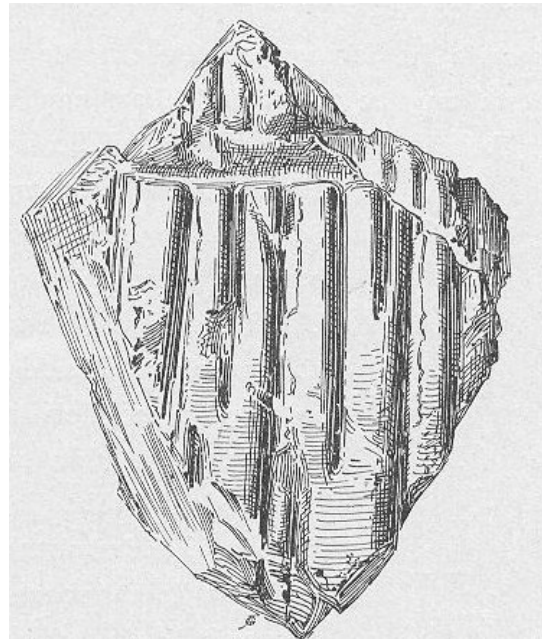

Εικόνα 92

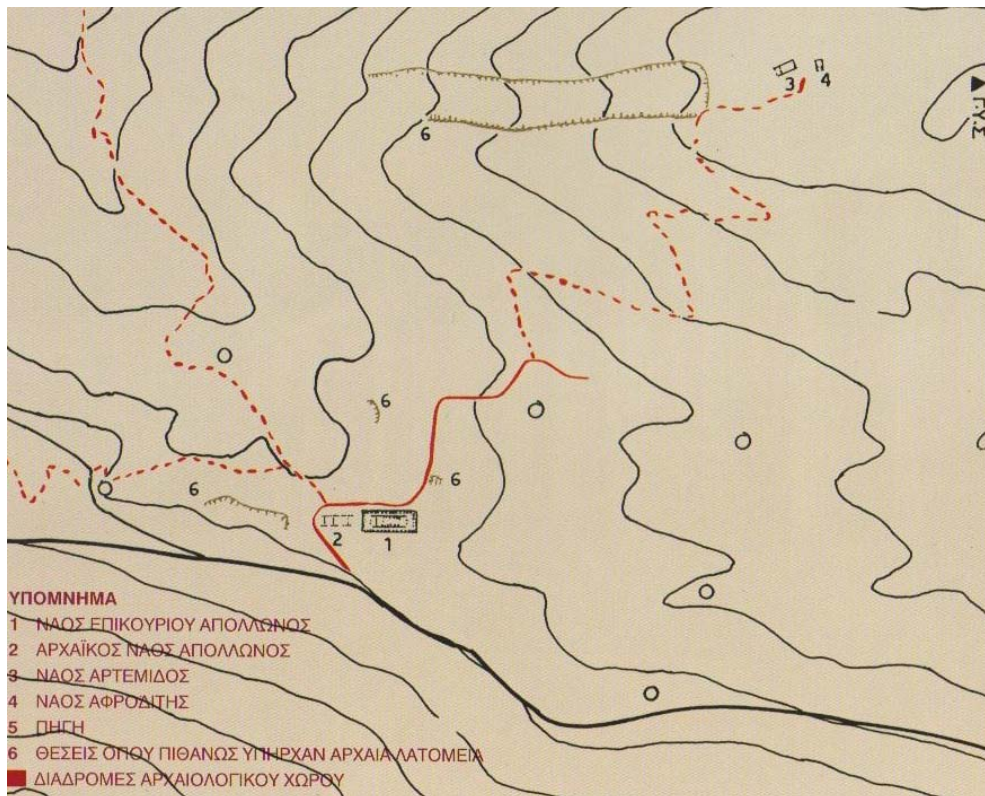
ΠΙΝΑΚΑΣ 31

Εικόνα 93

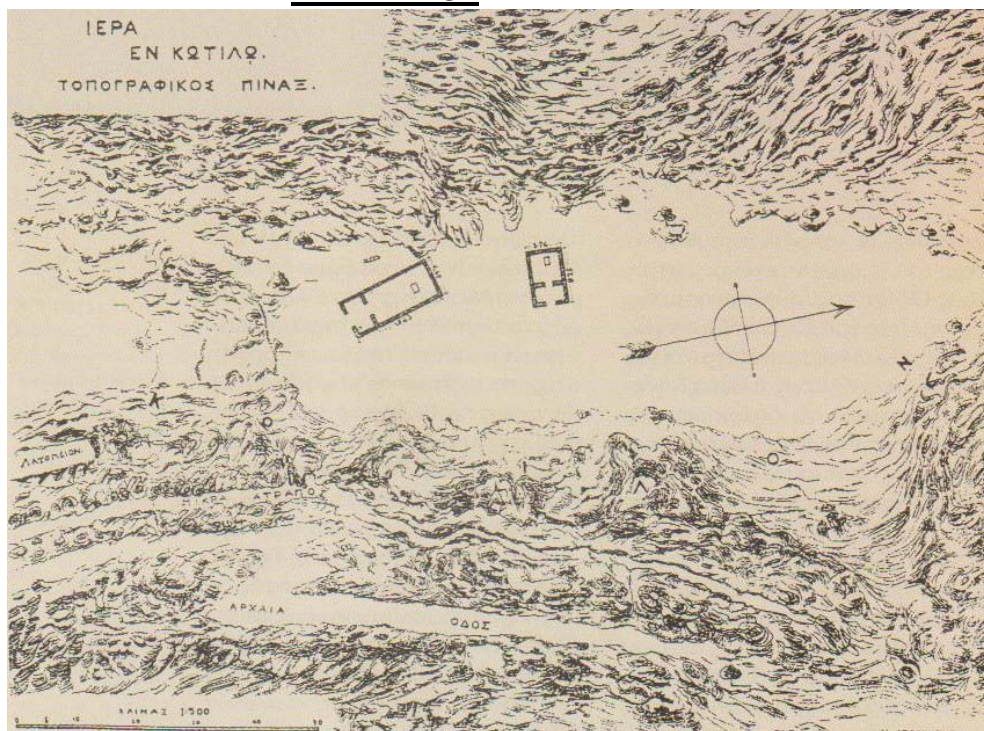

Εικόνα 94

Εικόνα 95

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

Εικόνα 96

Εικόνα 97

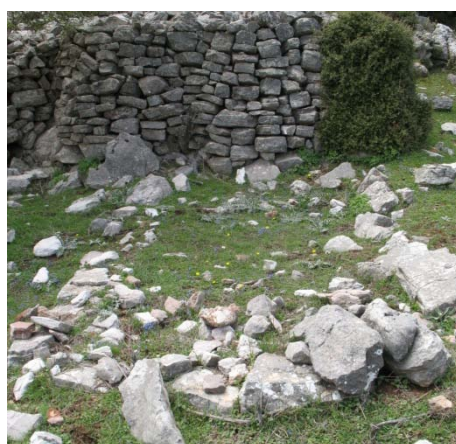
ΠΙΝΑΚΑΣ 33

Εικόνα 98

Εικόνα 99

Εικόνα 100

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

Εικόνα 101

Εικόνα 102

Εικόνα 103

Εικόνα 104

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Εικόνα 105

Εικόνα 106

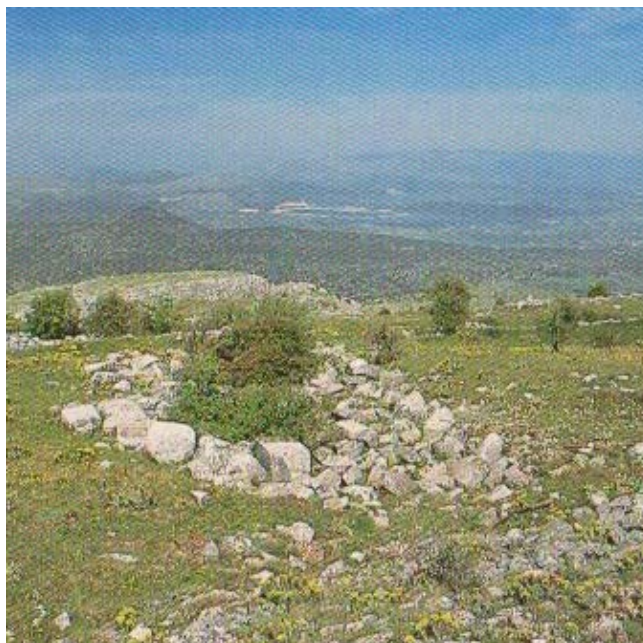

Εικόνα 107

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

Εικόνα 108

Εικόνα 109

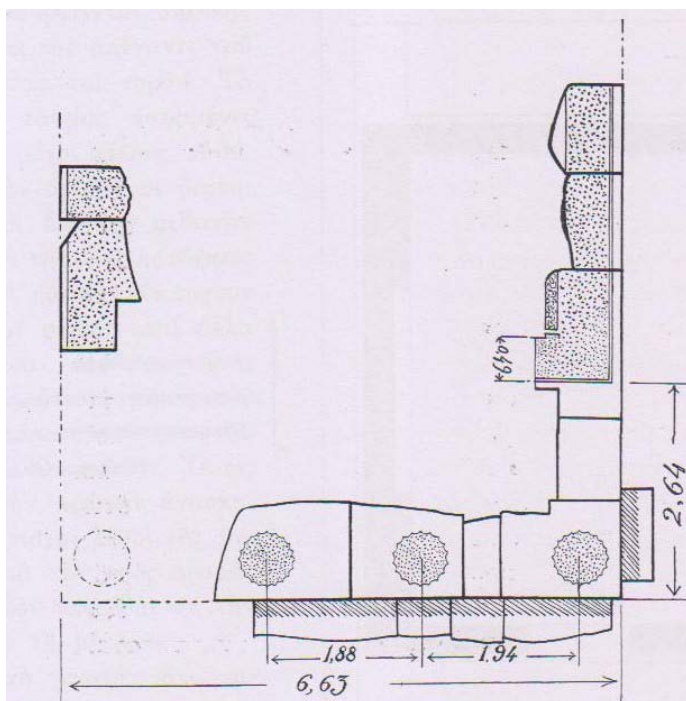

Εικόνα 110

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

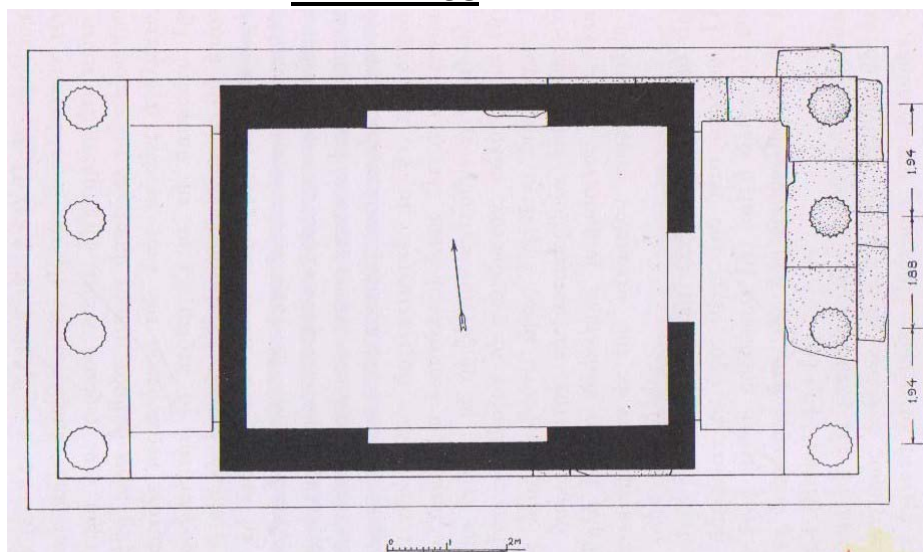

Εικόνα 111

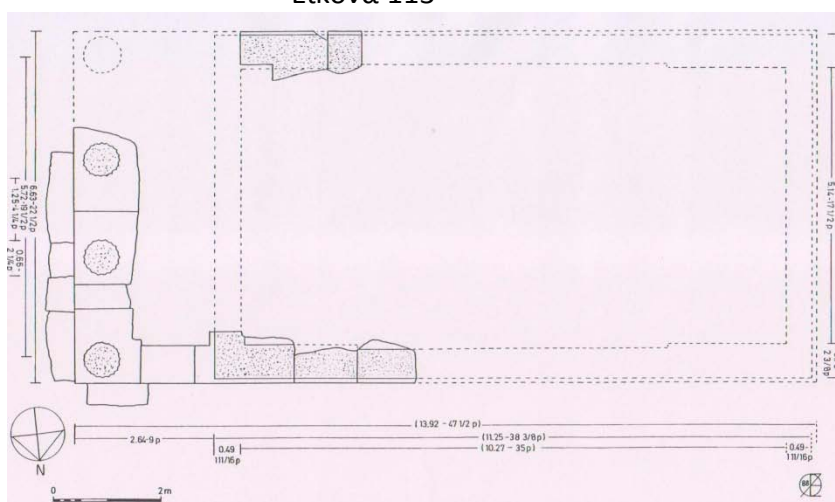

Εικόνα 112

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

Εικόνα 113

Εικόνα 114

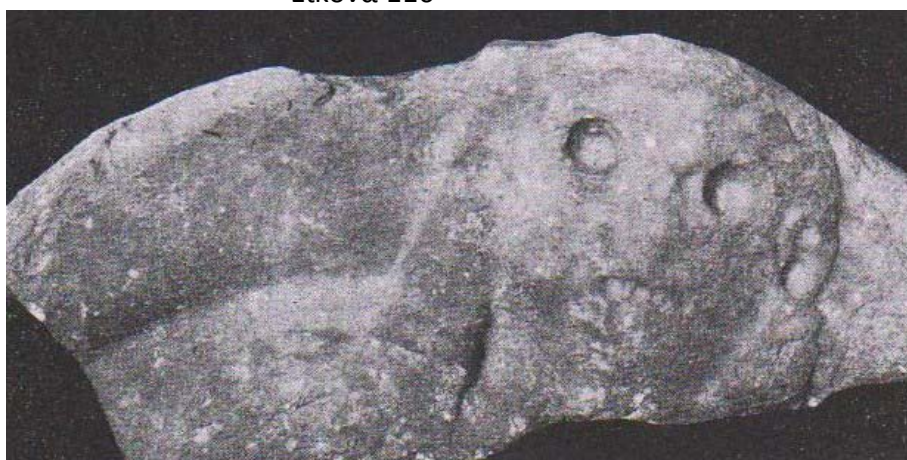

Εικόνα 115

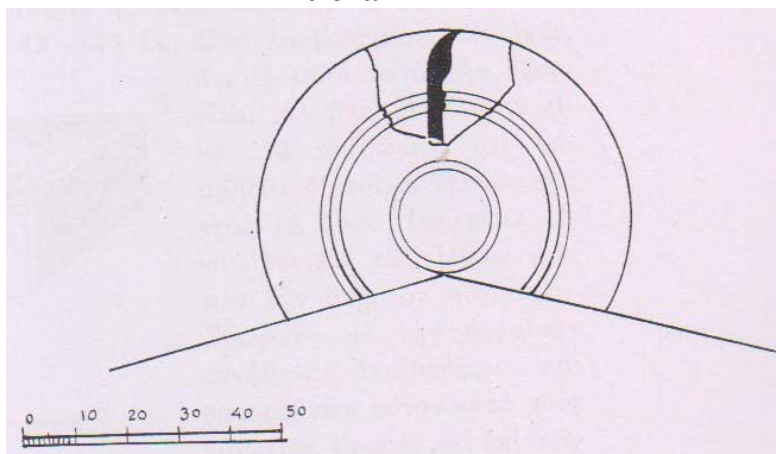
ΠΙΝΑΚΑΣ 39

Εικόνα 116

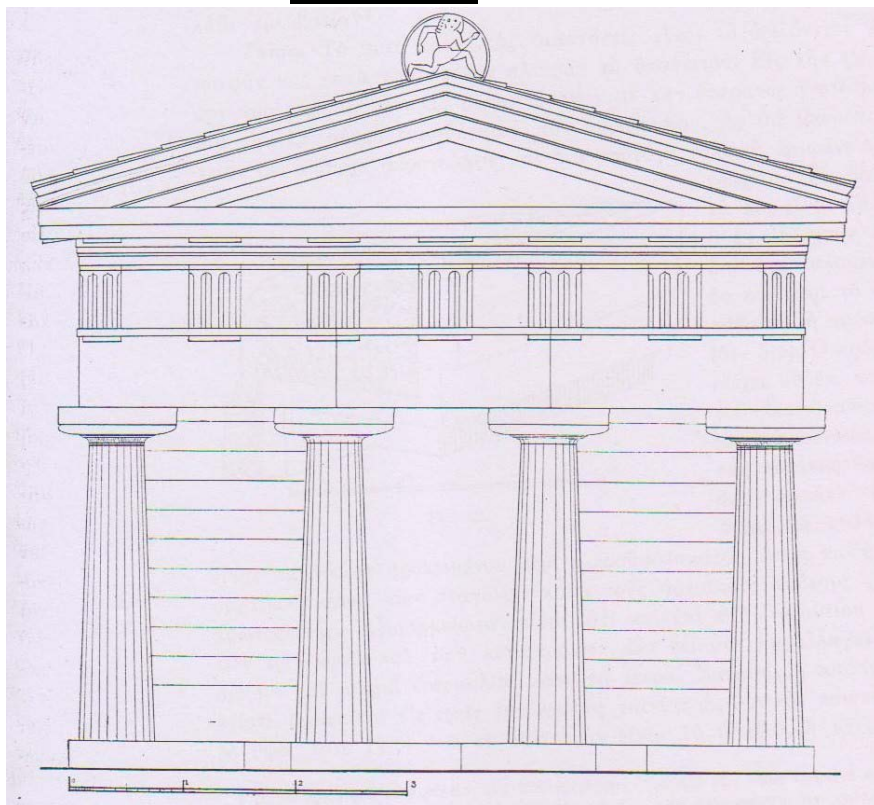

Εικόνα 117

Εικόνα 118

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

Εικόνα 119

Εικόνα 120

Εικόνα 121

ΠΙΝΑΚΑΣ 41

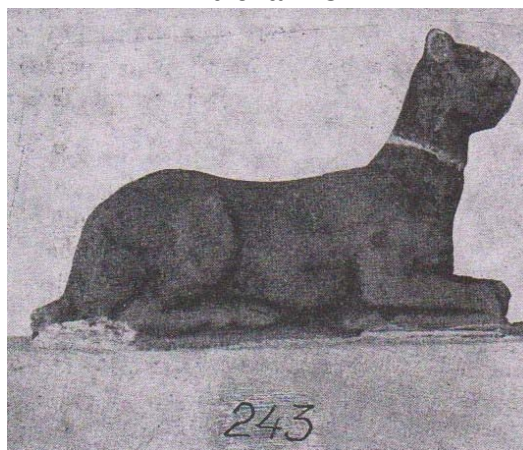
Εικόνα 122

Εικόνα 123

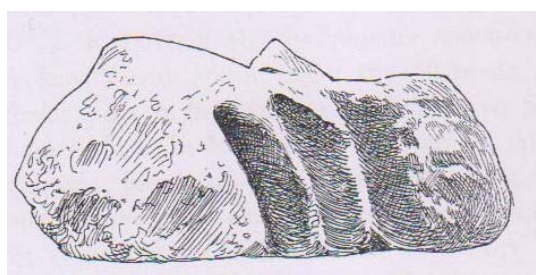
Εικόνα 124

Εικόνα 125

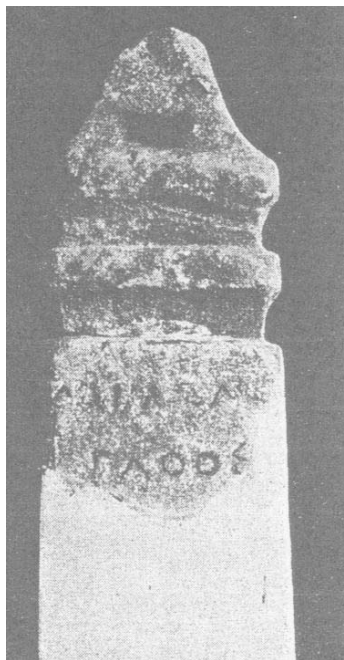

Εικόνα 126

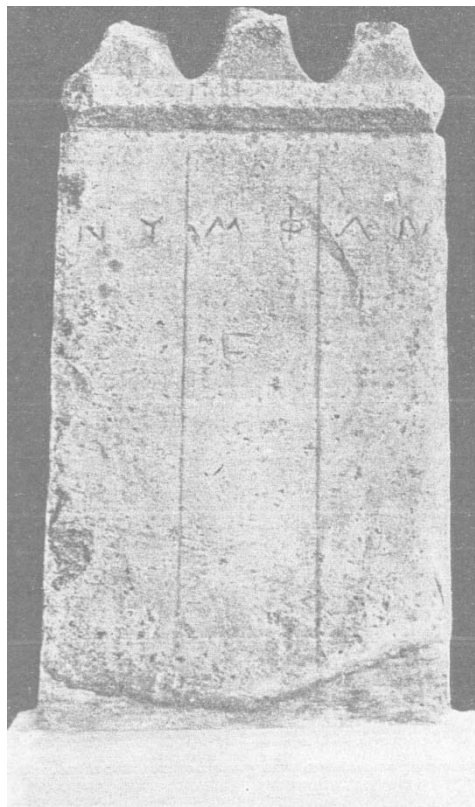

Εικόνα 127

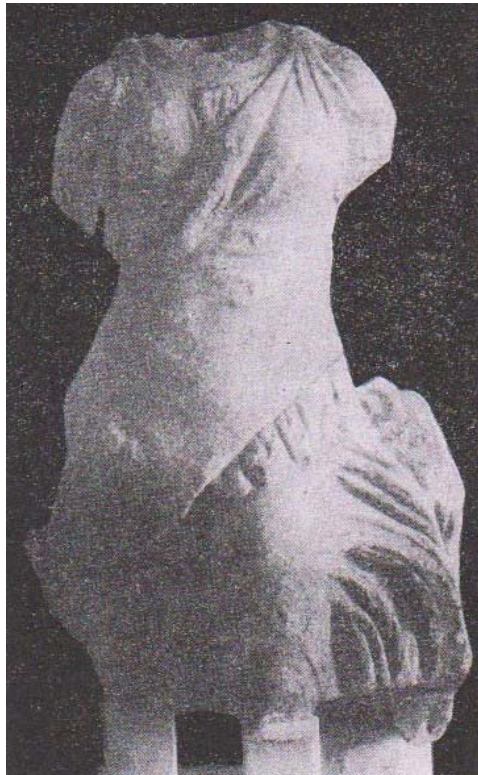
ΠΙΝΑΚΑΣ 42

Εικόνα 128

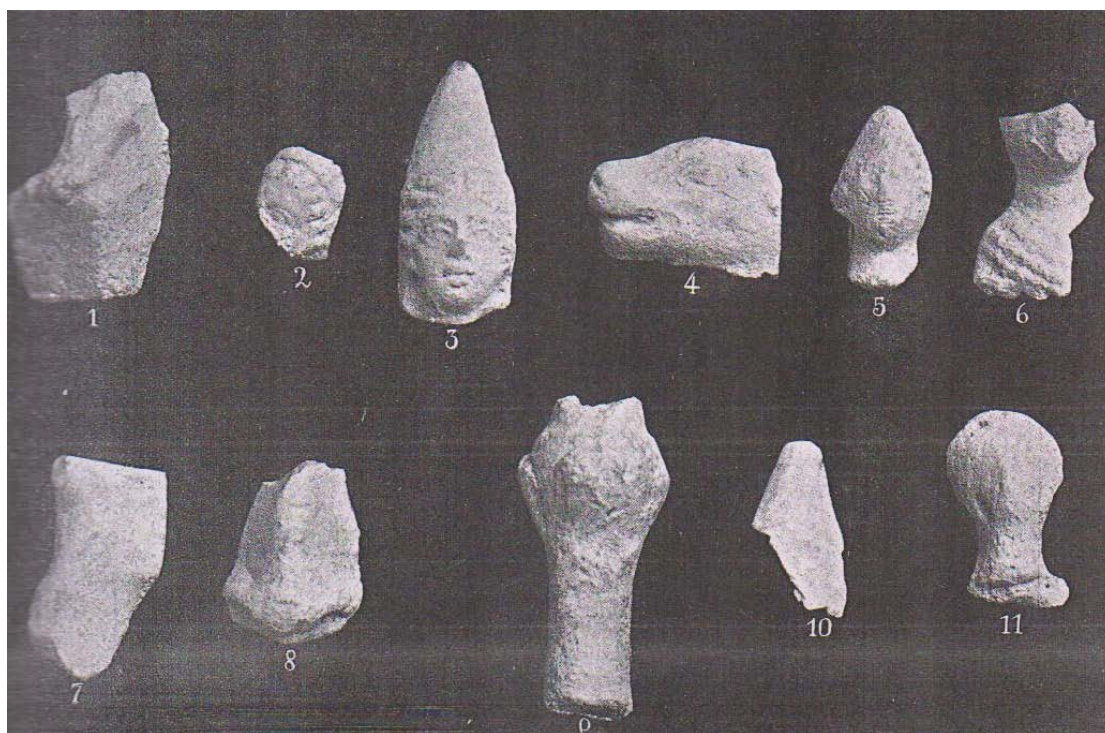

Εικόνα 129

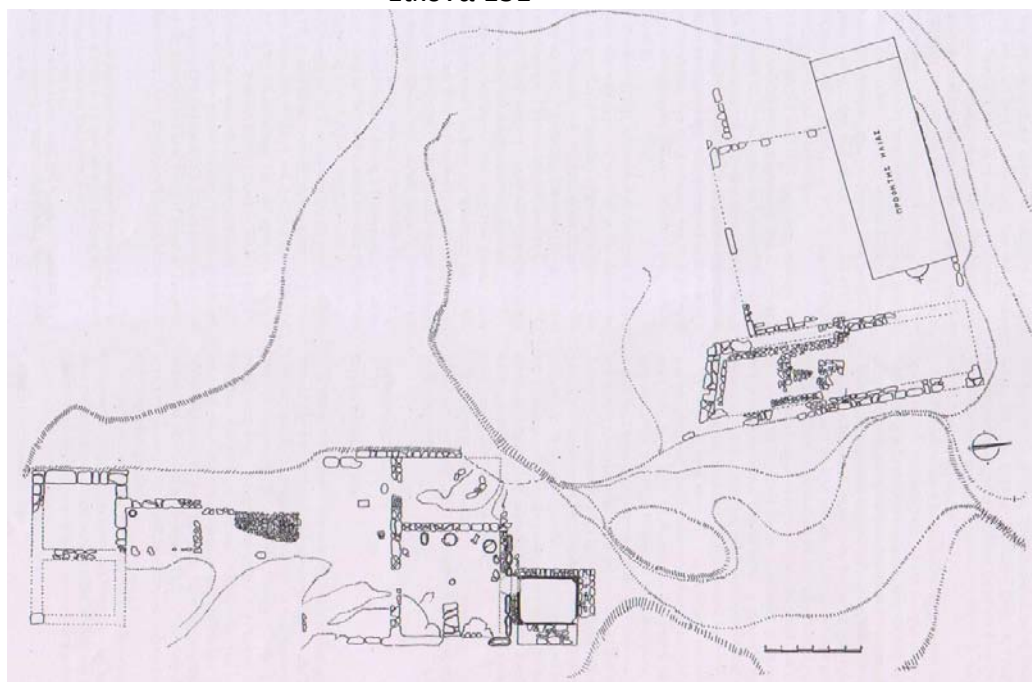

Εικόνα 130

ΠΙΝΑΚΑΣ 43

Εικόνα 131

Εικόνα 132

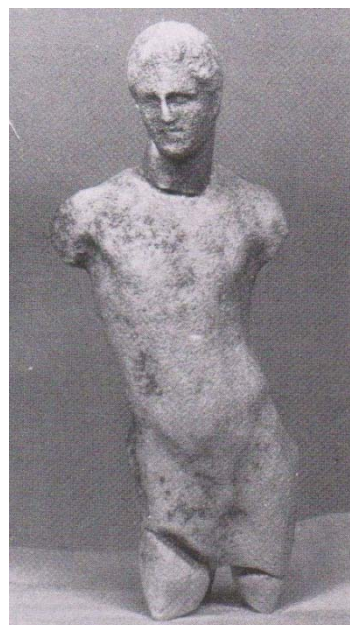
ΠΙΝΑΚΑΣ 44

Εικόνα 133

Εικόνα 134

Εικόνα 135

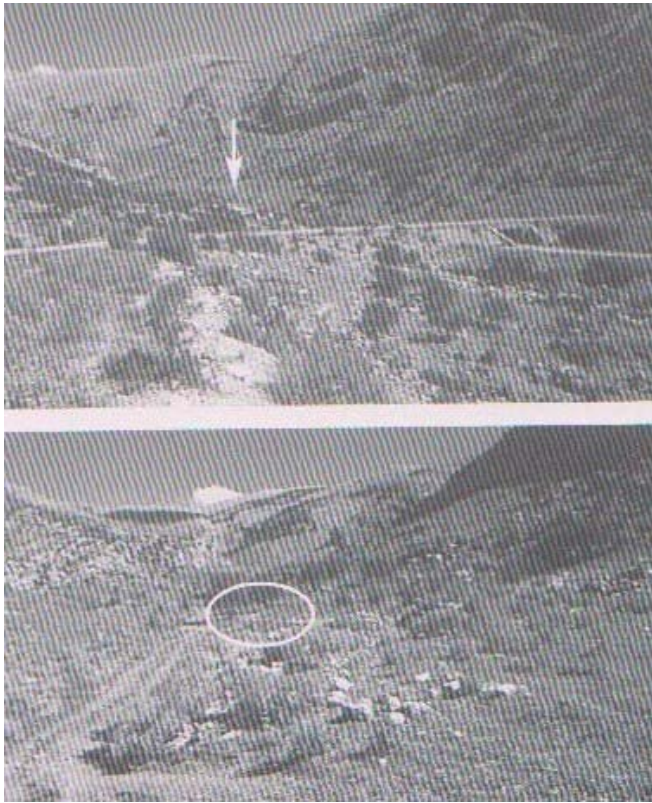

Εικόνα 136

Εικόνα 137

ΠΙΝΑΚΑΣ 45

Εικόνα 138

Εικόνα 139

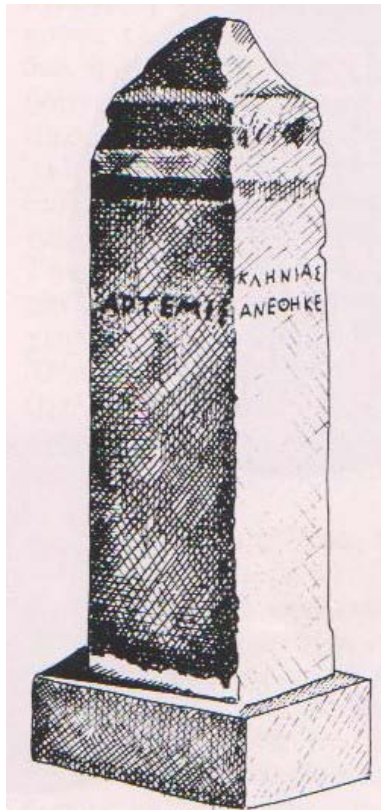

Εικόνα 140

Εικόνα 141

ΠΙΝΑΚΑΣ 46

Εικόνα 142

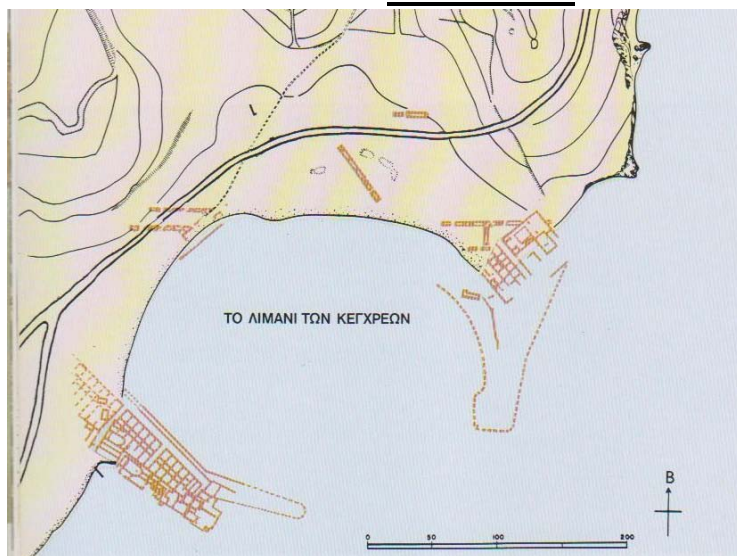

Εικόνα 143

Εικόνα 144

ΠΙΝΑΚΑΣ 47

Εικόνα 145

Εικόνα 146

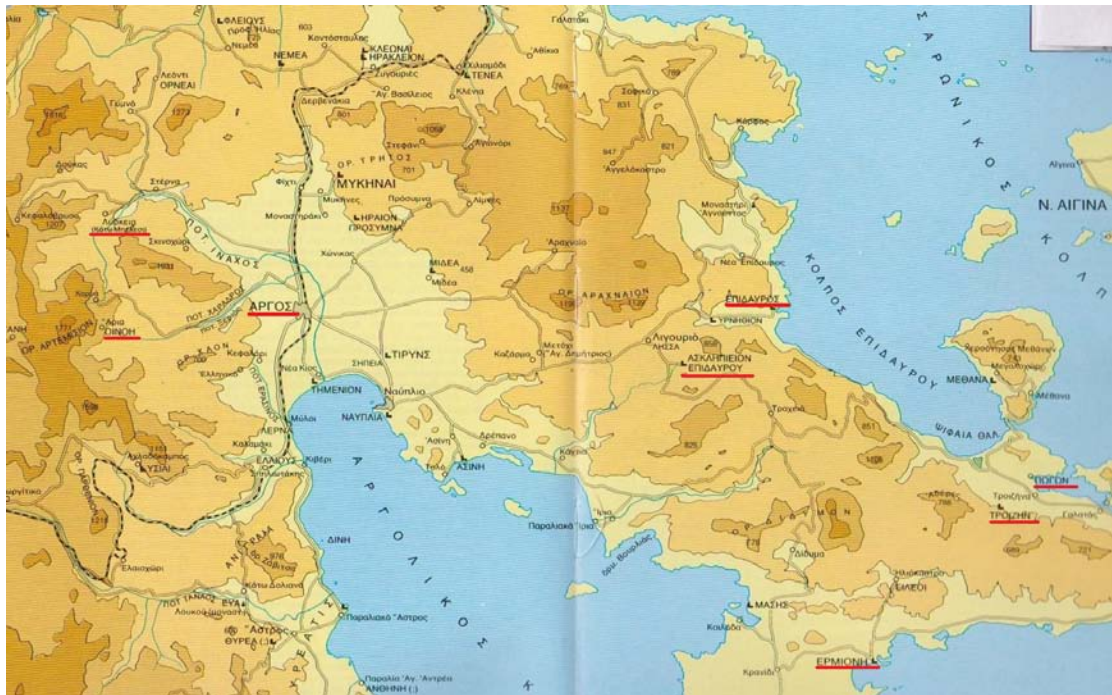

Εικόνα 147

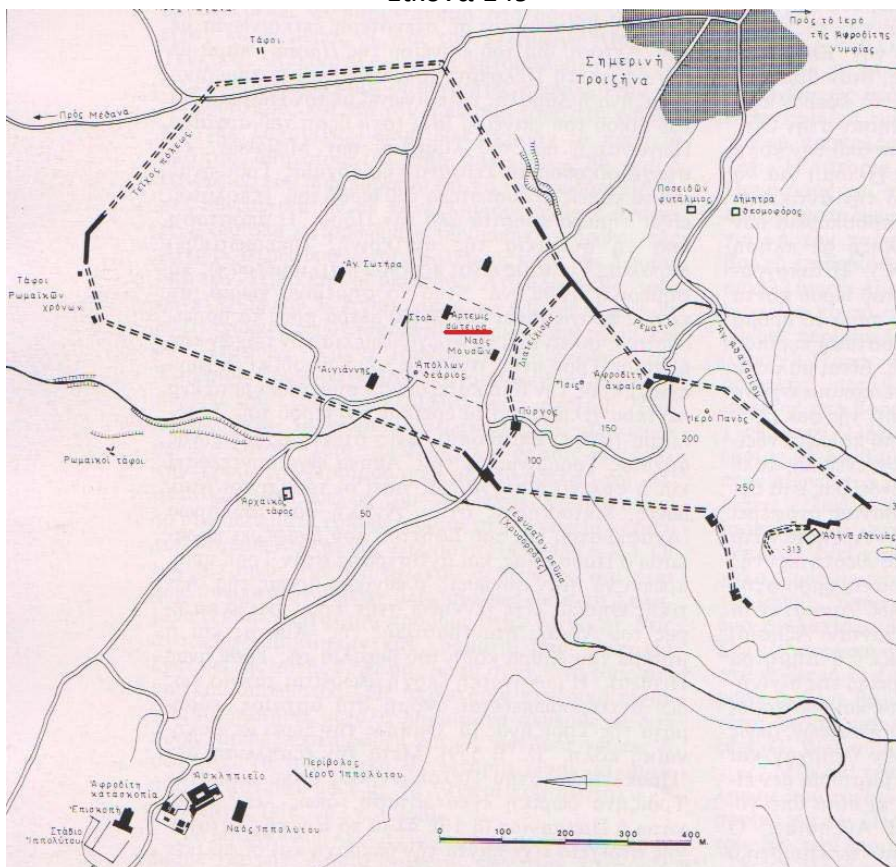

Εικόνα 148

ΠΙΝΑΚΑΣ 48

Εικόνα 149

Εικόνα 150

ΠΙΝΑΚΑΣ 49

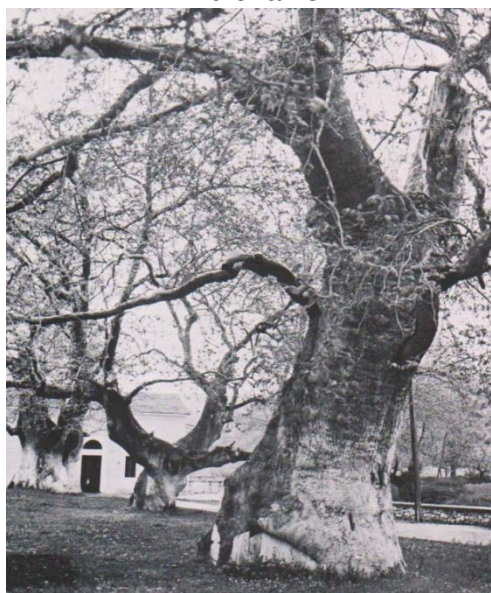

Εικόνα 151

ΠΙΝΑΚΑΣ 50

Εικόνα 152

Εικόνα 153

Εικόνα 154

ΠΙΝΑΚΑΣ 51

Εικόνα 155

Εικόνα 156

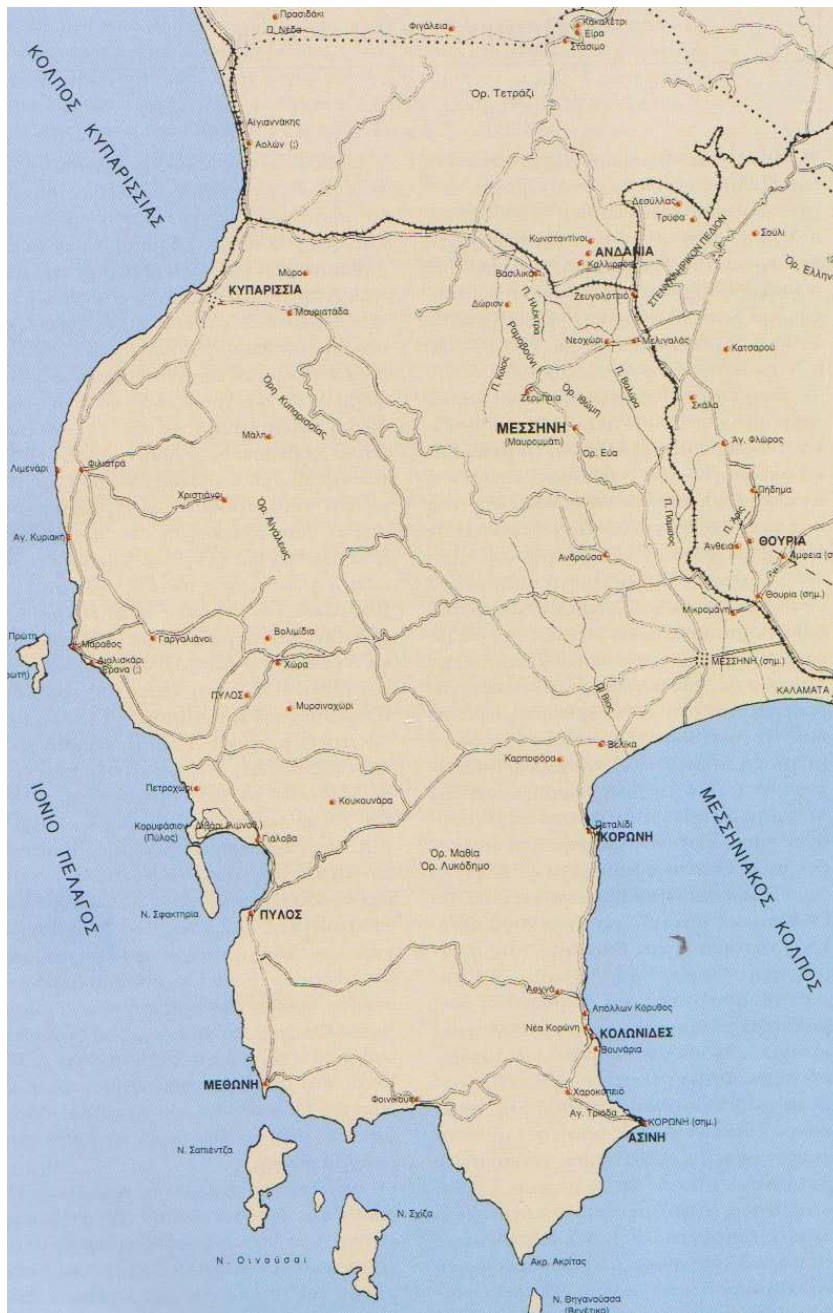
Εικόνα 157

ΠΙΝΑΚΑΣ 52

Εικόνα 158

ΠΙΝΑΚΑΣ 53

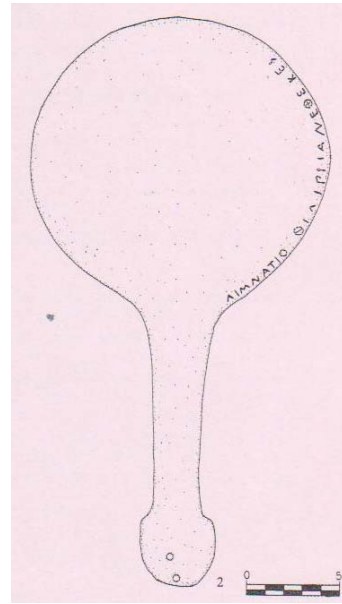

Εικόνα 159

ΠΙΝΑΚΑΣ 54

Εικόνα 160

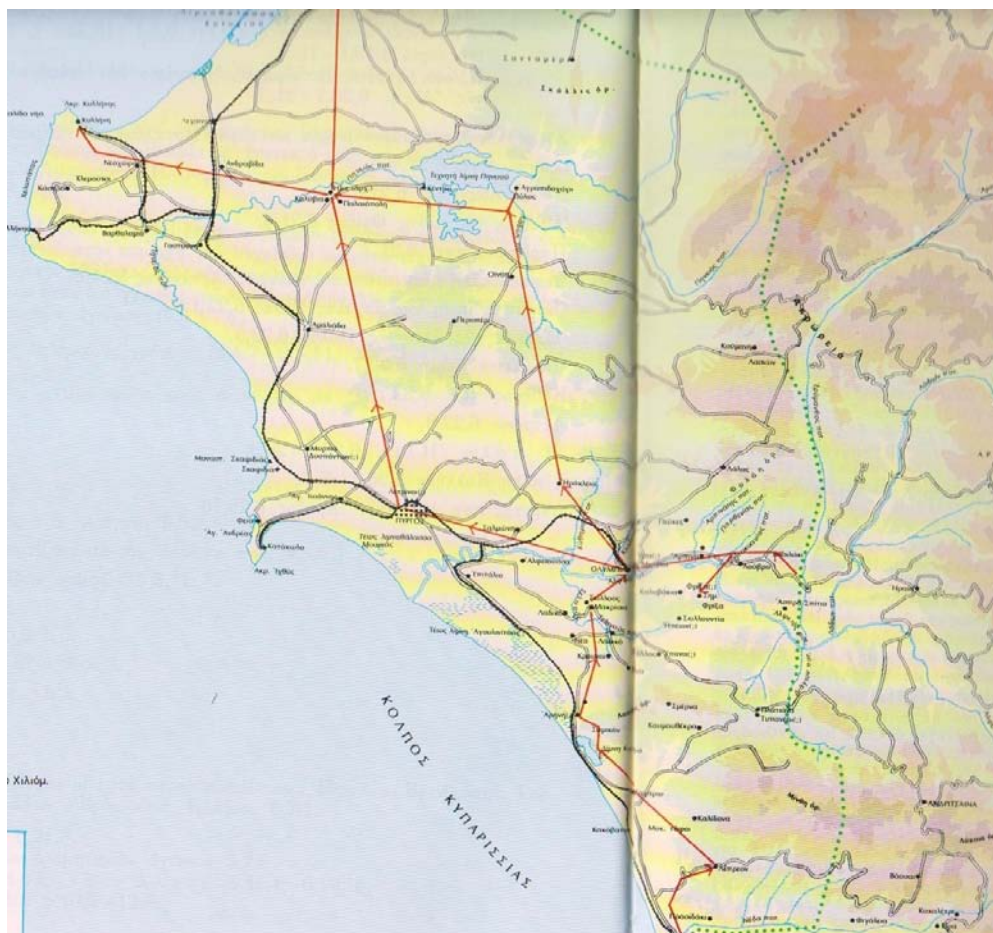

Εικόνα 161

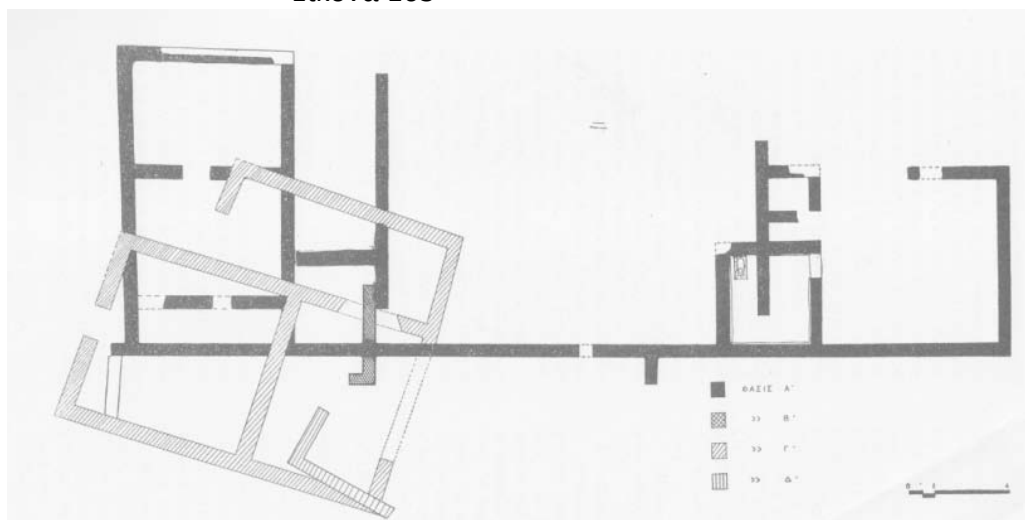

Εικόνα 162

ΠΙΝΑΚΑΣ 55

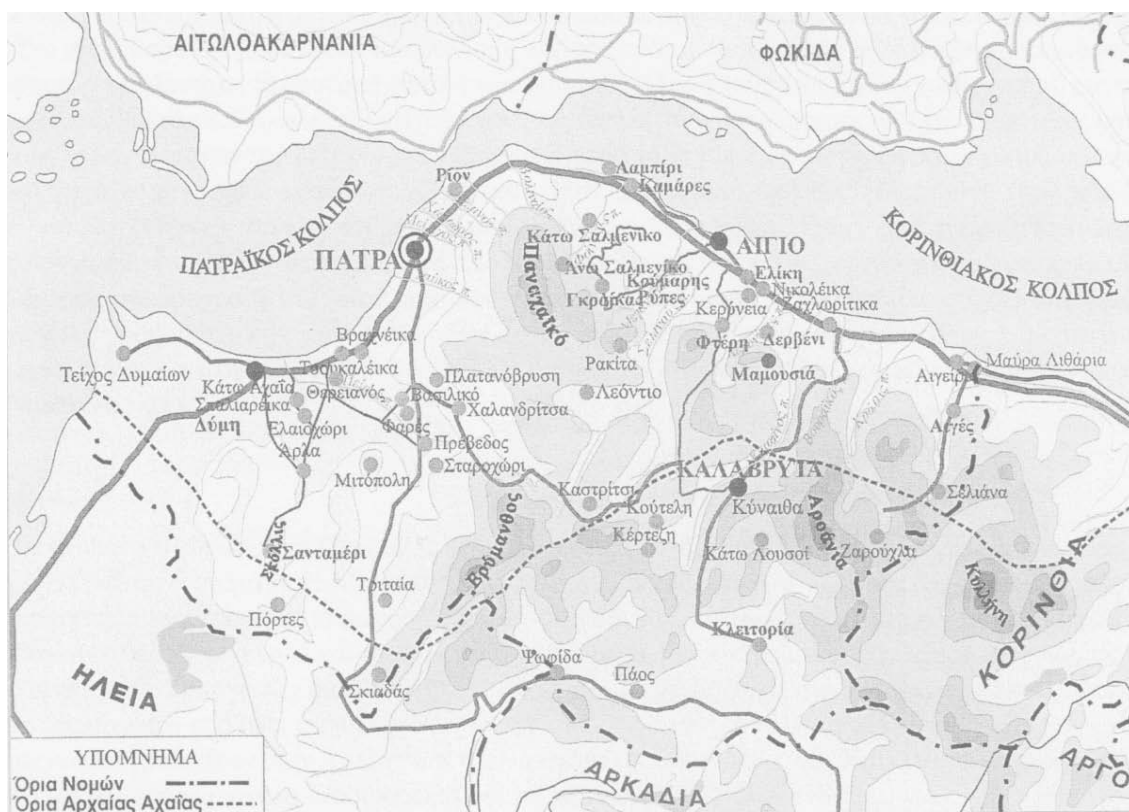

Εικόνα 163

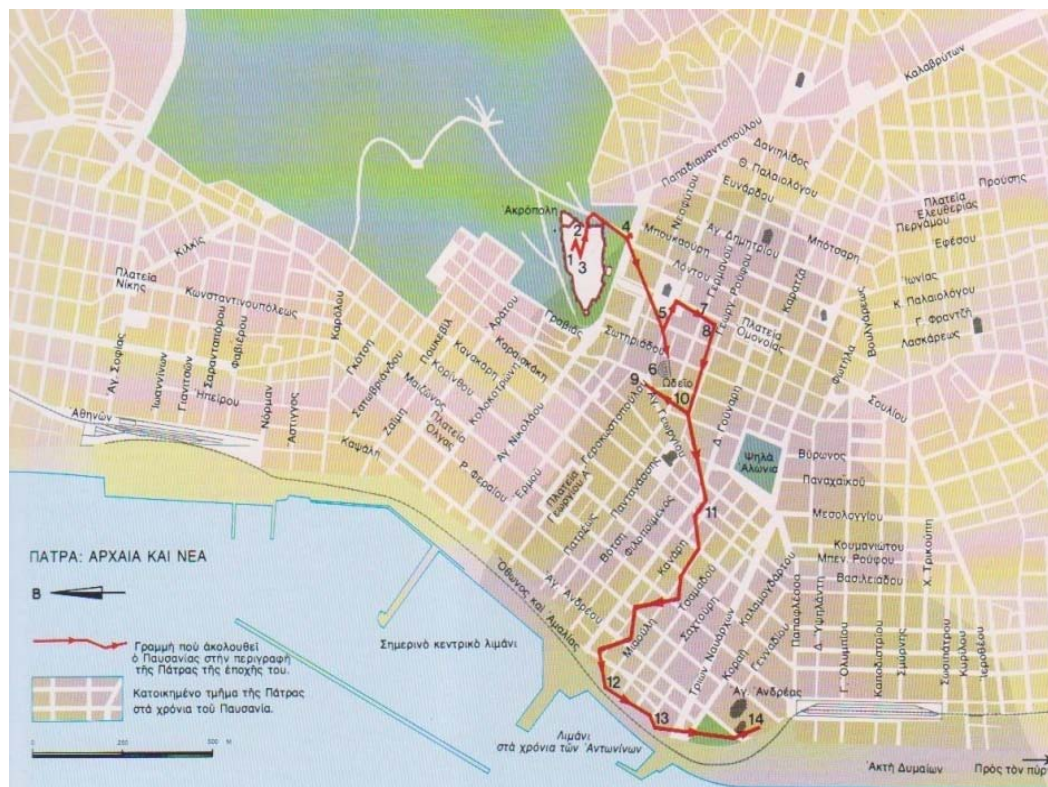

Εικόνα 164

ΠΙΝΑΚΑΣ 56

Εικόνα 165

Εικόνα 166

ΠΙΝΑΚΕΣ 57

Εικόνα 167

Εικόνα 168

Εικόνα 169

Εικόνα 170

Εικόνα 171

Εικόνα 172

ΠΙΝΑΚΑΣ 58

Εικόνα 173

Εικόνα 174

Εικόνα 175

Εικόνα 176

Εικόνα 177

Εικόνα 178

ΠΙΝΑΚΑΣ 59

Εικόνα 179

Εικόνα 180

Εικόνα 181

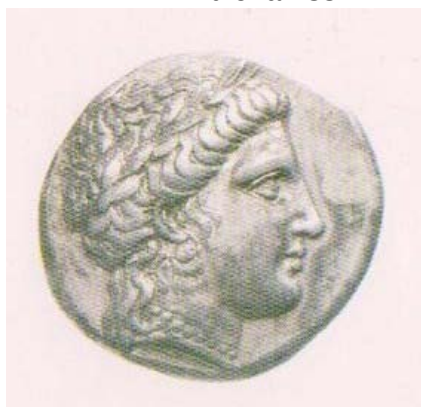

Εικόνα 182

ΠΙΝΑΚΑΣ 60

Εικόνα 183

Εικόνα 184

Εικόνα 185

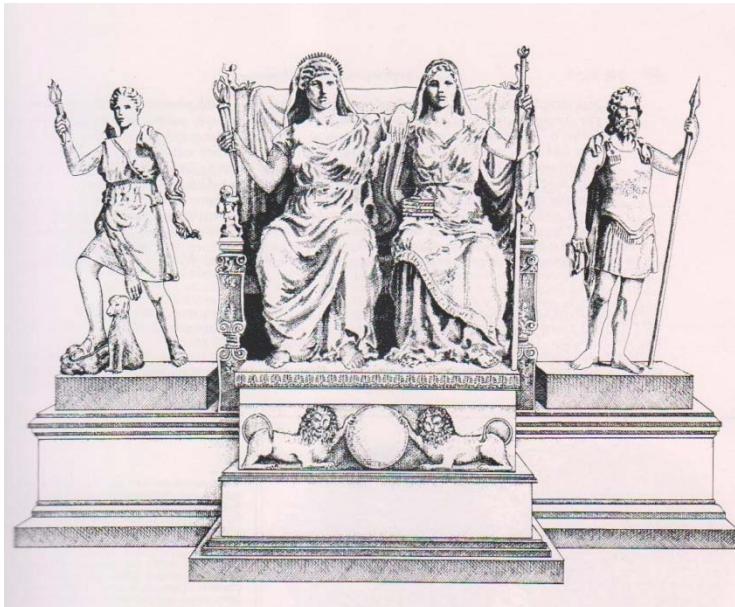

Εικόνα 186

ΠΙΝΑΚΑΣ 61

Εικόνα 187

Εικόνα 188

ΠΙΝΑΚΑΣ 62

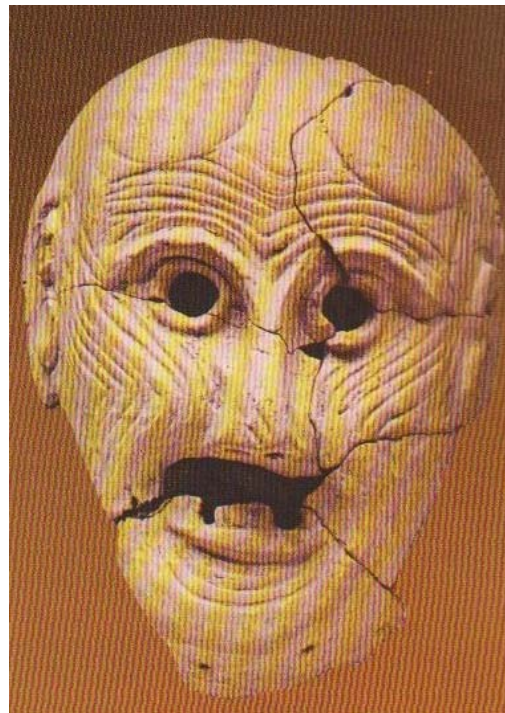
Εικόνα 189

Εικόνα 190

Εικόνα 191

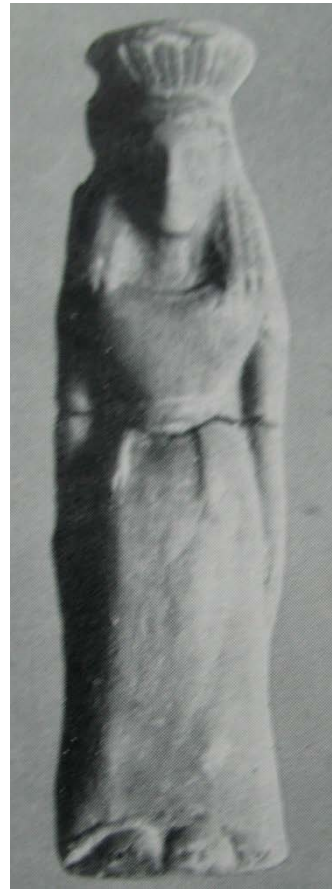

Εικόνα 192

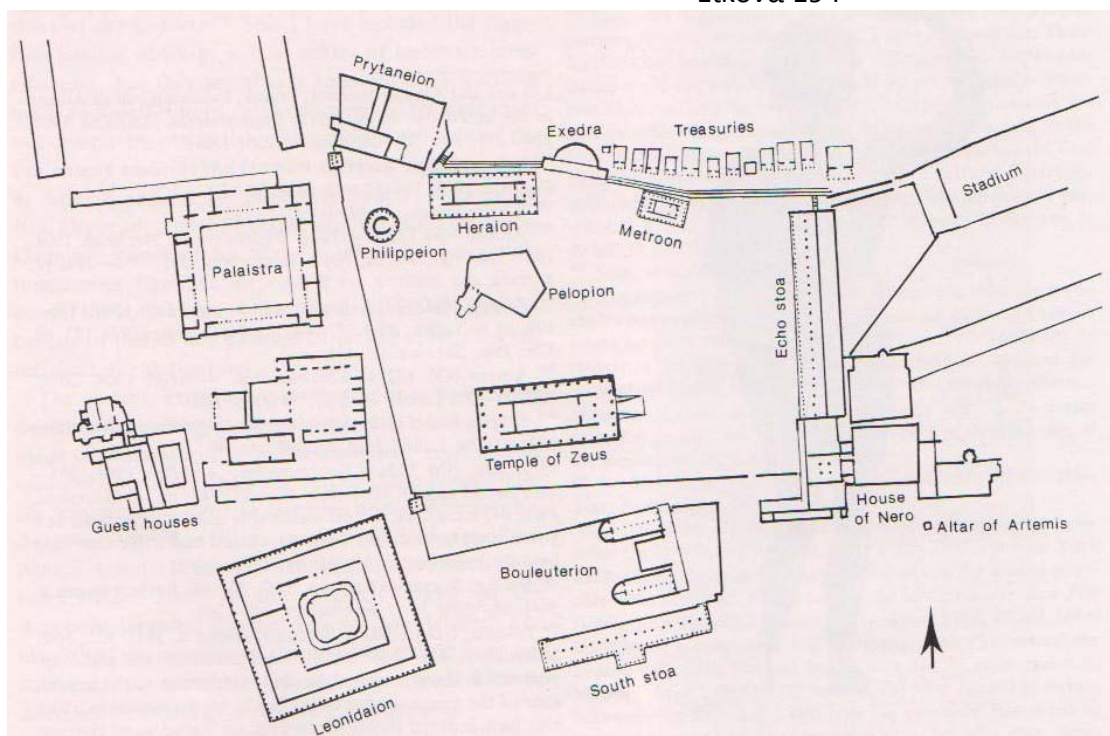
ΠΙΝΑΚΑΣ 63

Εικόνα 193

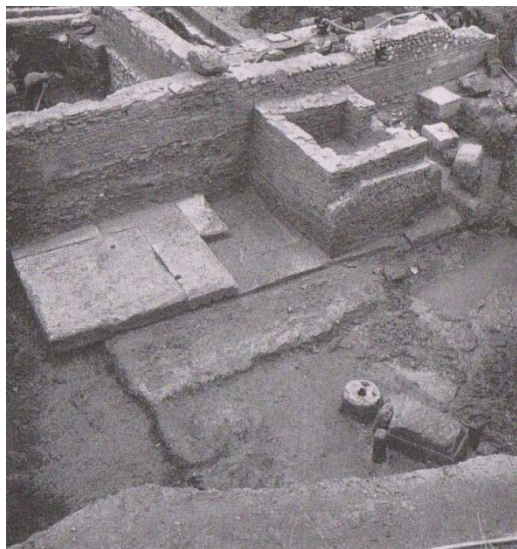

Εικόνα 194

Εικόνα 195

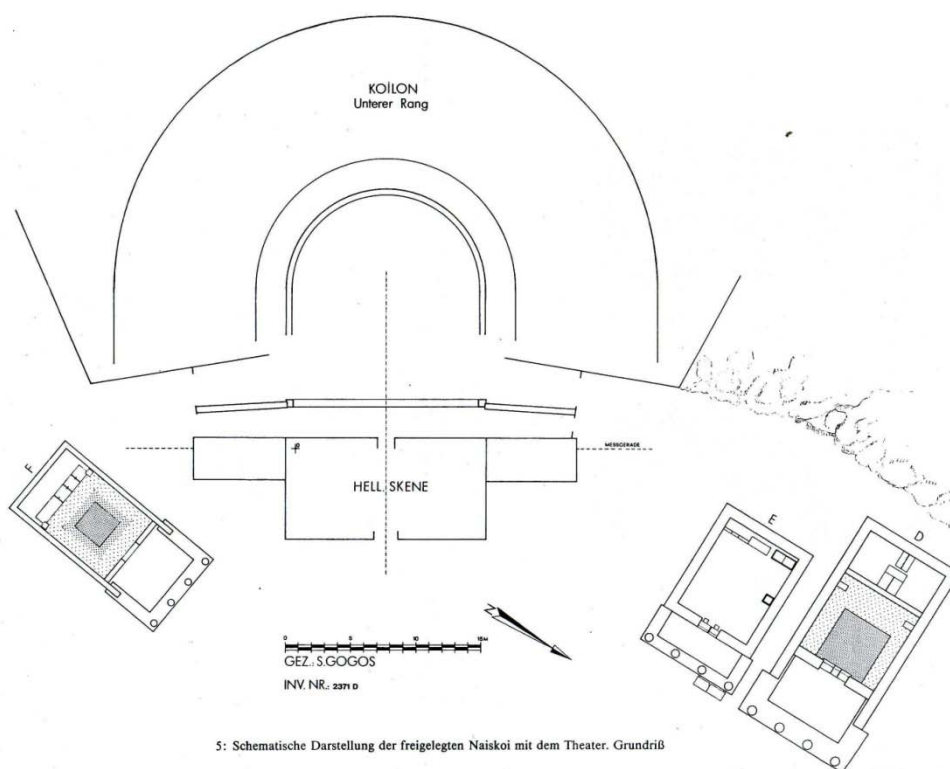
ΠΙΝΑΚΑΣ 64

Εικόνα 196

Εικόνα 197

Εικόνα 198

ΠΙΝΑΚΑΣ 65

Εικόνα 199

Εικόνα 200

ΠΙΝΑΚΑΣ 66

Εικόνα 201

Εικόνα 202

ΠΙΝΑΚΑΣ 67

Εικόνα 203